

DR. VLAD. TRAVNAR

**KUGA
NA SLOVENSKEM**

L J U B L J A N A * 1 9 3 4

COPYRIGHT BY „ŽIVLJENJE IN SVET“, LJUBLJANA

U V O D

Okugi in njenih strahotah v naši domovini so poročali že mnogi domači in tuji pisatelji. Vsakemu obsežnejšemu domačemu zgodovinskemu delu (Gruden: »Zgodovina slovenskega naroda«; »Slovenska zemlja« i. dr.) in v vseh naših dokaj številnih krajepisih in kronikah I. Orožna, dr. F. Kovačiča, I. Vrhovca, Lavtižarja, I. Vrhovnika itd. najde čitatelj mnogo podatkov, kako je divjala nekoč silna morilka pri nas zdaj tu zdaj tam.

Zlasti pa so se bavili z zgodovino kuge na Slovenskem trije odlični domači zgodovinarji: Matej Slekovec (»Kuga na Slov. Štajerskem« v »Slov. Gospodarju« 1883, 1884 in 1885 ter njegov obsežni rokopis v mariborskem ban. arhivu), Ivan Vrhovec (»Die Pest in Laibach« v »Izvestjih Muzejskega društva za Kranjsko« 1899 i. dr.) in Anton Koblar, ki je poročal l. 1891 v istih »Izvestjih« »O človeški kugi na Kranjskem«. Njim se pridružuje Franc Kobal s svojo — tudi za zgodovino kuge pomembno razpravo »O koleri na Kranjskem« (Zb. Sl. Matice XIII, 1911).

Umetnostni zgodovinarji (dr. A. Stegenšek, V. Steska, dr. F. Stele, dr. I. Cankar, M. Marolt i. dr.) omenjajo v svojih spisih vsaj mimogrede, da je nastal ta ali oni spomenik — cerkev, kapela, znamenje, altar, kip ali slika — v bridkih in težkih časih velikega umiranja.

Narodopisci dr. J. Pajek, dr. F. Kotnik, dr. J. Kelemina, V. Möderndorfer i. dr.) pripovedujejo, kako se je ohranil spomin na veliko umiranje v naših ljudskih pripovedkah in vražah.

V medicinskih razpravah (n. pr. E. Mayer: »Nalezljive bolezni«, 1921) dobi čitatelj strokovne podatke o tej strašni bolezni.

Tudi naši leposlovci — Ks. Meško, dr. I. Tavčar, I. Pregelj, A. Aškerc itd. — opisujejo nazorno v povestih in pesmih strahotno divjanje kuge v prejšnjih stoletjih.

Med tujimi pisatelji zavzema najodličnejše mesto dr. Rihard Peinlich (+ 1882), ki je izdal l. 1876 v Gracuu monumentalno delo v dveh zvezkih »Geschichte der Pest in Steiermark«. Dasi je knjiga — zlasti v medicinskem oziru — zastarela, je še danes najvažnejši tiskani vir za zgodovino kuge v naših (posebno severnih) pokrajinah. Neutrudljivi mož je v teku dolgih let preiskal številne arhive, zbral vse pomembnejše sodobne zdravniške in druge knjige in spise, nabiral narodna izročila po vsej deželi in nakopičil tako v svojem delu ogromno podatkov, ki bi ostali sicer neznani. Tudi v drugih tujejezičnih — pred vsem nemških — delih (Valvasor, Dimitz, Muchar, Kroncs, Pischegger itd.) najdemo marsikatero vest o grozotah kuge v naših krajih. Za narodopisni del na je v žna zlasti knjiga (2 zvezka) Hovorka - Kornfeld: »Vergleichende Volksmedizin« (1909), ki upošteva tudi naše ljudsko blago.

Morda se zdi čitatelju nepotrebno, če dodajam vsem tem in mnogim drugim opisom še pričujočo precej obširno razpravo. Mislim pa, da je moje delo umestno in potrebno, ker nimamo v našem jeziku še sistematično in vsestransko urejenega spisa o kugi na Slovenskem. Slekovo delo je v splošnem samo kronika, ki navaja le posamezne dogodke na ozemlju bivše Spod. Štajerske; Vrhovec je opisal samo kugo v Ljubljani; Koblar pa se omejuje v bistvu na sanitetne razmere in nekatere primere na Kranjskem. Poročila naših drugih avtorjev so le priložnostna in silno raztresena. Peinlichova knjiga je širši javnosti težko dostopna in se nanaša le deloma na naše kraje. Tako nima povprečni Slovenec pravega vpogleda v zgodovino kuge v svoji domovini, dasi je vplivala velika morilka v prejšnjih stoletjih na vse naše javno in zasebno življenje mnogo bolj kakor katerikoli drugi dogodek in dasi pričajo o njej še danes tisočeri spomini. To vrzel naj izpolni moje delo.

Vrh tega je zgodovina kuge za vsakega izredno poučna in zanimiva. Pred vsem bo zanimala zdravnike in lekarnarje. Nazori nekdanjih strokovnjakov o bistvu nalezljivih bolezni, ki so jih smatrali za kugo, in sredstvih zoper nje so seveda čisto fantastični. Toda ti možje so bili pogosto odlični opazovalci in so imeli ogromno prakso. Tako se je ohranil v njihovih spisih marsikak zdrav nazor ali pameten nasvet, ki utegne veljati še danes ob času večjih epidemij.

Kuga je odločala velikokrat usode narodov in držav. Obenem je rušila temelje narodnega gospodarstva. Nešteti so tudi književni in umetniški spomeniki, ki

P. v. Cornelius: APOKALIPTIČNI JEZDECI

(Narodna galerija v Berlinu)

kličejo v spomin trpljenje in bridkosti nekdanjih časov. Zato zanima preteklost kuge zgodovinarje vseh panog.

Kadar se je bližala ali pojavila strašna božja dekla, so trepetale množice v nepopisnem strahu in se obračale k gospodu življenja in smrti, proseč ga milosti in rešitve. Znova in z vso silo se je zbudil v teh časih verski čut, kar bo zanimalo bogoslovce.

Kuga je bila prednamcem nepojmljiva uganka. Obenem je odkrivala s svojo demonsko močjo vse globočine tajnosti človeške duše. Kakor nekoč se bodo zanimali za njeno skrivnostno bistvo še danes modroslovci in dušeslovci.

Silna morilka je povzročala čisto anarhije in ogražala obstoj človeške družbe. Težka in odgovorna je bila takrat naloga pravnikov, najti primerna sredstva, da so zajamčili in ohranili človeški družbi red in mir. Kriminalistu pa nudi kuga vpogled v duše zločincev in mu pojasnuje čisto notranje vzroke kaznivih dejanj.

Mogočno je vplivala kuga na domišljijo preprostega človeka. Tako so nastale številne ljudske pripovedke, bajke in vraže — bogati zakladi za narodopisce.

Zoologom, botanikom in mineralogom podaja kuga obilo gradiva; kajti v vseh treh kraljestvih narave so iskali ljudje zdravila in preizkusili njihova svojstva.

Tudi astrologija in njena mlajša sestra astronomija igrata v zgodovini kuge pomembno vlogo; kajti skrbno so opazovali strokovnjaki in preprosti ljudje nebesna telesa, ki naj bi jim javila pohod nevidne sovražnice.

Številne in značilne so označbe velike morilke ter izreki in prislovice, ki se nanašajo nanjo. Tako bo našel tudi jezikoslovce gradivo za svoje studije.

Menda ni človeka, kateremu ne bi nudila zgodovina kuge nekaj, kar odgovarja njegovim nagnjenjem. Obenem vzbuja v naših srcih vročo ljubav do lastne s krvjo in solzami prepojene rodne zemlje in spoštovanje do naših pradedov, ki so padli v obupni borbi zoper nepremagljivo sovražnico. Tako razumemo globoki pomen stare molitve: »Kuge, lakote in vojne reši nas, o Gospod!«

Zgodovina velikega umiranja tvori nedeljivo enoto, kjer se združujejo tesno skoraj vse panoge človeškega znanja in kjer delujejo skupno posamezniki in javnost, cerkev in država. Umevno je, da se ponavljajo zato nekatere misli, četudi v različnih zvezah. Podati izčrpno preteklost velikih epidemij v naši domovini in opisati njihov silni vpliv na telo in dušo našega naroda, ni lahko. Pisatelj se mora poglobiti v predmete, ki so mu več ali manj tuji, in zbirati čisto težko dostopno in malo znano gradivo. Zato ne more biti moje delo popolno in marsikaj se da dopolniti in popraviti.

Razprava obsega dva dela. V prvem (splošnem) obravnavam v posameznih poglavjih pomen izraza »kuga«; splošno zgodovino; vzroke nastanka epidemij in njihove oznanjevalce; sanitetne odredbe, zdravstvenike in zdravila; versko življenje; propad morale, zločine in zablode kot posledice velikega umiranja; vpliv kuge na narodno gospodarstvo; njeno vlogo v mitologiji, narodnih pripovedkah in vražah in slednjič, kako se je ohranil spomin na nekdanje trpljenje in bridkosti.

Kuga je najstrašnejše prekletstvo vsega človeštva. Kjerkoli in kadarkoli se je pojavila, je povzročila isto nepopisno gorje in vplivala z isto demonsko silo na mišljenje in čuvstvanje vseh. Zato se oziram v prvem delu tudi na razmere drugod, zlasti na ostale dežele bivše Avstrije, s katerimi je delila naša domovina dolga stoletja enako usodo.

Drugi del vsebuje kužno kroniko t. j. opis posameznih epidemij (kužnih period) po časovnem redu.

Razen že navedenih virov sem uporabil razne leksikone, slovarje, literarne zgodovine, naravoslovna dela, časniška poročila itd. Slednjič se zahvalim vsem, ki so mi na kakršenkoli način pomagali pri delu.

KAJ JE KUGA?

zgodovini in ljudski govoricu je človeška kuga vsaka nalezljiva bolezen (epidemija), ki se pojavi skokoma od časa do časa zdaj tu zdaj tam, usmrti človeka v nekaj dneh ali urah, često tudi hipoma, razsaja na kakem ozemlju daljšo ali krajšo dobo — običajno par mesecev —, zahteva ogromno število žrtev in nato polagoma ugasne.

Jasnejše kakor iz te splošne definicije spoznamo pomen izraza »kuga« in znake te strašne morilke iz številnih opisov kakor iz zdravniških del, infekcijskih redov, kužnih patentov, letakov, brošur itd., zlasti od 16. stoletja dalje, ko se je začela polagoma razvijati moderna medicinska znanost. Navesti hočem le par vzgledov zlasti iz knjig, ki so jih uporabljali naši tedanji zdravniki, oziroma ki se nanašajo (vsaj deloma) na naše kraje.

Tako opisuje n. pr. dr. Ivan Saltzmann iz Steyerja l. 1522 v brošuri »Regiment, wie man sich in der greulichen Pestillenz bewahren und erretten soll«¹ kugo takole: »Človek čuti v telesu spremembo, kakor bi se ga lotila mrzlica; toda ne z vročino ali mrazom zunaj, temveč znotraj. Okoli srca nastanejo težave in dihanje je težko. Bolnik hoče svežega zraka, ki ga željno vdihava, kakor da bi dolgo tekkel. V glavi čuti bolečine, v želodcu slabosti. Ne ljubi se mu jesti. Večkrat se mu dviga gnila snov; usta so suha, grenka in nimajo okusa. Oči in obraz se kmalu spremene. Bolnik hoče navadno mnogo spati. Če močno kašlja, čuti ubode pri ušesih, pazduhah in spolovilih. Telo je hipoma pobito in brez moči. Če opazi kdo na sebi te znake ali nekatere izmed njih, zlasti ob času pogostih smrtnih primerov, je gotovo dobil kužni strup, četudi nima oteklina, bul, koz i. dr...«

Znameniti italijanski zdravnik dr. Ivan K. Gemma, ki je deloval v l. 1577-84 v Ljubljani in v Gradcu, pravi (v knjigi: »Methodus rationalis novissima... curandi bubonis carbunlulique pestilentis«), da je kuga vnetje žlez, kjer se zbirajo umazane telesne snovi. Obenem nastanejo na koži strupena, nalezljiva in smrtonosna uljesa. Pogosto se pojavi mrzlica, ki pa ni bistvo bolezni. Glavni znaki so kužne bule, kar dokazujejo številni primeri, ki jih je opazoval l. 1575 v svoji domovini.

L. 1679 je izdal dunajski zdravnik dr. Pavel Sorbait — po rokopisu svojega pokojnega tovariša dr. Viljema Managette (1665) »Kužni red«, ki je veljal v avstrijskih deželah nad 100 let. Pisatelj pravi, da je kuga po mnenju starih zdravnikov zelo nevarna strupena in skoraj vedno smrtna bolezen. Nastane iz kužnega semena (isker) ali vnetila,² uniči naglo in neopazeno življenjske sile in povzroča pod ušesi, pazduhami in na spodnjih delih telesa bule, ture, uljesa in rjave ali črne madeže, v notranjosti pa veliko vročino. Človeka usmrti v nekaj dneh ali urah. Po nazorih novejših zdravnikov pa je kuga ognjena bolezen, ki izvira iz zvezd. V telo se splazi skrivaj, kjer se polasti zlasti srca, možgan in jeter.

Posebno pomemben avtor za naše kraje je štajerski zdravnik in fizik dr. Adam v. Lebenwaldt (+ 1695). V svojem obsežnem delu »Land-, Stadt- und Hauß-Arznay-Buch« (1695; 2. del 1. pogl.)³ navaja, da je kuga nenavaden, skrivnosten za človeški razum nepojmljiv strup nepopisne zlobnosti, ki uniči naenkrat celo telo. Siro se po miazmih t. j. neznatnih strupenih semenih od kraja do kraja in od človeka do človeka bodisi z neposrednim dotikanjem bodisi z vnetilom. Čudno je, da se pojavi bolezen po naravi bolnika v najrazličnejših oblikah. Kužni strup sliči ognju, ki gori zdaj po malem zdaj mogočno, zdaj

¹ »Regiment« je ponatisnil l. 1577 Caharija Bartsch iz Gradca za notranje-avstrijske dežele.

² Tedanji zdravniki so razločevali kužna semena ali kužne iskre (Pestsamen, Pestfunken) in kužna vnetila (Pestzunder). Prva povzročajo bolezen od človeka do človeka (neposredna okužitev), druga od predmetov do človeka (posredna okužitev).

³ Delo, ki ga večkrat citiram, imenujem kratko »Knjigo zdravil«.

temno in z dimom, zdaj v raznih barvah in meče iskre ali žari pod pepelom. Vendar ne spremene te razlike vrste kužnega strupa, temveč so odvisne od telesnih sokov, temperamentov in nagnjenj k boleznim. Kuga nastane v vsakem letnem času, se širi preko mest in dežel in ne pozna razlik spola, starosti in stanu.

Zelo točne in obsežne opise kužnih znakov vsebujejo številni kužni (infekcijski) redi zlasti iz poznejših časov. Tako pravi n. pr. »Infekcijski red za avstrijske dežele« iz l. 1713 med drugim: »Kuga se začne s tresalico. Nato

ALFRED RETHEL: SMRT KOT DAVITELJICA
(Prvi pojav kolere na maskaradnem plesu v Parizu)

slede bolečine v glavi, prsih, križu in na hrbtu, splošna telesna oslabeledost in bule pod pazduhami, za ušesi, na vratu in pod koleni. Pojavijo se tudi kakor tolarji velika pekoča uljesa in rdeči izpuščaji bodisi zunaj na koži, bodisi v požiralniku, tako da bolnik ne more jesti; nadalje bljuvanje, driska, krvavitve iz nosa itd. Bolnike muči žeja. Tudi imajo često delirije, da jih je treba zvezati. Nekateri vedno spe, drugi ne najdejo pokoja. Pogosto umrejo ljudje hipoma brez vidnih znakov. Sele po smrti se prikažejo bule, izpuščaji, bele lise itd. Bolezen se širi zlasti z neposrednim dotikom . . .»

Poleg kuge omenjajo zdravniki-pisatelji 16., 17. in 18. stoletja še razne druge »zlobne nalezljive bolezni« kakor ogenj sv. Antona, strupeno in ogrsko mrzlico, pegavico, vnetja v vratu in prsih, belo in rdečo grižo, kože (osepnice), sifilido, kolero itd. Toda vsa ta obolenja smatrajo običajno le za posebne vrste kuge, ne pa — kakor danes — za samostojne bolezni. Vsi zdravniki tega časa so prepričani, da povzročajo razne vrste kuge različni kužni strupi; ne morejo

pa razložiti njihove narave. Večkrat so opazovali pri rekonvalescentih neobičajno pozabljenost, tako da se okuženi niso več spominjali svojih imen, stanu in bivališč. Tak učinek ima črni zobnik ali blen (*Hyoseyamus niger*). Zaradi tega so mislili, da je kuga strup te rastline. Drugi bolniki so imeli občutek, kakor bi jih kdo prepeval s šibami. Iz tega so sklepali, da je kuga v zvezi s trupom škorpionov. Ob času velike epidemije l. 680 so okuženi v Franciji in v Italiji neprestano kihali,⁴ kar povzroča zlasti črni teloh (*Helleborus niger*). V Siriji se je pojavila nekoč, ko je razsajala kuga, pri bolnikih tako huda driska, da jim je trgala cele dele drobovja, kakor da bi uživali antimon. Večkrat je tekla umirajočim kri iz glav in prs, kakor da bi jih pičile strupene kače ali žuželke. Dogodilo se je tudi, da so odpadli nesrečnim žrtvam prsti, roke ali noge do kolen. Zato so mislili zdravniki, da je kužni strup soroden živemu srebru. Pogosto so padli ljudje ob času velikih epidemij hipoma mrtvi na tla, kakor da bi vplival nanje — po tedanjih nazorih — amoniak. Trdili so tudi, da povzročajo kugo žveplo, arsenik, pokvarjene soli, mrličji, poginjeni živali, krastače in celo zvezde. Tako je imel skoraj vsak zdravnik o bistvu te bolezni svoje mnenje in zaradi tega svoja — seveda brezuspešna zdravila.

To je povsem umljivo. Saj imajo opisane simptome različne bolezni, ki so razsajale vrh tega pogosto ob istem času in na istem kraju. Prave povzročitelje — bacile in bakterije — sta ugotovila in proučila šele pred nekaj desetletji duševna velikana Francoz Louis Pasteur (1822—1895) in Nemec Robert Koch (1843—1910). Njima so sledili pozneje mnogi drugi znanstveniki. Tako je šele moderna veda — bakteriologija — omogočila pravilno in več ali manj uspešno zdravljenje. Kljub temu je še danes diagnoza sorodnih bolezni čisto težka.

Zgodovina kuge je torej v splošnem zgodovina velikih epidemij, ki so pokosile v kratkem na tisoče ljudi. »Kuga« (v smislu zgodovine) pa niso dolgotrajne (nalezljive) bolezni kakor gobavost (lepra),⁵ rak, tuberkuloza i. dr.; nadalje ki se ne prenašajo neposredno od človeka do človeka (n. pr. tetanus) ali ki so se pojavile v Evropi le izjemoma (n. pr. rumena mrzlica⁶) in slednjič manj opasne bolezni kakor škrlatinka,⁷ ošpice⁸ in mnoge druge. Seveda ni izključeno, da so smatrali zdravniki — zlasti ob času velikih epidemij — posamezne primere (n. pr. »hitro jetiko«) za kugo.

Katere bolezni so veljale v raznih časih in krajih kot kuga, je pogosto težko ugotoviti, ker so opisi — posebno iz časov pred 16. stoletjem — navadno pomanjkljivi in nezanesljivi. Naloga zgodovinarja je le, da opiše po danih virih simptome bolezni; diagnozo pa mora prepustiti od primera do primera zdravniku-izvedencu. V naslednjem navajam v splošnih obrisih po stanju današnje medicinske vede epidemične bolezni, ki so zahtevale v prejšnjih stoletjih najštevilnejše

⁴ Od takrat izvira bajne običaj, da želimo znancu, ki kihne: »Bog pomaga (daj)«. Po drugih poročilih je nastala ta navada ob prički kuge l. 1260.

⁵ Gobavost je prastara bolezen. Omenjajo jo že sv. pismo in mnogi pisatelji starega veka. Povzročitelji so posebni bacili (b. leprae), ki se vgnezdijo skozi ranice v kožo, odkoder se širijo po mezgovnih žilicah po vsem telesu. Tipični znaki bolezni so vozli, ki nastanejo v koži ali pod njo (pod madeži). Tako se razvije atrofije (otrpji) udov. Če se vozli ognoje, nastanejo rane, ki se v splošnem nikdar ne zacelijo. Gobavost se pojavi najraje na obrazu, kjer nastanejo značilne anatomske spremembe, po katerih je dobila bolezen ime. Gobavost traja lahko 12 let in se konča vedno s smrtjo. V zadnjem času jo lečijo deloma z oljem, ki ga dobivajo od kalavega drevesa, deloma z kalijevim jodidom. Doma je v tropskih oz. subtropskih deželah. V Evropo so jo zanesli križarji in je bila v srednjem veku zelo razširjena. Skoraj v vseh mestih (v Ljubljani — na Rožniku — od l. 1280) so bili za gobavce posebni zavodi (leprosarije). Sedaj živi na svetu še okoli 2.800.000 gobavcev in sicer v južni Evropi, na skandinavskem polotoku in v Rusiji (150.000), zlasti pa v Indiji in južni Kini, kjer jih je nad en milijon.

⁶ Znana je od 17. st. Prvič so jo zanesle v Evropo ameriške ladje l. 1800 v Cadix (Španija). Tudi pozneje je obiskovala samo obmorska mesta.

⁷ Bolezen je opasna le, če nastanejo komplikacije.

⁸ Ošpice so povzročile večje epidemije v starem svetu le v pradavnih časih, v novejšem času pa samo v krajih, kjer so bile dostaj neznane n. pr. v preteklem stoletju na otokih Tihega morja.

žrtve, povzročile povsod isto nepopisno paniko, za katero so veljale iste sanitetne odredbe in ki jih moramo zaradi tega smatrati pred vsem kot kugo v zgodovinskem smislu.

1. Prvo mesto med temi morilkami zavzema prava, azijska kuga (pestis asiatica). Povzroča jo poseben bacil (bacillus pestis), ki sta ga izsledila l. 1894. — neodvisno drug od drugega — zdravnika Jersin in Kitasato. Bacili sličejo kratkim, negibljivim palčicam s trosi in so združeni pogosto v malih verižicah ali kupih. Za luč in toploto so zelo občutljivi. Sončna svetloba jih umori že v 3—5 urah; tudi se hitro posuše. V vlagi in pri srednji toploti — zlasti v živalskem in človeškem telesu, v izmečkih in v gnoju — pa žive več tednov in mesecev.

Kužni bacili se dajo barvati z vsemi anilinskimi barvami, tako da sta oba konca barvana močnejše kakor sredina. Tako jih lahko ločimo od sorodnih bacilov. V življenju proizvajajo toksini (strupene snovi). Če poginejo, postanejo iz njihovih teles prosti endoksini, ki se v kužnem serumu lahko aglutinirajo.⁹ Kužni bacili inficirajo ljudi in nekatere glodalec, zlasti črne in sive podgane,¹⁰ šurke (mus marmota, Murmeltier), veverice in polhe (muscitellus). Prenášajo pa kugo z ugrizi pred vsem bolhe (Xenopsylla Cheopis), ki žive na teh glodavcih, in okužene podgane (v Indiji posebno Nesocia bengalis), nadalje ljudje (bacilozosi), ki so zboleli na pljučni kugi, s tem, da izdihavajo, oziroma izbljuvajo bacile, ki pridejo tako na ustne in nosne sluznice novih žrtev in slednjič perilo, obleka in drugi predmeti, ki jih rabijo okuženi (kontaktna infekcija). Značilno je, da nastane pred izbruhom kuge med ljudmi velika epidemija pri podganah. Nagnjenje za kugo je v splošnem veliko; širi pa se bolezen zlasti med ljudmi, ki žive v slabih higienskih razmerah, ki se ne brigajo za snago, ki bivajo skupno v tesnih prostorih ali ki pridejo po poklicu v dotiko s podganami (n. pr. peki, mlinarji, delavci v pristaniščih, cunjarji i. t. d.).

Če je nastala infekcija skozi kožo (n. pr. po ugrizu bolh), izbruhne bolezen po inkubacijski dobi 2 do 5 dni običajno z veliko vročino, ki jo spremlja pogosto tresalica. Bolniki tožijo, da jih boli glava, blebetajo, se pri hoji opotekajo, imajo pospešen utrip, živahne delirije in občutek strahu, dobe drisko, šumi jim po ušesih in zgube večkrat zavest. Temperatura se zviša do 41°; zniža pa se v naslednjih dneh. Na mestih okužitve — zlasti na stegnih, pod pazduho in na vratu — se razvijejo navadno že drugi dan boleznin čisto kot gosja jajca velike boleče otekline mezgovnih žlez, tako zvaní kužni buboni. Ko se buboni ognoje, prodre gnoj na površino kože in povzroči tako nadaljnje otekline (žlezna ali bubunska kuga). V lažjih primerih upadejo buboni v 6—9 dneh, mrziica preneha in bolniki sčasoma okrevaajo. Pogosto pa se izlije gnoj v notranjost, tako da pridejo bacili v krvotok, kjer se naglo pomnože in povzročijo smrt v 2—3 dneh zaradi zastrupljenja krvi (septična kuga). Večkrat se razmnože bacili in toksini tako hitro, da umre okuženi, ki se čuti popolnoma zdravega, hipoma kakor bi ga zadela strela (siderična kuga). Po mezgovnih in krvnih žilicah se širi kužni strup tudi na bolj oddaljene žleze, kjer nastanejo — zlasti na nogah — kožni izpuščaji in krvavitve, veliki kakor glavice igel, umazane, modrordečkaste rane, leče, mozolji in mehurji, napolnjeni z gnojem, imenovani carbunculus (primarno kožna kuga). Na bubunski kugi umre do 95 % okuženih. Lažji slučajji se pojavijo šele proti koncu epidemije.

Bacili pridejo v telo tudi z vdihavanjem po dihalnih organih in povzročijo infekcijo pljuč, ki ima vse znake običajne pljučnice (kužna pneumonija ali pljučna kuga). V teh primerih traja inkubacija 1—7 dni. Nato se pojavijo glavobol, omotice, driska in bruhanje. Temperatura se zviša do 40°. Krvni izmečki

⁹ Aglutinacija je svojstvo krvnega seruma ljudi in živali, ki so prestali nalezljive bolezni (n. pr. tifus, grizo, kolero i. dr.), zbrati povzročitelje bolezni (bacile). To svojstvo uporabljajo zdravniki, da ugotove, če so v krvi ali drugih organih bacili. Aglutinacijo je odkril M. Gruber. V medicini jo je uporabil prvi F. Widal. Zato se imenuje tudi Gruber-Widalova reakcija.

¹⁰ Črne podgane (epirinus rattus) so se pojavile v Evropi prvič v 12. st., ko so razsajale številne epidemije. Od 18. st. dalje jih nadzirajo vedno bolj sive podgane (epirinus norvegicus).

in odpadki vsebujejo velike množine bacilov in so za okolico skrajno nevarni. Okuženi umrejo skoraj brez izjeme v 2—3 dneh.

Kot očuvalna sredstva zoper kugo uporabljajo v Indiji (kjer je endemična) serume iz konjske krvi, ki jih izdelujeta »Institut Pasteur« v Parizu in »Zavod za nalezljive bolezni« v Bernu. Aktivna imuniteta¹¹ (po Haffkinu in Kolleju s 4—6 tedni starimi ali svežimi razvitimi in zamorjenimi kužnimi kulturami) nastopi 7. dan po cepljenju in traja kakih 6 mesecev. Pasivna imuniteta¹² nastopi sicer takoj, traja pa le okoli 14 dni.

Bolnikom priporočajo zdravniki zoper vročino obkladke, mrzle kopeli i. dr., nadalje lahko prebavljivo hrano in običajna sredstva zopet oslabelelost srca. Okužene morajo ločiti od drugih. Odpadke, perilo in ostale predmete, ki jih bolniki rabijo, je treba razkužiti ali sežgati. Tudi če bolniki okrevajo, se jih morajo ljudje izogibati, ker ostanejo okuženi še dolgo nevarni bacilonosci.

Velikega pomena so kužni laboratoriji, kjer preiskujejo sumljive slučaje. Najvažnejša naloga sanitetnih oblasti pa je, preprečiti razširjene epidemije v kraje, ki so še neokuženi. Zato določijo razne meddržavne sanitetne pogodbe in zakoni posameznih držav karanteno (običajno 10 dni) za potnike, ki pridejo iz okuženih krajev, da se morajo — zlasti v pristaniščih — uničiti s strupenimi plini podgane, mrčes i. t. d.

2. Poleg prave (orientalske) kuge so bile osepnice ali koze najpogubnejša epidemija prejšnjih časov. Povzročitelji bolezni niso znani. Gotovo je le, da so neznatna bitja, ki jih z današnjimi mikroskopi ne moremo opaziti. Bacili (ali bakterije) so zelo odporni; kajti predmeti, s katerimi je prišel bolnik v dotiko, morejo še dolgo povzročiti nova okuženja. Večkrat so zboleli povsem zdravi ljudje, če so stopili le v bolniško sobo. Posebno so občutljivi za osepnice otroci, noseče ženske in porodnice.¹³

Inkubacija traja do 14 dni. V tem času ni opaziti posebnih sprememb. Bolezen sama se začne s hudo vročino, ki doseže 40 in več stopinj. Bolniki tožijo, da jih bole glava, želodec, križ in noge. Ponoči imajo živahne delirije. Dihanje je pospešeno. Večkrat se pridružita nahod in rahel kašelj. Ze drugi dan po izbruhu bolezni se pojavi na spodnjem delu trebuha škrlatinki sličen eksantem, ki se širi proti zgornjemu delu telesa in nato izgine v teku 24 ur. Tretji dan bolezni se pokažejo izpuščaji na obrazu, pozneje tudi na ostalih delih telesa, zlasti na rokah in nogah. Ti so v začetku podobni izpuščajem ošpic in obstoje iz malih rdečih madežev, ki se spremenijo pozneje v mala zrnca. Iz njih nastanejo v teku 6 dni mehurčki, napolnjeni z motno sluznato tekočino, ki se 9. dan bolezni ognoje. Vsa koža je otekla in pokrita z gnojem in umazanimi krastami. Prilicno 20. dan se začno mehurčki sušiti in posušene kraste odpadejo v isti smeri, kakor so nastale, t. j. od glave proti nogam. Ta proces traja kake 3 tedne. Nato se pokažejo na mestih krast višnjevkaste brazdice, ki pozneje pobebe. (Te brazde nastanejo, ker je uničen del kože, ki se mora zaceliti.) Izpuščaji in mehurčki se pojavijo tudi na sluznicah ust in nosa. Večkrat segajo v požiralniku do želodca, v sapniku po globoko v bronhije. Ko se odrgne vrhnja kožica mehurčkov, nastanejo več ali manj gnojna uljesa. Izpuščaji, mehurčki, uljesa in otekline povzročajo neznosne bolečine, otežujejo prehrano in onemogočajo pravilno postrežbo zaradi stalnega izcejanja gnoja. Dokler traja ta proces, so bolniki vedno v smrtni nevarnosti, zlasti ker se pojavljajo običajno deliriji in močne bronhitide, ki se lahko razvijejo v pljučnico.

Pogosto se razvije bolezen mnogo hujše, zlasti, če se zlijejo mehurčki drug v drugega: vročina je višja, komplikacije so bolj pogoste in bolnik uide le težko smrti. Posebno opasna vrsta osepnice je »purpura variolosa«. Tu nastanejo tretji dan po izbruhu bolezni prvotno manjše, pozneje vedno večje krvavitve kože in

¹¹ Aktivna imuniteta nastane po prestani bolezni, kjer je oseba tako rekoč aktivno sodelovala, ker je bila bolna, da je postala pozneje za bolezen neobčutljiva. Prvo umetno povzročeno aktivno imuniteto je uporabil l. 1798. v medicini Jenner zoper osepnice.

¹² Kadar pa vbrizgavajo ljudem že gotove protistrupe (serume), govorimo o pasivni imuniteti. Njen izumitelj je bil Behring.

¹³ Tudi razna plemena so za to bolezen različno dostopna. Tako zbole n. pr. zamorci mnogo lažje kot Evropci.

sluznic oči, nosa, ust in čreves. V blatu in seči bolnikov je obilo krvi. Ženske krvave iz maternice. Telesne moči naglo propadajo, tako da umrejo bolniki skoraj brez izjeme v teku 6 dni zaradi splošne oslabeledosti.

Često se razvijejo pri osepnicah temni izpuščaji, ki vsebujejo kri (slično kakor pri purpuri varioli). V teh slučajih nastopi smrt običajno v drugem tednu bolezni (črne kože). Zdravljenje osepnic je le simptomatično, t. j. lečiti ali lajšati moremo samo posamezne pojave bolezni z običajnimi sredstvi, nimamo pa uspešnega zdravila zoper bolezen kot tako. Odlično očevalno sredstvo pa je cepljenje s kravjimi kozami, ki ga je uvedel v medicino l. 1798. angleški zdravnik Edvard Jenner.¹⁴ Ker pa traja imuniteta samo 10 let, je potrebno, da se damo cepiti znova pred potekom te dobe.

3. Antonov ali sveti (tudi peklenški) ogenj je epidemična bolezen, ki je razsajala v 9.—13. st. po vsej Evropi, zlasti na Francoskem, Bolniku so se vneli posamezni deli telesa — pred vsem obraz, prsa, roke, noge in spolovilo —, ki so postali črni in mrzli (črni prisad). Gnilo, smrdeče meso je odpadlo tako, da so se videle kosti. Večina bolnikov je umrla v nepopisnih bolečinah. Tisti pa, ki so okrevali, so imeli vse življenje strahovito pohabljene ude. Vzrok bolezni je bil, ker so uživali ljudje v kruhu »rožičke« (secale cornutum, Muttermal), t. j. črne, rožičkom slične tvorbe, ki so na rži (namestu zrnja) in ki vsebujejo hud strup ergotin.¹⁵ Bolezen so imenovali po sv. Antonu Puščavniku († 311), ker je okrevalo v njegovi cerkvi v St. Didier de la Mothe mnogo bolnikov, dozdevno, ker so jim dajali duhovniki zdrav kruh. Po 14. st. se bolezen s tem imenom več ne omenja.¹⁶ Razsajala pa je še dolgo — zlasti v 16. in 17. st. — pod drugimi imeni, v Nemčiji in pri nas zlasti kot »prisadna kuga« (Brandpest) ali »žitna božjast« (Kriebelkrankheit, morbus cerealis).

4. Trebušni tifus ali legar povzroča poseben bacil (bacillus typhi), ki se ohrani dolgo, če je zavarovan zoper svetlobo in izsušitev. V tekočih vodah ne živi dolgo, pač pa v stoječih. Razkuževalne tekočine morajo vplivati nanj pol ure, preden pogine. Mraz in toplota mu ne škodujeta. Tifus je znan že iz starega veka. Toda s tem imenom so označevali celo vrsto bolezni, pri katerih se pojavljajo deliriji. Glavni vzrok, da je bil nekoč legar tako razširjen, je bila slaba pitna voda zlasti iz vodnjakov, ki niso bili zavarovani zoper nesnago. Drugi raznaševalci bolezni so živila (pred vsem mleko in sadje), nadalje nerazkuženo perilo, obleka, orodje i. t. d. Zato se okužijo posebno tisti, ki strežejo bolnikom.

Inkubacija traja do 3 tedne. Bolniki tožijo, da jih boli glava, imajo slab okus in malenkostno vročino. Večkrat se pojavi zapeka; včasih tudi driska. Bolezen se prične s tem, da se zviša temperatura do 40°. Bolniki zelo oslabe, kašljajo in imajo drisko. Značilen je suh in obložen jezik. Na telesu se pokažejo rdeči madeži (roseola), ki poblede na pritisk. Vranica se poveča, v drobovju se čuje kruljenje. Pri močnem tifusu zgube bolniki zavest in delirajo 1 do 2 tedna.¹⁷ Najznačilnejši anatomski pojav je oteklina limfatičnih žlez v spodnjem delu tenkega črevesa. Zgornja plast žlez odmre in odpade. Na teh mestih se napravijo večje ali manjše krvaveče rane. Odtod prihaja tudi krvavo blato.

Potek bolezni je odvisen od telesne konstitucije bolnika in množine, oziroma virulence bacilov. Kdor je bolezen prestal, je zoper njo imun. Zelo nevarne so komplikacije zlasti pljučnica, otrp srca in če se pretrgajo čreva, kar povzroči lahko gnojno vnetje trebušne mrene. Zoper tifus uporabljamo kot očevalno sredstvo poseben serum. Imuniteta pa traja le kratko.

5. Griža ali dizenterija. Povzročitelji te še danes zelo razširjene bolezni so bakterije (b. dysenteriae) in praživalice (amebe), ki se vzdrže v vlagi in mrazu lahko več mesecev. Svetloba in razkuževalne snovi pa jih kmalu uničijo. Okuženja povročajo zlasti nesnaga na živilih in obleki ter odpadki. Posebno pogosta je griža med ubožnimi sloji, ki žive v zaduhlih in mokrih stanovanjih.

¹⁴ Pri nas je uporabil Jennerjevo odkritje prvi rodoljub, pesnik in turist Valentin Stanič (1774—1848), ki je cepil s trnom kože kot kurat v Ročinju nad Kanalom za časa Napoleonovih vojn, ko je razsajala na Gorškem ta strašna bolezen.

¹⁵ Strup vpliva tudi na maternico in igra v malih dozah v moderni medicini — zlasti pri ženskih boleznih — važno vlogo.

¹⁶ Saint Anthony fire imenujejo Angleži sedaj škrlatinko.

¹⁷ Zato so imenovali močen tifus tudi »tifus v glavi« (Kopftyphtus).

Bolezen nastane v debelem črevesu, kjer se vname sluznica, ki sčasoma odmrje. Na teh mestih se pojavijo obširna gnojna uljesa, iz katerih prihaja večkrat z gnojem pomešana kri (rdeča griža). Smrtni primeri so pogosti, ker bolniki zelo oslabe, zlasti ko ne morejo uživati hranc. Okrevajo šele, ko se uljesa popolnoma zacelijo.

6. Davica ali difterija. Za zgodovino kuge pridejo v poštev le težki primeri te bolezni. Povzročja jo poseben bacil (*bacillus diptheriae*) z vnetjem mandelnov žrela. Vrhnji del kože pobeli in sčasoma odmrje. Večkrat se pojavijo v zgornjih delih dihal velike nekroze, ki uničijo cele dele sluznic. Čez 1—2 dni

ALFRED RETHEL: SMRTNI PLES I

začno mehki deli žrela razpadati. Na teh mestih opazimo črno zelene partije, ko te odpadejo, zapuste umazane zelene smrdeče rane. Vročina se poveča, žila bije slabo in neredno in često se razvije pljučnica. Ledvice se vnamejo. Rado se pojavi tudi gnojno vnetje srednjega ušesa. Ker se sapnik zoži, dihaajo bolniki težko in imajo boječ izraz na obrazu. Otroci se lahko zaduše. Posledice težke difterije so otrpi raznih delov telesa, kakor mehkega dela neba, požiralnika, očesnih mišic, nog, rok i. t. d., oslabelost srca in ciagnoza (= koža postane višnjeva zlasti na prsih in ustih). V takih slučajih umre prilično $\frac{1}{3}$ bolnikov. Okužitev se izvrši od človeka do človeka. Zlasti so nevarni bacilonosci, ki se bolezni prestali in ki jo zato več ne čutijo.

7. Malarijo ali trešljiko¹⁸ povzročajo mikroskopsko drobne prazivalce-zajedavke (*plasmonium malariae*), ki bivajo deloma v bolniku in razkrajajo rdeča krvna telesca, deloma v komarjih (*anopheles*). Zdrav komar se napije bolnikove krvi in se tako okuži. Tu se zajedavke razvijajo. Okuženi komar jih vcepi zdravemu človeku, ko mu pije kri. Malarij je več vrst, ki jih povzročajo različne plasmodije. Bolezen je tipična za močvirne kraje, ker se morejo samo tu razviti komarji, ki ležejo jajčeca v stoječe vode. Če se jim odtegne taka voda,

¹⁸ Malarijo pomeni slab zrak (*mal aria*), ker so mislili ljudje, da jo povzroča okuženi zrak močvirij.

poginejo; ž njimi ugasne tudi bolezen. Bolezen se pojavi s tipičnimi napadi vsak tretji ali četrti dan (terciana ali quartana), kakršni so pač njeni povzročitelji. Bolnik dobi hudo mrzlico: zebe ga po vsem telesu, da se kar trese. Obenem naraste vročina do 41°. Stanje traja 1—2 uri. Nato nastopi občutek močne suhe vročine. Obraz je rdeč, žila bije hitreje, dihanje je pospešeno. Vranica se poveča; tek je slab. Včasih se pojavijo izpuščaji okoli ust. Bolnika bole glava, križ in udje. To stanje traja 2—3 ure. Potem se začne bolnik potiti, temperatura se zniža in vranica se zopet zmanjša.

V težkih primerih (tropična malarija) se razvije bolezen mnogo hujše. Bolniki se onesvestijo in dobe hude krče, driske, bljuvanja, delirije i. t. d. Umrljivost je

ALFRED RETHEL: SMRTNI PLES II

zelo velika, ker umre do 50 % obolelih. — Če postane bolezen kronična, bolniki zelo oslabe. Koža je rumenkastorjava, pojavljajo se katarji, bonhitide, krvavitve iz nosa in podkožja, abscesi i. t. d., dokler ne podležejo bolniki po daljšem ali krajšem hiranju. Malarija zahteva še sedaj vsako leto nad 17 milijonov žrtev.

8. Influenca ali hripa je bolezen, ki uničuje še danes ogromno življenj. Saj je umrlo zanjo v l. 1917/18 okoli 10 milijonov ljudi.¹⁹ Povzročitelji so bacili, ki pridejo po stiku od človeka do človeka ali po vdihavanju v nos in sapnik. Po inkubaciji 2—3 dni se začne bolezen z vročino do 40° in z bolečinami v glavi in križu. Pojavi se močan nahod in vnetje očesnih veznic. Bezgalki v ustih se vnameta. Sem ter tja se pokaže okoli ust izpuščaj. V težkih primerih, ki pridejo za zgodovino kuge pred vsem v poštev, se pridružijo močne bronhitide; iz njih se razvijeta lahko pljučnica in vnetje podrebernice. Vročina je visoka, driske so pogoste. Bolniki (zlasti pijanci) dobe delirije. Če se vnamejo možganske opne, nastanejo težke duševne motnje. Posledice influence so zlasti obolenja živcev (nevrastenija) in oslabelost srca.

Posebna vrsta influence je bilo tako zvano »angleško potenje« (»Englischer Schweiss« ali »Schweissucht«), ki je bilo ob času velikih epidemij 16. st. tudi pri nas razširjeno. Značilen za to bolezen je bil neprijetno sladek (šmarnicam

¹⁹ Epidemija hripe je bila nevarna zlasti, ker se je vnela v mnogih slučajih možganska substanca.

sličén) vonj. Po sodobnih poročilih so se pojavili kožni madeži, uljesa i. t. d. in silno potenje, ki je izsušilo črevesa. Bolniki so umrli navadno v teku 24 ur, pogosto do 600 dnevno.

9. **P e g a v i c a.** Povzročitelja te bolezni ne poznamo. Vemo le, da ga prenašajo razne vrste uši, zlasti oblačilne. Po inkubaciji (4—14 dni) se začne bolezen z vročino, ki naraste do 40°. Bolniki tožijo o bolečinah v glavi in členkih, o pritisku v želodcu in o splošni oslabeledosti. Večkrat morajo bljuvati. Tem simptomom se pridružijo močno vnetje očesnih veznic, nahod, angina in kašelj. Vranica oteče; koža postane suha; jezik je suh in obložen. S temi pojavi je združeno vedno vnetje bronhij. Zelo pogosti — zlasti ponoči — so deliriji, ki so večkrat tako močni, da bolniki divjajo. Peti dan bolezni se pojavijo bledordeči, kakor leča veliki madeži, najprej na trebuhu, potem na vsem telesu razen na dlaneh, podplati in obrazu. Večkrat so izpuščaji in koža med njimi podpluti s krvjo. V drugem tednu postane obraz zabuhel, oči otečejo, deliriji so stalni in bolniki nočejo uživati več hrane in pijače. V tem stanju se pojavijo rade komplikacije kakor pljučnica, srčne napake i. dr. Večkrat odmorejo konica nosu ali posamezni prsti na rokah in nogah. V 15—20% primerih se konča bolezen s smrtjo. Na pegavici zbole zlasti ubožni sloji. Zato so jo imenovali v prejšnjih časih »lakotni tifus«.

10. **Sifilida ali spolna kuga.** To bolezen, ki je zahtevala некоč mnogo tisoč človeških življenj, povzroča prazivalca *Spirochaeta pallida*. Sliči tenkemu upognjenemu svederču s 6—20 zavoji. Na obeh koncih ima resice, s katerimi se živahno giblje. Okužitev se izvrši tako, da pridejo spirohete skozi rane na koži ali sluznici v telo običajno med spolnim občevanjem, pa tudi po predmetih, ki so jih okužili sifilitični bolniki (kozarci, britve, pipe, jedilno orodje i. t. d.). Bolezen se pojavi na mestih, kjer je prišla oseba v dotiko z okuženim predmetom, zlasti na spolovilih, ustih in rokah. Za zgodovino kuge pride v poštev zlasti zadnji štadij bolezni, terciarna sifilida. Če se sifilitični bolnik ni pravilno zdravil, postanejo spirohete, ki so ostale v krvi, zopet virulentne. Po vsem telesu — posebno na licih, čelu, nosu, ustih, rokah, nogah in spolovilih — se pokažejo velike lise in nato sifilitične bule (gome), ki se povečavajo in razkrajajo organe. Posebno nevarne so bule v možganih, na očeh, kosteh in žilah. Posledici terciarne sifilide sta skoraj vedno dve strašni in neozdravljivi bolezni, ki umorita prej ko slej nesrečno žrtev: otrp hrbteničnega mozga (*tabes dorsalis*) in napredujoči otrp možganov (*paralysis progressiva*).

11. **K o l e r a.** Pod tem imenom so razumeli некоč razne bolezni, ki povzročajo vročino ali drisko (n. pr. *Cholera nostras* = navadna griža). Prava ali azijska kolera (*cholera asiatica*) pa spada le deloma v zgodovino kuge, ker se je pojavila v Evropi šele v začetku preteklega stoletja, ko je prava (azijska) kuga že skoraj popolnoma ugasnila. Povzročitelji bolezni so bacili (*vibrio cholerae*), ki jih je odkril l. 1883. Robert Koch. V svetlobi, na zraku in v razkuževalnih snoveh kmalu poginejo. V primerni toploti in vlagi pa žive dolgo. Vzdržujejo se običajno v blatu in izmečkih. Kolera se prenaša z jedjo in živili. Inkubacija traja 2—8 dni. Bolezen se prične z močno drisko in vidnim propadanjem telesnih moči. Koža je suha in vijoličasta; oči so vrte; usta so suha. V mečih se pojavljajo krči. Telesna toplota se zniža do 32°. Govor je hripav, dihanje je otežkočeno; srce deluje komaj čutno. Bolniki umrejo radi splošne oslabeledosti. Umrljivost znaša 40—50%.

Poleg teh bolezni so smatrali ljudje za kugo še nekatera druga, manj pomembna obolenja, ki jih ompenjam v drugem delu (kronika).

Kuga — ali kar so že razumeli sodobniki pod tem izrazom — je razsajala v raznih krajih in v raznih časih zdaj hujše zdaj milejše. Često se je zdelo, da je popolnoma ugasnila, nato pa je nastopila s tem hujšo silo. Pojavljala se je v najrazličnejših oblikah. Vedno pa je povzročila kot zahrbtna in neusmiljena morilka, zoper katero ni bilo sredstva, nepopisno gorje. Zato je umevno, da je imela v znanstvenih krogih in med preprostim narodom celo vrsto imen. Večkrat so jo imenovali po času, oziroma kraju, kjer je razsajala, n. pr. atenska, Justinijanova, Antoninska kuga i. t. d. Znatno vlogo v imenih igrajo narodne pripovedke, vraže i. dr. Najbolj pogosto pa so jo označevali po simptomih in po strašni vlogi kot zakleti sovražnici človeštva.

Latinska imena so — poleg »pestis« — n. pr. »anthrax«, »bubo«, »carbunculus« (po bulah in oteklinah), »contagium«, »febris maligna« (po mrzlici), »lues« i. t. d. Nemški pisatelji jo imenujejo »Pest«, »Pestillenz«, »Kontagion«, »Infektion«; »hitziges (pestillenzisches) Fieber«, »feuriges Fieber«, »ungarisches Fieber«, »ungarische Krankheit« (ker je prihajala bolezen — zlasti malarija — navadno iz Ogrske); »Pechtialfieber«, »der Drüs«, »wildes Kopfweh«, »die böse Krankheit«, »schwarze Bräune«, »schwarzer Tod«, »das grosse Sterben«, »der grosse Sterb«, »die tötliche Läufe des gemeinen Sterbens«, »Sterbensläuf«, »das gemeine Leutesterben«, »das Sterbat«, »die schelmische Krankheit« i. dr. Francoski izrazi so n. pr. »la peste«, »pestilence«, »plaie« (rana, brazgotina), »fléau« (bič, cepc). Italijani ji pravijo »la peste«, »pestilenza«, »moria« in »moria di Maderno« (zlasti na južnem Tirolskem). Romunske označbe so »ciuma« (staroslov.), »maica calatorarea« (potujoča mati) in »maica calea« (cestna mati). Češki izraz je »morova rana«, Rusi in Rusini jo zovejo »čuma« ali »čumišče«.

Med Jugoslovani je splošno razširjeno ime »kuga«. Izvor besede ni znan.²¹

IZ BAKTERIOLOGOVE DELAVNICE

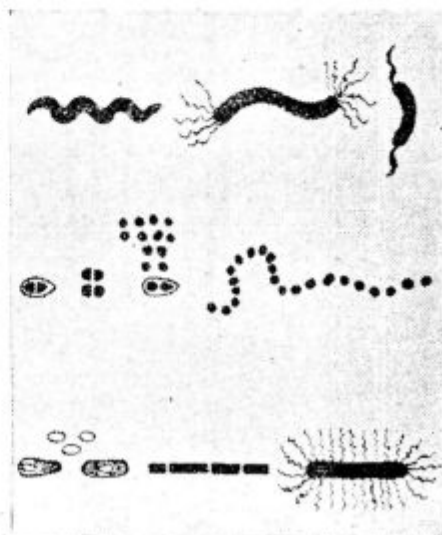
Moderni higiensko-bakteriološki zavodi preiskujejo pošiljke zdravnikov in iščejo v njih bacile nalezljivih bolezni. Delovanje teh zavodov se moramo zahvaliti, da se epidemične bolezni takoj spoznajo in v kati zadušijo. Preiskujoči zdravniki morajo delati v strogo ločenih prostorih s posebnimi varnostnimi pripravami

²⁰ Drüs = Drüse (žleza). Lebenwaldt trdi v svoji »Kužni kroniki«, da je pobil l. 17 po našem štetju rimski vojskovodja Drusus toliko Germanov, da so imenovali od tedaj Nemci kugo po njemu.

²¹ Slovenci nimamo splošnega izraza za epidemije kakor n. pr. Nemci (»Seuche«). Kuga in pomor pomenita obenem specifično (azijsko kugo) in vsako drugo nalezljivo (kužno) bolezen.

Bacili lepre pod kožo

Razne oblike bakterij

Ker pa je že označba sama strašna in nevarna, so jo potvorili v Srbiji ob času velikih epidemij eufemistično v »kuma« (botra). Hrvati in Srbi jo označujejo tudi z besedo »kratelj«, ker ima človek, ki je umrl za kugo, baje eno nogo krajšo. V Dalmaciji in Crni gori pravijo kugi »čuma« in »osum«. — Lep in značilen slovenski izraz — zlasti na bivšem Spodnjem Štajerskem — je »pomor« (n. pr. »pomorski križ« = kužni križ). Druge narodne označbe so »morija«, »mor«, »črna smrt«, »turška kuga« (ker je prihajala bolezen pogosto iz Turčije), »veliko vmrtje« (umiranje) in »veliko bolijé« (posebno na Koroškem).

DRUGO POGLAVJE

SPLOŠNA ZGODOVINA KUGE

Prava (azijatska) kuga je udomačena (endemična) že izza najstarejših časov v stepah Mongolije, Mandžurije in Transbajkalije, v nekaterih ozemljih južne Kitajske in Indije, v gorovju Kun lun, ob vzhodnih in južozapadnih pobočjih Himalaje, v okolici Meke, v Egiptu in sosednih pokrajinah ter v nekaterih delih Južne Amerike. Iz teh središč se je širila od časa do časa — pogosto v družbi drugih nalezljivih bolezní — v bližnje in daljne kraje in pomorila v teku stoletij ogromne množice.

Da so poznali strašno morilko že Asirci in Babilonci, dokazujejo klinasti napisi, ki omenjajo pogosto posebnega boga kuge. Sv. pismo stare zaveze opisuje na mnogih mestih obilne žetve »božjega morilnega angela« — kuge (hebr. »debher«) v Palestini in v sosednih deželah. Philo Judäus (+ 54 po K.) pripoveduje, da so žrtvovali Feničani ob velikih epidemijah prvorojenega kraljevega sina, hotéč potolažiti tako jezo bogov. Slične človeške daritve so poznali tudi Kartazaani. V Egiptu — zlasti v delti Nila — so razsajale kužne bolezni že v najstarejših časih leto za letom.

Grki in Rimljani so verovali, da povzročata epidemije sončni bog Apollo-Loimios (loimos = kuga) in njegova sestra Artemis (Diana) s tem, da streljata v ljudi ognjene puščice. Homer, Herodot, Dionysiois iz Halikarnassa, in za njim mnogi drugi pisatelji poročajo o številnih moritvah neusmiljene sovražnice človeškega rodu. Med najstrašnejše epidemije starega veka spada atenska kuga, katero so zanesli tuji mornarji v začetku peloponeške vojne (431—29) iz Egipta preko Male Azije v preobljudene Atene, ker je pomorila v nekaj mesecih mnogo tisoč prebivalcev. To kugo je opisal kot očitavec zgodovinar Thukydidés. Njegov klasični opis je služil vsem poznejšim piscem starega veka kot vzor.

V Rimu so bile velike epidemije zelo pogoste, zlasti kadar je poplavila Tibera mesto in okolico. Razsajale pa so tudi leto za letom zdaj v tem, zdaj v drugem delu obširnega imperija. O teh epidemijah poročajo Livius, Plinius, Tacitus, Suetonius, Diodor in še mnogi drugi pisatelji. Najhujša epidemija, ki je zadela rimsko cesarstvo, je bila antoninska kuga (68—70 po Kr.); opisal jo je zdravnik Galenos (131—200). Vsi viri starega veka pa poročajo le o strahovitih panikah, ki so jih povzročale kužne bolezni. Znakov ne opisujejo, temveč omenjajo samo, da so bili vzroki epidemij slab zrak, poplave, vročina, pomanjkanje hrane i. t. d. Zato je težko ugotoviti, katere nalezljive bolezni so smatrali za kugo. Zdi se, da je bila velika epidemija, ki je po poročilih sv. pisma (2. Kralji 19.) pomorila okoli l. 700. pr. Kr. v eni noči 185.000 vojakov prevzetnega asirskega kralja Sanheriba (Sin achi irib 705—681) prava orientaska kuga. Če je domneva pravilna, bi bila ta vest najstarejša, ki jih imamo doslej o tej strašni bolezni. Atenska kuga pa so bile po mnenju mnogih zdravnikov črne koze, medtem ko so smatrali Rimljani za kugo zlasti pegavico, legar, rdečo grižo in slične bolezni.

Prvi točen in zanesljiv opis prave žlezne (bubonske) kuge — ki je razsajala v 3. in 4. st. v Egiptu in Siriji — je zapustil zdravnik Oribasius iz Pergama (326—403). Za časa cesarja Justiniana (l. 542.) je prišla ta bolezen preko Male Azije v Carigrad, odkoder se je naglo razširila po vseh takrat znanih delih Evrope in usmrtila v teku pol stoletja (do l. 594) več milijonov ljudi (Justinianova kuga).

V poznejših stoletjih so razsajale azijska kuga in druge nalezljive bolezni nešteto krat po vsej Evropi, zlasti odkar so jih zanesli križarji iz Azije in Afrike. Pred vsem je veljal Carigrad kot nevarno središče epidemij.²² Obilo žrtev je zahtevala kuga — ali kar so ljudje razumeli pod tem izrazom — tudi v Italiji (v l. 1016, 1020, 1085, 1094, 1199, 1166—67, 1295, 1312), v Franciji (v l. 818, 825, 1061, 1094 in pozneje), v Nemčiji oz. Avstriji (v l. 825, 862, 992, 1030, 1054, 1125, 1188—89, 1190—92, 1313, 1316), na Češkem (v l. 888, 961, 968, 973, 1014, 1016, 1095, 1099, 1124, 1126, 1154—56, 1161, 1168, 1222, 1282, 1301, 1315, 1317); nadalje v Španiji, Angliji, nordijskih deželah, na Poljskem, v Rusiji, na Balkanu i. t. d., tako da ni bilo skoraj leta, ko se ne bi pojavil strašni gost zdaj tu, zdaj tam.

Vse dotedanje strahote pa je prekosila »črna smrt«, ki je pobrala sredi 14. st. v nekaj letih znaten del prebivalstva takrat znane zemlje. Velike in številne elementarne nesreče kakor potresi, orkani, ogromne množice kobilic, poplave, suše, slabe letine i. t. d. pa tudi razni neobičajni nebesni pojavi so že od l. 1333. begali ljudi, jim uničili odporne sile in pripravili tako pot največji epidemiji, kar jih pozna zgodovina. L. 1334 je izbruhnila v južnih pokrajinah Kitajske kuga, ki je umorila v nekaj mesecih okoli 13 milijonov ljudi. Odtod so jo zanesle karavane preko Tibeta, Indije in Perzije v Malo Azijo in na Krim. L. 1347 se je pojavila na Siciliji, odkoder se je razširila z veliko naglico preko Italije in južne Francije po vsej Evropi in vseh znanih delih Afrike. L. 1348-49 je divjala v Italiji, Franciji, Španiji, Nemčiji, Češki, Angliji, Ogrski in na Balkanu. V naslednjih letih je obiskala Dansko, Švedsko, Norveško, baltske dežele in slednjič (1351) Rusijo, kjer je morila več let. V l. 1402-04 je prišla celo na oddaljeni Island in Groenland ter pobrala $\frac{2}{3}$ prebivalstva.

Nekatere pokrajine so skoraj popolnoma izumrle n. pr. Tirolska, kjer je umrlo $\frac{3}{4}$ ljudi. V 6 letih (1347-53) je usmrtila v Evropi okoli 25 milijonov oseb t. j. nad $\frac{1}{4}$ vsega tedanjega prebivalstva. Povsod je povzročila nepopisen strah in uničila blagostanje za mnogo desetletij. Vsi naporji zdravnikov, da bi zajezili ali vsaj omilili strašno epidemijo, so bili brezuspešni. Strahote »črne smrti« so opisali sodobniki Guy de Chanliac, Chalin de Vinario, Dionysius Colle, Simon de Corvino, Giovanni Boccaccio (»Dekameron«) i. dr. Iz njihovih soglasnih poročil izhaja, da je bila bolezen prava orientalska kuga. Na okuženih so se pojavili veliki črni madeži, izpuščaji, bule in prisadi. Tudi jezik je postal črn. Imeli so hude bolečine v glavi in prsih, bljuvali kri itd. Mnogi so dobili pljučnico, Umrli so skoraj brez izjeme tekom treh dni, često celo hipoma.

Tudi v poznejših stoletjih je prihajala grozna morilka pogosto v evropske dežele. V 15. st. je kosila zlasti v letih 1435, 1448-49, 1460-63, 1473, 1480-83 in 1489 pred vsem na Balkanu, v Italiji in v nemških (oz. avstrijskih) deželah. V 16. st. je zahtevala številne žrtve posebno v l. 1523, 1550-53, 1578-79 in 1598-1600 v Italiji, Franciji, Nemčiji, Avstriji, Holandski, Angliji, na Pirinejskem polotoku in na Balkanu.

Izredno bogato smrtno žetev je imela v teku prihodnjega (17.) stoletja. Zaveznice in spremljevalke kuge so bile velike vojne — posebno tridesetletna — in številne elementarne nesreče kakor poplave, suše, kobilice itd. Razsajala je zlasti v l. 1617, 1627-31 (velika epidemija v Milanu l. 1630), 1644-46 (posebno pri nas) in 1656-57 (po vsej Italiji). »Velika kuga« (l. 1665-67) — zadnja kužna epidemija na Angleškem — je podavila zlasti v Londonu mnogo tisoč ljudi. V tem času (1666) je obiskala strašna morilka zadnjič Švico in (1677) Holandsko. L. 1679 pa je izbruhnila kuga z nepopisno besnostjo v vsej osrednji Evropi — zlasti v naši banovini — in na Pirinejskem polotoku, pobrala do l. 1683 več milijonov ljudi in povzročila povsod strahovito paniko. Ta epidemija zaostaja le malo za »črno smrtjo« 14. stoletja. Medtem in pozneje se je pojavila še v drugih deželah, pred vsem na Balkanu in obiskala v velikem obsegu zadnjič l. 1691-92 Italijo (okolico Barija).

V začetku 18. st. — l. 1707 — je nastala silna epidemija skoraj v vseh pokrajinah Rusije, odkoder se je razširila v naslednjih letih naglo preko Poljske, Ogrske in Avstrije v Nemčijo do Labe in razsajala na tem ozemlju do l. 1716. Pri tej priliki (1713) je obiskala zadnjič našo domovino; kajti poznejši slučaji

²² Zlasti so razsajale bolezni v l. 717, 720, 729, 741, 775 in za časa križarskih vojn.

kuge na Primorskem (1729, 1737) so bili le sporadični. Malo let pozneje (1720) so zanesle to bolezen ladje iz Saide v Marzej (Marseille). Odtod se je hitro razširila po vsej Provenci. Zlasti sta trpeli mesti Toulon in Aix.²³ Sočasno je uničila mnogo življenj na Siciliji in v evropski Turčiji, zlasti v Albaniji.

SKUPNI POGREB v času KUZNE EPIDEMIJE l. 1349.
Francoska miniatūra, 1352 (Bruselj, Biblioteka)

L. 1722 je važen mejnik v zgodovini kuge. Kajti od tega časa dalje se je pojavila v zapadni Evropi le še izjemoma. Z nezmanjšano silo pa je besnela še mnogo desetletij na vzhodnem delu kontinenta, zlasti na Balkanu in na Ogrskem tik do mej slovenskih dežel. Tako je zahtevala l. 1728 v Carigradu in l. 1729 v mnogih grških pristaniščih številne žrtve. Odtod je prišla v Otranto in v okolico Benetk ter pobrala nekaj prebivalcev Goriške. Dve leti pozneje (1731) se je pojavila v Albaniji, Bosni (Travniku, Sarajevu, Mostarju) in Dalmaciji, kjer je morila zlasti v Splitu in okolici. V l. 1739-40 se je zglasila na Ogrskem, pred vsem v Budimpešti; l. 1743 pa v Messini in v bližnjem Reggio di Calabria. Nekaj let nato (1745) je izbruhnila manjša epidemija v južni Dalmaciji in v Bosni (Dobropolje). Mnogo tisoč ljudi pa je položila v prerani grob v l. 1753, 1755-57 in 1762-63 v Carigradu, in Srbiji (Beograd in okolica), Moldaviji, Besarabiji in na Poljskem. Pojavila se je celo v hrvaškem Primorju, zlasti v Novem, torej v neposredni bližini naše ožje domovine. Nič manj strašna je bila epidemija, ki je razsajala v l. 1769-73 v ruskem carstvu, Moldaviji in Perziji. Samo v Moskvi je podavila takrat nad 120.000 ljudi. L. 1783 je prišla v Dalmacijo in usmrtila v Splitu in 30 bližnjih vaseh okoli 5000 oseb. Konec stoletja (1799) je divjala v Turčiji, Moldaviji v vzhodni Galiciji, pred vsem pa v Egiptu in Siriji (Jaffi), kjer je ogražala Napoleonovo ekspedicijo.

Tudi v prvi polovici preteklega stoletja je bila kuga v Evropi — zlasti na Balkanu in v Rusiji — večkrat nepovabljen gost. L. 1803 se je pojavila v Solunu; kmalu nato (1807) pa v nekaterih krajih astrahanske in saratovske gubernije. L. 1812 je gospodarila v Odesi in na Krimu; l. 1819 in 1824 pa v Besarabiji. Med tem (1815) je obiskala zadnjič Dalmacijo. Istočasno (1815-16) je prišla v Novi Sad in v Brašovo na Sedmograškem. Spomnila se je tudi zapadne Evrope; kajti l. 1813 se je pojavila v manjšem obsegu na Malti, l. 1815 v napolitanskem mestecu Noji in l. 1820 na Malorki. Ti slučajji so v zvezi z veliko epidemijo v Orientu, zlasti v Egiptu. Za časa rusko-turške vojne (1827-29) je prišla kuga v družbi svoje sestre-kolere v podonavski kneževini Moldavijo in Vlaško. Razsajala je tako močno, da so morali še novembra 1831 voziti iz

²³ Kugo v Toulonu l. 1721 je opisal Antrechau.

Bukarešte vsako noč polne vozove mrličev. Odtod se je razširila na Sedmograško in v Odeso. L. 1837 je divjala zadnjič na Grškem in obiskala znova Odeso. Med tem je ugasnila v Mezopotamiji (1830) in kmalu nato (1835) v Perziji, tako da je gospodovala le-še v nekaterih delih evropske Turčije, v Siriji in Egiptu. Tudi v teh deželah je v naslednjih letih polagoma prenehala (v Turčiji 1839, v Siriji 1841, v Egiptu 1845), tako da se je zdelo, da je njena pogubna moč za vedno strta.

Novo doba v zgodovini kuge se začne z l. 1858 ko je izbruhnila nenadoma na štirih različnih krajih zemlje: na iranski visoki planoti (Kurdistan), v Mezopotamiji, ob vzhodni obali Arabije in zlasti v Tripolisu (Benghasi), kjer je bila doslej skoraj povsem neznana. Če je obstojala kaka zveza med temi središči, se ne da ugotoviti. Epidemija je prenehala v naslednjih letih, razen v Mezopotamiji, kjer je razsajala še l. 1876-77 pred vsem v Bagdadu. Za časa rusko-turške vojne (1878-79) so jo zanesle armenske čete še enkrat v južno Rusijo (astrahansko gubernijo). Epidemičen značaj pa je imela le v kozaški vasi Vetljanka, kjer je umrlo 82 % okuženih.

Konec preteklega stoletja je izbruhnila kuga z veliko silo na Daljnem vzhodu in obiskala v l. 1893-94 južno Kitajsko — zlasti Hongkong in Kanton —, l. 1896 pa Formozo in Japonsko. Istočasno (1896-97) je gospodarila v britanski Indiji. Razširila se je iz Bombaya in ugonobila okoli 12 milijonov ljudi. S to epidemijo so v zvezi primeri, ki so se pojavili v raznih evropskih pristaniščih zlasti v Portu (Portugalsko), Lizboni, Plymouthu, Trstu in Hamburgu, kamor so jo zanesle v teku l. 1898-99 trgovske ladje. Prišla je celo na Dunaj (1 slučaj). Nevarna je bila posebno v Portu, kjer je zahtevala 322 žrtev. Obenem se je pojavila v nekaterih mestih južne Amerike.

ZMAGOSLAVJE SMRTI. Del freske v Campo Santo v Pisi. (14. stoletje)

Tudi v našem stoletju je uničila kruta sovražnica človeštva ogromno življenj, pred vsem v svoji azijski domovini, pa tudi v ostalih delih sveta. Tako je prišla n. pr. l. 1900 iz vzhodne Azije v San Francisco (Sev. Amerika) in v Sydney (Avstralija); l. 1909 pa v Suffolk (Angleško). L. 1911 je izbruhnila večja

epidemija v Egiptu; l. 1914 pa se je pojavila kuga v New Orleansu (Severna Amerika). V l. 1910-11 so jo zanesli glodalci (tarbogani) iz osrednje Azije v Mandžurijo, kjer je pomorila okoli 60 tisoč ljudi. Bogato žetev je imela tudi na Javi, kjer je pokosila v letih 1910-23 nad 80.000 prebivalcev. S temi epidemijami so v zvezi nekateri primeri v Evropi n. pr. l. 1916 v Hamburgu in 1929 v Parizu, kjer je zbolelo na kugi okoli 100 oseb. Zadnje velika kužna epidemija je izbruhnila mesece septembra 1933 v Mandžuriji. Ti primeri dokazujejo, da je azijska kuga kljub silnemu napredku med cinske vede in higijene še vedno opasna bolezen, ki bo še dolgo strahovala človeški rod.

SMRT IN ZDRAVILNIK.

(Lesorez iz nekega južnonemškega smrtnege plesa okoli l. 1480. Berlin, državna biblioteka)

★
Zgodovino ostalih bolezni, ki so jih smatrali naši predniki v prejšnjih stoletjih za kugo (oz. za posebno vrsto kuge), opišem le na kratko.

Osepnice ali koze so bile znane že približno 1000 let pred našim štetjem. Njihova domovina je Indija, pred vsem delta Gangesa in Bramaputre. Odtod so se razširile naglo po vsem svetu in povzročale do začetka 19. st. zaradi svoje nalezljivosti in umrljivosti pogosto velike epidemije. V Evropi so zahtevale osepnice številne žrtve zlasti izza 15. st.,²⁴ tako n. pr. l. 1669 v nordijskih državah in na Angleškem, 1682 v nemških in avstrijskih deželah, 1704-13 v vsej Evropi (celo na Islandu), 1735-37 zlasti v Avstriji, na Ogrskem in Poljskem, 1766-67 v Avstriji (zbolela je tudi cesarica Marija Terezija), 1787 (posebno na Dunaju), 1790-91, 1795, 1801, 1806-07 in 1812-13 po vsej Evropi (zlasti v Avstriji) v zvezi z Napoleonovimi vojnami in slednjič l. 1831. Nato so skoraj popolnoma ugasnile. V teku 18. st. je umrlo za osepnici na Francoskem vsako leto povprečno 30.000 ljudi. L. 1796 pa so usmrtilo v Prusiji 25.000 prebivalcev.

Tudi tifus (legar) je znan mnogo stoletij, ker ga omenja že »oče medicine« Hippokratres iz Kosa (460-364). Brezdvomno je zahtevala ta bolezen zlasti med širokimi sloji — ogromne žrtve, četudi nimamo zanesljivih podatkov. V vnanji Evropi je razsajal legar — kolikor se da ugotoviti — posebno v l. 1568, 1646, 1696-97, 1713, 1787 in pozneje, posebno pa med svetovno vojno (pred vsem na Balkanu).

Griža se pojavlja zlasti v vročih poletjih in ob času vojn oziroma obleg. Mnogo tisoč žrtev je zahtevala po vsej Evropi v l. 1527, 1583, 1588, 1637, 1683 (n. pr. na Dunaju za časa turške oblege), 1754, 1787 in pozneje.

Malaria je bila znana v srednji Evropi pod imenom »ogriska bolezen«, ker so jo zanašali v naše in nemške kraje iz ogrskih močvirij ob Donavi in Tisi brodarji in zlasti vojaki, ki so se borili v teh krajih s Turki (posebno v l. 1566, 1611-12, 1683-99, 1792 i. dr.). Zanimivo je poročilo Lebenwaldta («Knjiga zdravil», str. 464), da so našli pogosto pri umrlih črve, ki so jim lezli iz oči in ušes.

Influenca (hripa) je povzročala v teku zadnjih 400 let zelo pogoste in opasne epidemije zlasti ob času velikih poplav in deževnega vremena, n. pr. v avstrijskih deželah v l. 1386-87, 1510, 1557, 1593, 1680, 1729, 1800-03, 1830-37 i. t. d., v novejšem času pa po vsem svetu 1917-18) («španska hripa»). Do 16. st. je prihajala bolezen vedno iz zapada na vzhod, pozneje pa v nasprotni smeri.²⁵ Ime »la grippe« se je pojavilo prvič l. 1742 v Franciji. — »Angleško potenje« je zahtevalo mnogo življenj zlasti v l. 1484-86 na Angleškem. L. 1529 je izbruhnila v Londonu velika epidemija, ki se je naglo razširila po vsej Evropi, zlasti v Nemčiji in Italiji.

²⁴ Za prejšnje čase nimamo zanesljivih poročil.

²⁵ Šele »španska« je prišla zopet od zapada na vzhod.

Pegavica je znana — posebno izza 16. st. — kot stalna spremljevalka armad na bojiščih. Pokosila je često več vojakov kakor orožje in ovirala tako vojna podjetja. V mirnih časih je nastopala primeroma redko. Pred svetovno

Stefano della Bella: GLASNICA »SMRT«

vojno je bila omejena na Angleško, nekatere ruske pokrajine, Galicijo in Bal-kan. Med vojno pa so jo zanesli vojaki z ušmi vred po vsej Evropi.

Sifilida je po splošnem naziranju²⁶ doma v Ameriki, odkoder se je razširila po odkritju po vseh ostalih delih sveta. Kakor vsaka druga doslej neznana bolezen, je zahtevala tudi sifilida ob prvem nastopu številne žrtve. Znana je bila pod imeni »francoska bolezen«, »trousse galant«,²⁷ »die schwarze Sucht« i. t. d. — Velike epidemije, deloma zaradi spolnih ekscesov, deloma zaradi drugih okuženj, so bile zlasti v l. 1494-95 (po vsej Evropi), 1497, 1521, 1528, 1544, 1782 i. t. d.

Domovina azijske kolere je ustje Gangesa (Indija), kjer je endemična že mnogo tisoč let. V Evropi (Rusiji) se je pojavila prvič l. 1821. Pozneje je razsajala zelo pogosto — zlasti ob času vojn — zdaj tu zdaj tam, n. pr. l. 1829-1838, ko je pobrala v Evropi nad 1 milijon ljudi, 1846-1859 (zlasti v srednji Evropi), 1864-75, 1884 (v južni Franciji, Italiji in Španiji), 1892 (v Rusiji,

²⁶ Lorenz Michaelis trdi, da je bila sifilida udomačena v Evropi že zdavnaj pred Kolumbom (Zis VIII., 56).

²⁷ Izraz pomeni »vljudra odpravac«. Bolniki so umrli namreč v 2—3 dneh brez posebnih bolečin.

Nemčiji, Belgiji in Franciji, 1910-12 (na Balkanu) i. t. d. Znatne zasluge za proučevanje kolere si je pridobil — kot ruski zdravnik — dr. Florijan Sentimer (r. 1785 v Kranju).

Koliko žrtev so zahtevale velike epidemije — pred vsem azijska kuga — se ne da niti prilično ugotoviti. Gotovo je le, da je bila velika večina prednamcev njihova žrtev in da izgube v vojnah, ob času lakote, pri potresih in drugih elementarnih nesrečah spričo divjanja epidemij skoraj povsem zginajo. Zlasti so trpela velika mesta. Zadostujejo naj naslednji vzgledi: L. 741 je umrlo v Carigradu na kugi 300.000 ljudi; l. 1348-49 v Firenci 100.000, v Lübecku 90.000, v Bazlu 14.000; l. 1435 v Norimberku 10.000; l. 1440 v Parizu 40.000; l. 1489 v Bruslju 40.000; l. 1523 v Milanu 100.000; l. 1578 v Lizboni 70.000; l. 1580-81 v Kairi 500.000; l. 1617 v Napolju 60.000; l. 1631 v Benetkah 100.000; l. 1665 v Londonu 97.000; l. 1679 na Dunaju 70.000; l. 1713 na Dunaju 18.000; l. 1720 v Marzeju (Marseille) in okolici nad 60.000. Seveda so številke, ki jih navajajo sodobni viri, večkrat nezanesljive in pretirane. Umevno je, da so odločale velike epidemije — pred vsem kuga — politično usodo narodov in držav čisto mnogo bolj kakor meč vojaka in beseda diplomata. To dokazujejo naslednji primeri:

Strašna epidemija v Atenah (431-29) je umorila velikega Perikleja in njegove najzvestejše sotrudnike v najbolj kritičnem času. S tem je uničila za vedno moč in sijaj atenske države.

L. 180 po Kr. je umrl v Vindoboni (Dunaj) na epidemični bolezni cesar Marcus Aurelius sredi bojnih priprav zoper Markomane in Kvade, ki so ogražali takrat rimsko državo. Sledil mu je nevredni in slabotni sin Comodus, ki je sklenil s sovražniki sramoten mir.

V boju zoper papeža Aleksandra III. je zasedel Fridrik Barbarossa l. 1160 Rim. Kmalu nato je izbruhnila v mestu kuga, ki je usmrtila 22.000 mož in mnogo nemških cerkvenih in posvetnih knezov. Zato je moral zapustiti cesar Rim in Italijo.

L. 1270 je pobrala kuga francoskega kralja Ludvika IX. Pobožnega prav ko se je hotel s svojo vojsko polastiti Kartagine. Z njim je umrl zadnji navdušeni križar.

»Crna smrt« (1348) je omogočila Dušanu Silnemu, da je zasedel brez odpora Tesalijo in Epir in položil tako temelje velikemu srbskemu carstvu.

L. 1350 je hotel zasesti kastiljski kralj Alfons XI. Gibraltar in prizadeti s tem smrtni udarec gospostvu Mavrov v Španiji. Te načrte je izjalovila kuga, ki je usmrtila kralja in del njegove armade.

Dr. so Turki ob svojem prihodu v Evropo tako hitro napredovali, je povzročila v znatni meri kuga. Kajti strašna epidemija je v l. 1362-63 pobrala mnogo prebivalcev bizantskega cesarstva in onemogočila resen odpor. Pobrala pa je tudi turškega sultana Orhana.

Ko je oblegal l. 1456 sultan Murat II. Beograd, je prišla oblegancem na pomoč velika krščanska vojska pod vodstvom frančiškana Ivana Kapistrana in Ivana Hunjadyja. Med tem se je razširil legar iz turškega tabora v krščanski in pobral med drugim oba voditelja. Tako je omogočila ta epidemija Turkom poraziti krščansko vojsko, si osvojiti ves Balkanski polotok in ogražati skoraj dva in pol stoletja vso Evropo.

Med tridentinskim cerkvenim zborom je izbruhnila pomladi l. 1547 v Tridentu kuga in usmrtila 20 škofov in opatov. Zato je določil papež Pavel III., da se vrše nadaljnje seje v Bologni. Na ta način so dobili Italijani v zboru večino.

Ko so prodrle avstrijske čete v vojni med Avstrijo in Turčijo (1683-99) v južno Srbijo, je izbruhnila l. 1689 kuga, umorila med prvimi žrtvami zmožnega avstrijskega vojskovodjo grofa Piccolominija in prisilila tako zmagovalce, da so prepustili sovražnikom velik del zasedenega ozemlja. Posledica je bila, da je zapustilo južno Srbijo okoli sto tisoč Srbov, ki so se naselili v Sremu in Banatu. Takih primerov pozna zgodovina še mnogo.

Kuga in druge epidemije so razsajale pred vsem med preprostimi ljudmi, ki so živeli v neugodnih gospodarskih in higienskih razmerah. Pobrale pa so tudi celo vrsto odličnih oseb kakor — poleg še imenovanih — rimskega cesarja Klavdija II. (Claudius Gothicus + 270 v Sirmiju baje na kugi), avstrijskega

vojvodo Rudolfa IV. Ustanovitelja (+1365 v Milanu na kugi), slikarja Giorgioneja (+ 1511 na kugi), papeža Leona X. (+ 1521 na sifilidi), slikarja Tiziana (+ 1576 v Benetkah na kugi, star 100 let), protektorja Anglije Olivera Cromwella (+ 1568 na epidemični mrzlici), cesarja Jožefa I. (+ 1711 na osepnicah), cesarja Jožefa II. (+ 1790 na epidemični mrzlici) itd.

Kako pa so vplivale kužne bolezni na ostalo življenje narodov, zlasti na narodno gospodarstvo in s tem obenem na njihovo politično usodo, opišem pozneje.

TRETJE POGlavJE

VZROKI NASTANKA KUGE IN NJENI OZNANJEVALCI

Velike epidemije nastanejo le, če so podani posebni — dokaj različni — krajevni in časovni, splošni in posebni, telesni in duševni pogoji, ki se često medsebojno dopolnujejo. Od njih je odvisno tudi, s kako silo se bolezni pojavljajo in kako dolgo trajajo. Zato bi bilo pravilno, ugotoviti — kolikor je to sploh mogoče — vzroke epidemij, ki so divjale po naši domovini v prejšnjih stoletjih pod skupnim imenom »kuga«, za vsak slučaj posebej. To bi bila naloga zdravnikov in tako delo bi služilo pred vsem zdravniški vedi. Moj namen pa je samo, podati bravcu zgodovino kuge²⁸ na Slovenskem, ne glede na zgolj medicinska vprašanja. Zato navajam v naslednjem le glavne in splošno veljavne vzroke, zakaj je rodila grozna morilka pri nas in drugod toliko gorja. Dodatno podam še nekatere čudovite in kulturno-zgodovinsko zanimive teorije sodobnikov o nastanku in oznanjevalcih kužnih bolezni.

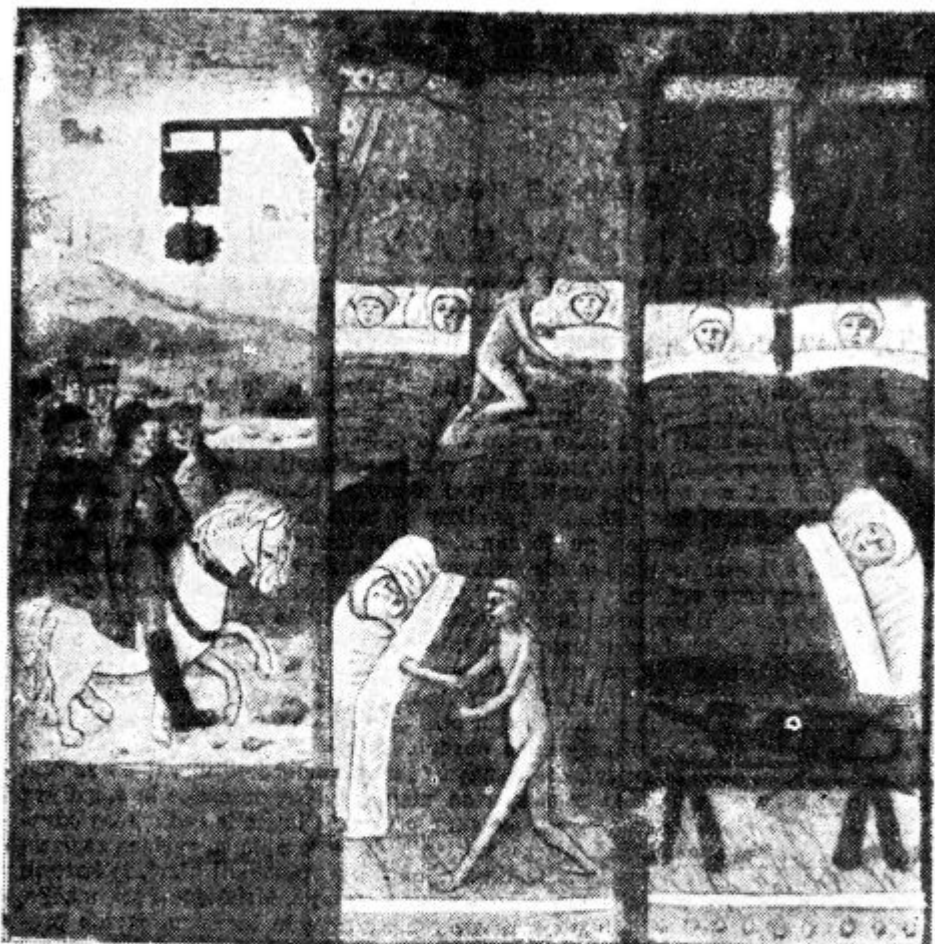
Najvažnejši vzrok, da so zahtevale epidemije dolga stoletja — zlasti v srednjem veku — toliko žrtev, so bile skrajno zanemarjene sanitetne in higienske razmere. Prostori v mestih so bili zaradi obzidja zelo omejeni. Zato so bile tudi ulice ozke in temne. Kanalizacije niso poznali. Če pa so bili kje kaki jarki, so bili tako tesni in malo nagnjeni, da nesnaga ni mogla dobro odtekat; ob slabem vremenu je preplavilo ulice in trge, kjer so nastale velike, umazane in smrdljive mlake. Smeti in odpadke so odlagali navadno pred hiše in jih le redkokdaj odvažali. Greznice so bile večinoma slabo zidane, tako da se je njihova vsebina razlezla pogosto po okolici. Tudi v večjih mestih so bili poleg stanovanj hlevi, iz katerih so uhajale živali (zlasti prašiči) pogosto na ulice in trge. Mrhovina (psi, mačke, kokoši, podgane i. dr.) je ložala večkrat po cele dneve in tedne na javnih prostorih in razširjala neznosen smrad. V najboljsem primeru so pometali poginule živali, smeti, odpadke i. t. d. v bližnje potoke in reke, kar so priporočali celo »infekcijski redi« (n. pr. iz l. 1625) in mestni magistrati, n. pr. ljubljanski l. 1599.²⁹ Seveda ni nihče mislil, da je voda opasna raznašalka kužnih bolezni. Živino so klali navadno doma, ne da bi pazili na red in snago. Pitno vodo za ljudi in živali so zajemali iz skupnih javnih vodnjakov, ki niso bili pokriti. Zgrajeni so bili tako slabo, da je prihajala v nje okužena izdanja voda in druga nesnaga. Pokopališča so bila skoraj vedno sredi naselbin okoli farne cerkve. Odličneje umrle so pokopavali tudi v cerkvah.

Ubožnejši sloji so stanovali skupno — moški in ženske, stari in mladi, zdravi in bolni — v tesnih, zduhlih in vlažnih beznicah, kamor niso prišli nikdar sončni žarki in svež zrak. Seveda ni manjkalo miši, podgan, bolh, uši, muh in druge golazni. Navadno — zlasti v srednjem veku — niso imeli revni ljudje spodnjega perila; nosili so leto in dan — tudi ponoči — isto prepoteno in umazano

²⁸ Odslej rabim izraz »kuga« le v zgodovinskem smislu. Če hočem označiti kugo v medicinskem pomenu, rabim izraze »prava«, »azijska« ali »orientalska« kuga.

²⁹ »Sonderlich aber sollte das Aas vom todten Vieh... in die Tiefe des Wassers geworfen werden.« Takrat so namreč mislili, da uničuje tekoča voda bolezenske kugi. Šele l. 1680. je prepevedal magistrat onesnažiti Ljubljano.

obleko. Zato so se morali večkrat kopati. Javna kopališča »Faihbäder« pa so bila skrajno nehigienska. V njih so se shajali najrazličnejši ljudje. Kopali so se skupno v umazani vodi, pogosto v družbi bolnikov. Vrh tega so uživali siabo in

PRENOSIŠČE POTUJOČIH TRGOVCEV

Francoska miniatura ok. 1430. Glasgow, Univerzitetna knjižnica

nezadostno hrano. Zdravniki so bili redki in njihova izobrazba je bila čisto pomanjkljiva. Navadno so lečili bolnike po lastnem preudarku razni *medici* zlasti brivci, kopališki mojstri, konjederci in rablji.³⁰ Umevno je, da so bila mesta, pred vsem okraj, kjer so prebivali proletarci, vedno opasna gnezdišča najrazličnejših bolezni in da je zahtevala zlasti azijska kuga med ubožnimi mestnimi sloji obilne žrtve. To so ugotovili mnogi sodobni zdravniki in zato je podala n. pr. dunajska dvorna komisija — z ozirom na epidemijo l. 1713 — l. 1727 naslednje mnenje: »Zeleti bi bilo, da se odstranijo (ob času kuge) ljudje, ki žive s'abo in umazano in se rešijo tako okuženi kraji večje nevarnosti. Kajti skušnjava uči, da zboli nasproti 1000 ubožcem kraj 10 imovitih, ne ker bi se imoviti ne mogli okužiti, temveč ker jim da snažnost boljši protisrup in se morejo

³⁰ Njihov poklic je veljal kot nečasten. Brivci in kopališki mojstri (Bader = padar) so imeli lastne zadruge (na Štajerskem s sedežem v Gradcu). Kot zaščitnika so častili sv. Kozmo in Damijana.

tako lažje obvarovati. Ubožni sloji pa nimajo za to prilike. Zaradi tega se imenuje kuga običajno beraška bolezen.«

Prav tako obupne so bile razmere na deželi. Kmetje so bili skoraj brezpravni podložniki graščakov in so živeli v veliki bedi. Prebivali so v bornih, na pol podrtih kočah navadno skupno z družino in domačo živino. Hrana je bila tudi v mirnih časih in ko ni bilo naravnih nezgod, slaba in pomanjkljiva. O snagi in redu ni bilo govora. Zato so bile razne bolezni tudi med kmetskim prebivalstvom pogoste.

Poleg slabih sanitetnih, higienskih in gospodarskih razmer ste pospeševali epidemijo še dve razvadi, ki ste bili pri nas in drugod splošno ukoreninjeni; pijančevanje in spolna razuzdanost. Da uničijo nezmerno uživanje opojnih pijač vse organe, ki so važni za življenje, in da slabi tako odpornost proti boleznim, je splošno znano.

Javna morala je bila zlasti konec srednjega in v začetku novega veka na zelo nizki stopnji. Sodobni viri poročajo pogosto o ogabnih spolnih zablodah vseh slojev prebivalstva. Pred vsem je bila razširjena prostitucija. Bordeli so bili povsod. Saj so jih podpirali celo mestni magistrati, ker so imeli od njih znatne dohodka! Zato so razsajale tako pogosto — zlasti od konca 15. stoletja dalje — spolne bolezni, ki so spravile v prerani grob nešteto tisoč mladih mož in pripravljale obenem pot še groznejši morilki — azijski kugi.

To so bile normalne razmere, ki so trajale pri nas v splošnem prilično do l. 1850. Kajti šele takrat so ustanovili v Avstriji po pruskem vzorcu zdravstvene svete, ki so skrbeli za higieno širokih plasti in za pravilno nego bolnikov. Kako strašno je bilo šele, kadar so zadele prebivalstvo velike elementarne nesreče, kadar so izbruhnili v deželi nemiri ali kadar je plenil in moril po mestih in vaseh kruti sovražnik! Vse to pa se je ponavljalo v naši domovini skoraj leto za letom.

Pred vsem so pospeševale nastanek in razvoj kužnih bolezni neugodne vremenske prilike, o katerih poročajo pogosto naši kronisti. Že v starem veku so vedeli ljudje, da se rode epidemije, kadar je pripekalo sonce neusmiljeno dolge tedne in mesece na izsušeno in razbeljeno zemljo³¹ ali kadar so po silnih nalivih prestopile reke svoje bregove. Tudi v srednjem in novem veku so imeli sodobniki več kot dovolj prilik, opazovati pogubni vpliv neobičajne suše in vlage, vročine in mraza na zdravje ljudi. Zato so se posvetili zdravniki — zlasti v 17. in 18. stoletju — z vneto vremenoslovnim študijam.³² Ugotovili so, kako opasno je »nenaravno vreme«, t. j. če je bilo vroče, kadar bi moral biti mraz ali narobe. Tako nastane — kakor pravi »Kužni red« iz l. 1679 — »slab zrak (die böse Luftt''), ki spremeni soke v človeškem telesu in napravi ljudi sprejemljive za zlobne in strupene izrodke.« Še bolj nevarna je bila huda poletna vročina, združena z vlago.

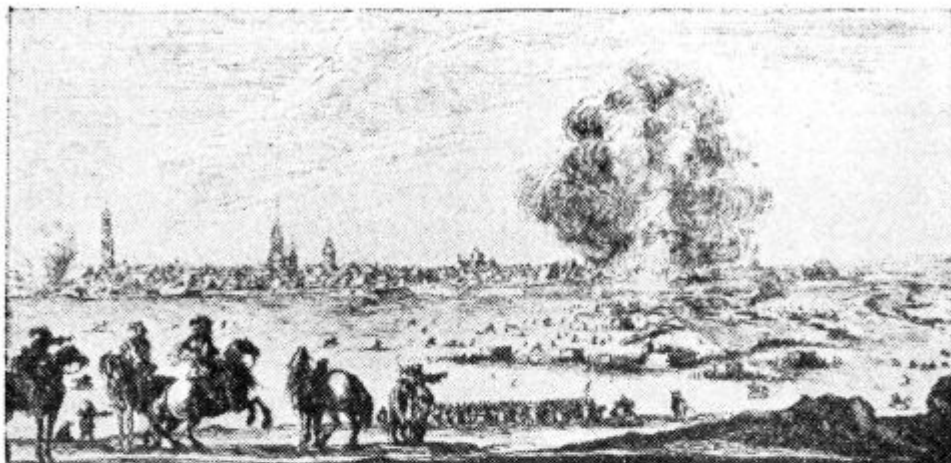
Pogosto so povzročile — zlasti v ljubljanski okolici in v Savinjski dolini — kužne bolezni poplave, ko so nastale obsežne mlake, ki so počasi izparevale, spremenile okolico v močvirje in pokvarile zdanjo vodo. Kako so vplivale take izredne klimatične razmere na ljudsko zdravje, nudi domača zgodovina obilo primerov. Tako je bilo n. pr. l. 1192. v juliju silno vroče, v avgustu pa mrzlo, kar je povzročilo hudo mrzlico. L. 1333 je sledila topli zimi hladna pomlad. Posledice so bile salba letina in epidemije. L. 1447 je bilo neobičajno vroče, nakar je izbruhnila kuga. Tudi strašno divjanje kuge v l. 1679—1681 je v ozki zvezi z vremenskimi prilikami. Pomlad l. 1679 je bila nestalna; nato so sledili vročina in pogosti nalivi in slednjič izredno toplo podjetje. Velike poplave so povzročile izbruh bolezni zlasti v l. 1316, 1342, 1550, 1567, 1572, 1660—1663, 1687, 1735 i. dr. Običajno se je pojavila kuga maja in junija, dosegla višek julija

³¹ Primerjaj slikovite opise kuge pri Homerju in Ovidu.

³² Prvi se je bavil sistematično s temi problemi angleški zdravnik dr. Tomaž Sydenham (»Opera medicae«, 1685). Za naše kraje sta si pridobila velike zasluge zlasti goriški zdravnik in poznejši mestni fizik v Gradcu dr. Ivan Jakob Antonelli de Gonzales (De peste disputationes, 1693) in učeni soustanovitelj ljubljanske »Academiae Operosum« dr. Marko Grbec (Gerbetz; 1658—1718; »Chronologia medico-practica«, 1713 in »Constitutio epidemica«, 1714.). Grbec je bil tudi Sydenhamov sodružnik.

in avgusta, pojemala septembra in oktobra in ugasnila pozimi, zlasti če je bilo vreme mrzlo in suho.

Kvarno so vplivale na življenjske prilike našega naroda in pripravljale pot morilki kugi tudi druge nesreče, kakor požari, potresi, slabe letine, živinske bolezni, kobilice in lakota.

Stefano della Bella: POŽAR

V mestih in trgih so bile hiše — razen javnih poslopij, oziroma cerkva — pogosto lesene ali vsaj krite z deskami ali s slamo in stale tesno druga poleg druge. Ognjišča so bila odprta in slabo zavarovana. Zadostovala je torej že najmanjša nepredvidnost, da je izbruhnil ogenj, ki je vpepelil v najkrajšem času celo naselbino ali vsaj znatne dele. Posledice so bile seveda nedogledne: Cesto so zgubili prebivalci — zlasti ubožnejši — vse imetje, prebivati so morali cele tedne in mesece pod milim nebom, izpostavljeni so bili vsem vremenskim nepravilnostim in trpeli so veliko pomanjkanje. Tako so bili požari večkrat vsaj v posredni zvezi z epidemijami, n. pr. v Celju l. 1448 s kugo 1449, v Ptujju l. 1678 s kugo l. 1679—1681 in l. 1710 s kugo l. 1713 i. t. d.

Tudi pogosti in silni potresi so prinašali prednamcem — zlasti na Kranjskem — obilo gorja in pospeševali s svojo demonsko silo izbruh epidemij. Za zgodovino kuge je pomemben zlasti strahovit potres, ki se je začel 25. januarja l. 1348 in trajal 40 dni (s presledki celo 2 leti), porušili med Donavo in Jadranom 26 mest, celo vrsto vasi, nad 40 gradov in mnogo cerkva, razbil del Dobrača pri Beljaku, povzročil velike požare in poplave in uničil več tisoč človeških življenj. Tako je naznanila »črna smrt« svoj zmagoviti pohod v naše dežele. Da so obstojale zveze med potresi in epidemijami, dokazujejo tudi — med drugimi — naslednji primeri: L. 1449 je bil na Kranjskem močan potres; obenem je razsajala v deželi in drugod kuga. L. 1572 sta obiskala Spodnje Štajersko in Koroško obenem potres in kužna epidemija. Potresu na Dolenjskem l. 1626 je sledila neposredno kuga.

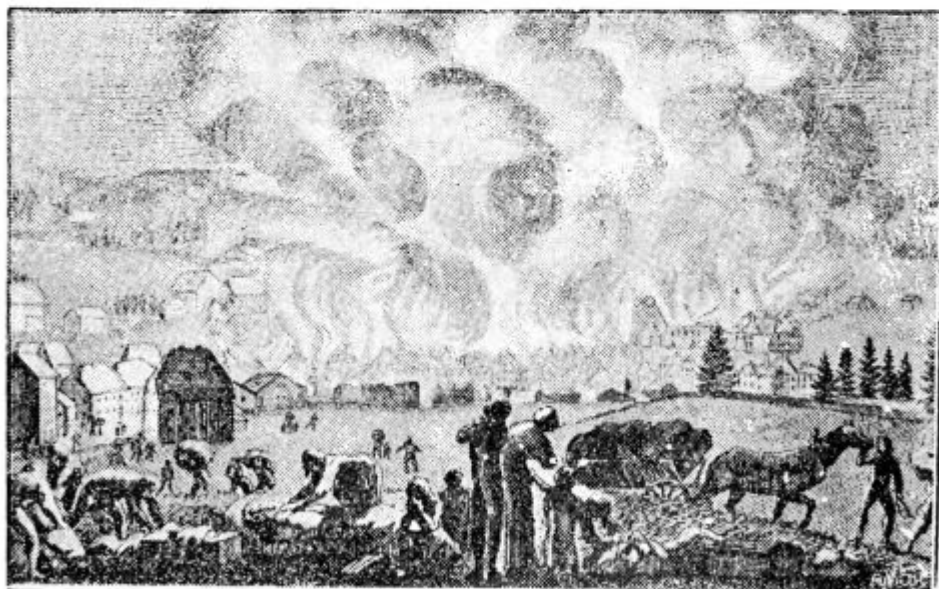
Tudi številne slabe letine so uničile pogosto blagostanje prebivalstva in pospeševale tako nalezljive bolezni.

Posebno hudo so zadele kmetsko prebivalstvo živinske bolezni (živinska kuga).³³ Četudi so povzročile epidemije med ljudmi (človeška kuga) marsi-

³³ Živinske bolezni so usmrtille pogosto ogromno število domačih živali. Tako je poginilo n. pr. l. 1714. na Holandskem okoli 350.000 goved. Pri nas so razsajale zlasti v l. 1280—1300, 1494, 1678, 1711—1714 (sočasno s kugo), 1725—1740, 1755 in pozneje. Uspešnega zdravila zoper nje ljudje niso imeli. Navadno so pokadili bolno živino z brinjem ali jo poškopili z blagoslovljeno — tako zvano Ignacijevu — vodo. Prvi se je bavil znanstveno z živinsko kugo Italijan Romaglini (»De contagiosis epidemias«, 1711). Konec 18. st. so izšle pri nas razne »bukve od kug ino bolesen goveje shivine« (prevodi iz nemščine). Naši znameniti starejši veterinarji so bili Marko Grbec (gl. op.), Anton Hayne († 1852), Simon Strupin in »očec« Janez Bleiweis († 1881).

komu velik strah in četudi je moral objokovati izgubo svojcev in znancev, se je vendarle veselil, da je ubežal srečno kruti morilki, ki mu je prinesla morda celo nepričakovano in bogato dedščino. Drugače je bilo, kadar so divjale bolezni med živino. Saj so mu vzele edino bogastvo in ga za več let, morda za vedno gospodarsko uničile. Kljub tej nesreči je moral plačevati desetino in davke. Vrh tega je obstojala nevarnost, da se prenesejo nekatere bolezni, kakor slinavka, smrkljavost, steklina, rdečica i. dr. na ljudi (aktinomkosis, batriomkosis i. t. d.) ali da si pokvarijo prebivalci zdravje z okuženim mesom.

Med najhujše nadloge preteklih stoletij spadajo potujoče kobilice. Pogosto so uničile ogromne armade teh nenasitnih žuželk vse pridelke na poljih, vse zelenje na travnikih, vse listje na drevesih in spremenile tako cvetoče pokrajine v gole puščave. Če pa so jih ljudje pokončali, so povzročile milijarde gnijočih trupel krajevne epidemije, n. pr. l. 1672 v ptujski okolici. Zato so veljale kobilice po pravici kot simbol lakote in oznanjevalke kuge, kakor dokazujejo razni votivni napisi (n. pr. na graški stolnici) in številna poročila kronistov. K nam so prihajale vedno iz vzhoda; kajti njihova domovina so Balkan, Mala Azija in Sirija. Prvič so obiskale našo domovino — kolikor je znano — l. 872—873. L. 1195 so prišle baje kakor vrabci (!) velike kobilice iz Ogrske na Štajersko in Kranjsko in uničile vse, kar je rastle. Če so se dvignile v zrak, so zatemnele nebo. L. 1309 so obiskale zopet Spodnje Štajersko, zlasti okolico Slovenjgradca. Vitez Rudolf Ostrovihar je šel med nje. Zelezni oklep ga je obvaroval, da ga niso požrle. Nekega hlapca Ulrika Sovneškega pa so oglodale s konjem vred do kosti. Iz Štajerske so se podale na Kranjsko in nato proti Zagrebu. Še hujše je bilo l. 1338. Opat Ivan Vetrinjski († 1347) in drugi letopisci poročajo o tej nadlogi: V tem letu je prišla od vzhoda nebrojna tropa kobilic, ki se je julija in avgusta razprostrla čez Poljsko, Češko, Moravsko, Ogrsko, Avstrijo, Lombardijo in do bregov Rena. Vse, kar je vzkliko iz zemlje, so oglodale do korenin. Prestrašeno ljudstvo je napravilo povsod procesije in stegalo obupno roke proti nebu. Bilo jih je čudno gledati. Letale so po zraku v urejenih vrstah kakor trume vojakov.

POŽAR V CHAUXU DE FONDS 5. maja 1794 (Po bakrorezu Abrahama-Louisa Girardeta)

Kadar so se spustile na tla, so napravile cele tabore.³⁴ Vojskovodje so letali dan hoda pred drugimi trumami, kakor da bi hoteli poiskati pripraven kraj, kjer

³⁴ Po Valvazorjevem poročilu je meril baje neki tabor kobilic 35.000 korakov v dolžino in širino, tako da ga ni bilo mogoče v enem dnevu objezditi.

bi se naselila ogromna množica. Okoli devete ure, ko so posedli najprej voditelji, se je spustila ostala vojska na tla. Ganila se ni z mesta do sončnega vzhoda naslednjega dne, ko so se njihova, po rosi in mokroti obtežena trupla zaradi gorkih sončnih žarkov nekoliko olajšala. Potem so se pomikale v trumah red. o naprej, tako da je bila opaziti med njimi prava vojaška disciplina. Požrle so vso žetev, seno, travo do zadnje bilke razen vinogradov. Imele so po štiri perutnice in na glavi greben. Truplo pa je bilo posejano s svetlimi pikami, kakor z dragimi kamni. Celo na pohodu so se razmnoževale in puščale povsod zalego. Mladiči so hitro zrastle in se pomnožili. V nekaterih krajih so mlado zalego, ki se še ni mogla dvigniti v zrak, pokončavali s pobijanjem in ognjem. Strašno je bilo videti, kadar so priletele. Že od daleč se je čulo zamolklo šumenje. Ko so prišle bliže, so razširjale strašen smrad in letale tako gosto, da je sonce zatemnelo. (Po J. Grudnu, Zgodovina slovenskega naroda 2. zv., str. 236 sl.). Ta pohod kobilice je za zgodovino kuge pomemben, ker je pripravil z drugimi nezgodami vred — pot črni smrti. Tudi pozneje so obiskale strašne uničevalke večkrat naše kraje, posebno v l. 1447, 1474, 1478—1480 (ko jih je bilo po sodobnih poročilih toliko, da so segale ljudem do kolen),³⁵ 1542—1543, 1545, 1547, 1572, 1672 in 1782.³⁶ L. 1548 je izdal Ferdinand I. »generale«, kako naj se uničujejo kobilice. Posebni krajevni komisarji so sklicevali ljudi, da so napravili jarke, kamor so pognali žuželke, preden so mogle leteti. Nato so jih pokopali, potolkli ali sežgali. Še obširnejša določila vsebuje »kobilčni red« Marije Terezije iz l. 1749, ki predpisuje, kdaj naj uničujejo ljudje jajčeca (ki jih točno opisuje), kako naj preplašijo majo in junija med 8. in 9. uro zjutraj kobilice z dimom, ropotom in zvonjenjem, jih spravijo tako na določene kraje, ker jih naj pokončajo i. t. d. Pozneje niso prišle kobilice več v takih množinah na Slovensko. Kako velika nadloga pa so še sedaj v Banatu, je splošno znano.

Opisane nezgode, pogosti sovražni vpadi, domači nemiri, slabe prometne zveze i. t. d. so povzročile često — pri nas posebno v l. 1151, 1252—1259, 1277, 1312, 1472, 1480, 1570, 1636—1680, 1715, 1744, 1761 in pozneje — hudo lakoto, ki je zadela pred vsem siromašno prebivalstvo. Poročila o teh katastrofah so grozna. Tako opisuje n. pr. Anonymus Leobienensis posledice mongolskega vpada na Ogrsko l. 1241 takole: »Zaradi lakote je poginilo več ljudi kakor poprej zaradi vojne s pagani. Jedli so meso psov, podgan in ljudi. Človeško meso so prodajali celo javno na trgu. Nato so se pomnožili požrešni volkovi tako, da se nihče ni upal na prosto. Pogosto ni bilo videti človeka 15 ur hoda v dolžino in širino. Kolikor časa obstoji krščansko štetje, ni bilo videti nikjer toliko zla kakor na Ogrskem.« Slične razmere so bile tudi pri nas. Po poročilih Ivana Vetrinjskega je bila l. 1277 v slovenskih deželah taka lakota, da so uživali ljudje konje, mačke, pse in celo mrličje. L. 1570 je nastalo zaradi slabe letine in drugih nezgod na Koroškem in Spodnjem Štajerskem tako pomanjkanje živil, da so jedli kmetje skorjo dreves, želod, listje in korenine. Mnogi so se pasli po travnikih. V neki vasi na Koroškem so našli dete, ki je sesalo prsa mrtve matere. Na cestah so ležali mrličji, kost in koža, katerim je molel iz ust zadnji grižljaj — šop trave ali slame. Kljub tej nepopisni bedi so zaklepali brezsrčni oderuhi svoje bogato založene žitnice in gledali mirno, kako so ljudje trumoma umirali. L. 1715 je bila velika lakota v ljubljanski okolici. Množice izstradanih siromakov so prihajale v mesto, misleč, da bodo našle tu živeč. Ko so ponudili usmiljeni ljudje nekaterim jedila, so planili nanje kakor volkovi. Nato so se zgrudili na tla in umrli na mestu. Umevno je, da so razsajale pri takih prilikah številne bolezni, pred vsem lakotni tifus (pegavica) in azijska kuga.

Naše dežele so bile zaradi svoje izredne zemljepisne lege — kjer se dotikajo sever in jug, vzhod in zahod — že od nekdanj pozorišče velikih vojnih dogodkov. Neuzgodne gospodarske razmere pa so povzročile večkrat domače nemire. Zato igrajo vojne in upori v zgodovini kuge na Slovenskem pomembno vlogo.

Že v starem veku so bile kužne bolezni zveste spremljevalke armad, zlasti pri dolgotrajnih obleganjih utrjenih krajev.³⁷ Tako je bilo tudi v vseh poznejših

³⁵ Ta vpad omenja napis na votivni sliki graške stolnice. O njih poroča tudi Slekovec (Sl. Gosp. 1882, Večernice 1887).

³⁶ Kobilice v Ptujcu l. 1782 je opisal Ks. Meško,

³⁷ Vzglede za to nudijo oblege Agrigenta l. 406 pr. K., Sirakuz l. 413, 396, 212 i. dr.

stoletjih do današnjih dni. Vzroki so veliki napori, pomanjkanje hrane in snaga, vremenske nepravilnosti, nezadostna oskrba ranjencev in bolnikov, gnijoča trupla padlih i. t. d. Tako so prinašale pogosto vojske tudi v naše dežele mnogo bolezni.

SULICARJI V TRIDESETELETNI VOJNI

Kot vzgled naj služi benečanska vojna (1508—1515), ki je zadela težko Primorsko in Notranjsko do Postojne. Med vojnimi operacijami je izbruhnila l. 1510. kuga, ki je zahtevala obilne žrtve med vojaštvom in civilnim prebivalstvom. Tudi

francoske vojne (1797, 1805—1806 in 1809) so nam prinesle razne bolezni, zlasti osepnice. Posebno opasni pa so bili turški vpadi, ki so se ponavljali v času od l. 1396 do 1683 skoraj vsako leto. Saj so prihajale divje tolpe sovražnikov iz vzhodnih dežel, kjer je razsajala kuga skoraj neprenehoma. Tako so bile n. pr. velike epidemije v l. 1473—1476 in 1480—1481 nedvomno v vzročni zvezi s sočasnimi turškimi plenitvami. L. 1542 se je morala umakniti iz Ogrske cesarska vojska, v kateri je služilo 10.000 štajercev in Kranjcev. Ko so vrnili vojake domov, so razširili kugo, ki so jo dobili od Turkov. Kuga je dala — vsaj deloma — tudi povod, da je napadal turški sovrag avstrijske dežele. Umevno: strašna morilka je pobrala mnogo prebivalcev in oslabela tako obrambne sile. Zato so upali Turki na večji uspeh.³⁸ Vrh tega so požgali nešteto naselbin, opustošili polja in odgnali iz naših itak redko naseljenih krajev mnogo tisoč ljudi (n. pr. l. 1469 30.000; l. 1471 15.000; l. 1478-80 vsako leto 20—30.000). Tako so povzročili zakleti sovražniki krščanstva silno pomanjkanje in s tem posredno kužne bolezni. Da so vplivali tudi kmetski upori (1516, 1525, 1573, 1597, 1739-40), ki so uničili veliko vrednot kvarno na zdravstvene razmere, je umljivo. Slednjč so povzročili epidemije često trgovci in potniki, ki so prišli k nam iz okuženih krajev. (Obširnejše glej v 4. poglavju.)

To so bili glavni vzroki, da se je mogla kuga v naši domovini tako širiti. Poleg teh je bila še cela vrsta stranskih in manj pomembnih povodov kakor n. pr. verski prepri in dobi reformacije, pogosti spori med plemstvom in vladarjem in med posameznimi oblastmi, splošno nezadovoljstvo itd., ki so širili uporni duh in izpodkopavali avtoriteto, kar je bilo zlasti opasno, kadar je prišla kuga v deželo. Kako pa je bilo takrat in zakaj se je bolezen vedno bolj širila, poročam v naslednjem poglavju o sanitetnih odredbah.

Pogoji, ki so povzročili izbruh kuge, seveda niso bili vedno in povsod enaki. Zato je razsajala v raznih krajih in časih različno. Nekatere pokrajine so imele ugodnejše podnebje in so bile že zaradi tega bolj zaščitenene. Kot zdrava kraja sta veljala zlasti Kranj in Kamnik zaradi svežega planinskega zraka in čistih voda.³⁹ Nasprotno pa sta bila ptujška okolica in Mursko polje na slabem glasu zaradi močvirij in premehkega zraka. Tako pravi n. pr. Lebenwaldt, ko omenja kugo v Ptuj l. 1623-25: »Na Spod. Štajerskem je zrak milejši in bolj nezdrav (kot na Zg. Štajerskem). To potrjuje že Martin Zeiler (nem. geograf 16. st.) v svojem potopisu po Nemčiji (kamor so spadale tudi avstrijske dežele) rekoč, da je na Sp. Štajerskem zrak posebno pripraven za kugo, ogrsko bolezen, mrzlico in putiko. Mrzlica se začne tu z veliko vročino in kuga je pobrala že mnogo ljudi...« Najvažnejšo vlogo pa so igrale očevalne odredbe. Tako je n. pr. prizanesla kuga, ki je razsajala v l. 1679-81 v vseh sosednih deželah, skoraj popolnoma Kranjski, ker je bila dežela hermetično zaprta in ker so pazile oblasti strogo na red in snago.

Kuga je bila prednamcem skrivnosten in nerazumljiv pojav. Zahrbtna in brezsrčna sovražnica človeštva se je pojavila nenadoma in v najrazličnejših oblikah zdaj tu zdaj tam. Nihče je ni videl prihajati, nihče ji ni utegnil zastaviti zmagovite poti in nihče ji ni mogel iztrgati tisočerih žrtev, ki jih je pograbila in pahnila v nekaj dneh ali urah, morda celo hipoma v skupni grob. Zato so skušali razni znanstveniki, pred vsem naravoslovci in modroslovci, rešiti veliko uganko in najti tako uspešna obrambna sredstva. Obenem so opazovali skrbno znake, ki naj bi povedali, kdaj in kako se bliža grozna morilka in opozorili ljudi, da se pravočasno rešijo. Tako so nastale v teku stoletij — zlasti v 16., 17. in 18.

³⁸V dokaz temu naj služi naslednji primer: L. 1664. je sklenila Avstrija s Turčijo v Vašvaru mir za 20 let. V l. 1679—1681 je razsajala v avstrijskih deželah kužna epidemija, ki je zahtevala ogromne žrve. L. 1683. — torej še preden je potekel mirovni termin in neposredno po epidemiji — so prišli Turki pred Dunaj. Takih primerov je bilo gotovo še več. Zgodovinarji doslej niso dovolj upoštevali zveze med kugo in turškimi vpadi in bi bila obširnejša študija gotovo zelo poučna.

³⁹Zato so se tja radi preselili ob času epidemij kranjski deželni stanovci n. pr. l. 1579 v Kranj in 1599 v Kamnik.

stoletju — številne znanstvene teorije in hipoteze o nastanku kuge in njenih oznanjevalcih. V luči moderne vede se nam zde ti nazori seveda čisto nesmiselni in fantastični. Tem bolj pa zanimajo kulturnega zgodovinarja, ker se izraža v njih jasno nepopisni strah, ki ga je povzročala kuga, in njeni silni vpliv na mišljenje in čustvovanje v nekdanjih časih.

Glavno vlogo v teh teorijah igra prastara, vsem narodom znana vera, ki se je ohranila kljub napredkom astronomije do sredine 18. stoletja, namreč, da izvira kuga iz zvezd, zlasti iz planetov. Različni so bili le nazori,

v čem obstoji pogubni vpliv nebesnih teles na zdravje zemljanov. Nekateri učenjaki so trdili, da povzročajo zvezde kužne bolezni neposredno, t. j. iz lastnih moči; drugi pa, da vplivajo le posredno, t. j. zaradi konstelacije in s pomočjo elementov.

Po naukih pristašev prvega nazora vsebujeje planeti razne strupene pline, ki prihajajo v obliki nevidnih kužnih žarkov skozi ozračje na zemljo in rode tu razne strupene (= nalezljive) bolezni kakor kak sadež, ki pa vedno ne dozori. Od vrste in učinkovitosti (dozorelosti) strupa so odvisni različni bolezenski znaki kakor mrzlica, driska, izpuščaji, bule, deliriji itd.

Zlasti nevaren je Saturn, katerega so imenovali zaradi njegove bledosivkaste barve tudi »svinčeno zvezdo«. Obstoji bajе iz svinca, antimona in živega srebra, posebno pa iz raznih strupenih tekočin. Če se te sestavine vnamejo, nastane škodljiv dim, ki je neposredni vzrok kuge.

Saturnov konkurent je Mars, imenovan tudi »železna zvezda«. Njegove sestavine so arzenik, antimon in »divje« žveplo. Po naravi je suh in vroč, ima neenakomerno luč in povzroča viharje, točo in sušo, zlasti pa vročinske bolezni.

Slično so sestavljeni ostali planeti Jupiter, Venera, Merkur, Sonce in Mesec. Graški kirurg Dionizij Schröcker zatrjuje v svoji knjigi »Wahrhaftige und gründliche Beschreibung der Pestilentz« (1609) celo, da povzročajo različni planeti na različnih delih telesa kužne bule, n. pr. Mars pod ušesi, Sonce pod pazduhami, Venera in Jupiter pri spolovilih itd., medtem ko umre bolnik, ki ga je okužil Merkur, hipoma in brez bul.

Vrh teža so planeti še »špecialisti« za posamezne organe človeškega telesa. Tako vpliva n. pr. Saturn na vranico in jetra, Mars pa na žolč. Nebesna, astralna ali konstelirana kuga (= ki izvira iz zvezd) je skoraj vedno smrtna. Zdravniki ne morejo pomagati bolniku brez posebne božje milosti. Nasprotno pa je ozdravljiva — četudi čisto težko in počasi — kuga, ki nastane iz zemeljskih vzrokov, n. pr. iz trupel ali smradu poginjenih živali, zaradi domišljije ali iz strahu pred boleznijo.

Po mnenju drugih vplivajo žarki zvezd na živali, rastline in rude, tako da povzročajo vrenja, magnetizem, simpatije in antipatije itd. in s tem tudi kužni strup, ki se razširja po miazmah. Zlasti nevarno je, če pridejo žarki planetov v dotik z nečistim žveplom ali s soljo, ker se tako razvije posebno strupena rudniska kuga.

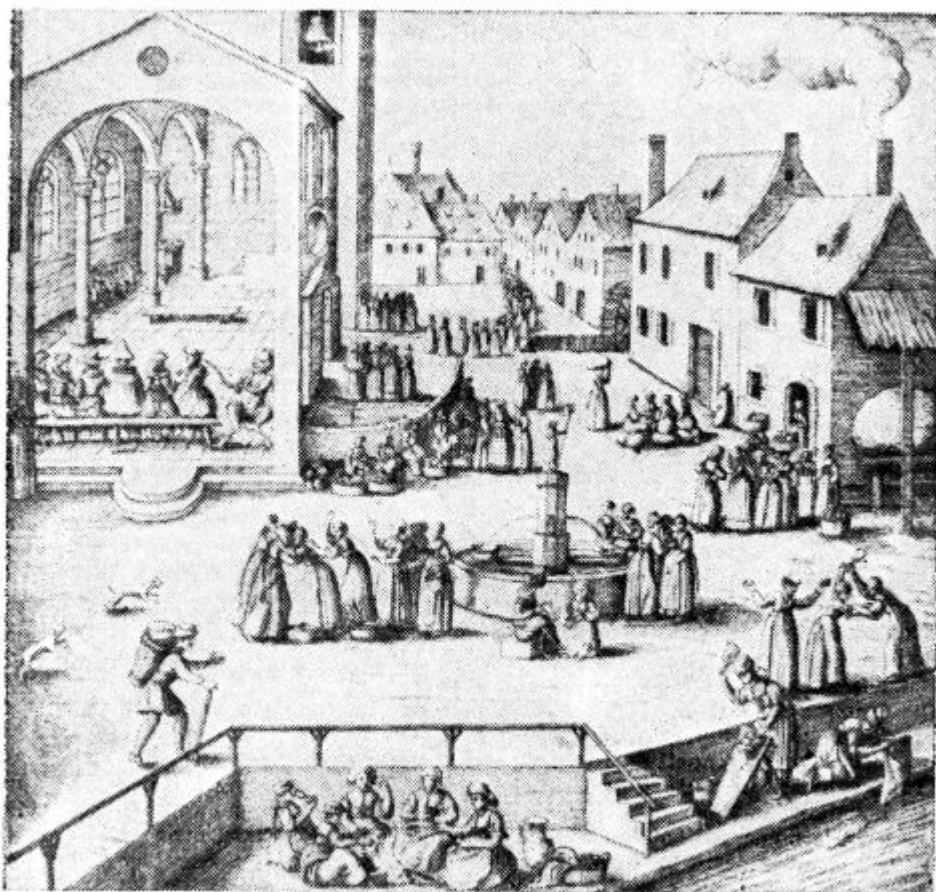
Mnogo več pristašev je imel nauk, da povzročajo zvezde kugo samo posredno. Ker pa je ta teorija v tesni zvezi z astrologijo, se moramo seznaniti pred vsem — v glavnih obrisih — z osnovnimi pojmi in zgodovino te »vede«.

Do Kopernika, Galileja in Newtona in še dolgo potem je veljala zemlja — celo med izobraženci — kot nepremično središče vsega. Okoli nje se vrtili kot skrajni svod »firmament«, na katerem so pritrjene nepremičnice (12 znamenj živalskega kroga ali zodiaka). Pod njim je sedem sfer planetov, ki se vrste prav tako kakor sfera nepremičnic. Planeti pa imajo svoja lastna pota. Na ta način nastanejo različna stališča (konstelacije) planetov nasproti zvezdam živalskega kroga (zodiaka). Vse te sfere — nepremičnic in planetov,

STARA SLIKA KOBILČJE NAD-
LOGE (Glej str. 27)

skupno osem — tvorijo nespremenljivi svet in spadajo k elementu etra. Vse pa, kar je pod zadnjo sfero, t. j. pod mesecem (mundus sublunaris), je spremenljivo. Ta spremenljivi svet obstoji iz štirih elementov, ki tvorijo koncentrične kroge. Na vrhu je krog ognja; njemu slede krogi zraka, vode in zemlje. Vsakemu elementu je lastna posebna sila, in sicer ognju toplota, zraku mraz, vodi mokrota in zemlji suša. Toplota in mraz sta ustvarjajoči (aktivni), voda in suša pa trpečii (pasivni) sili. Vse, kar je na zemlji, obstoji iz teh štirih elementov, oziroma njihovih sil. To zmes ustvarjajo, vzdržujejo in razdirajo neprestano gibanje osmerih nebesnih sfer in moči, ki jih izžarevajo zvezde (astralni duhovi).

Vencel Hollar: ŽIVLJENJE V MALEM MESTU (ok. 1650)

Tako nastajajo in propadajo v spremenljivem svetu pod mesecem telesa, različke v pojavih in značajih itd., skratka vse organično in anorganično življenje, in sicer — po nazorih starega veka — z neizbežno doslednostjo (Usoda). Znatno vlogo igra tudi 12 »hiš« neba.

Te ideje je sprejelo po Arabcih krščanstvo. Spremenilo pa jih je toliko, da prizna svobodo človeške volje. Zaradi tega se more človek z duševnimi silami in za svojo osebo odtegniti sicer neizbežnemu vplivu zvezd. Zlasti pa more z molitvijo in nravnim življenjem izprositi od Boga, da odvrne pretečo nevarnost. Ko se je pozneje krščanstvo še bolj utrdilo in izpopolnilo, so dopuščali sicer razni krščanski misleci, da se more posluževati Bog planetov kot slov in označevalcev svoje volje; zvezdam in njihovim konstelacijam pa so odrekli vse moči, razen da utegnejo vplivati na človeške strasti. S tem je postala seveda astrologija brezpomembna — žal, samo v teoriji, ne pa v praksi. Prej ko slej

je obvladovala vse mišljenje in čuvstvovanje srednjega veka in sledečih stoletij, se vtihotapila v razne vede, zlasti v medicino, dala koledarjem in napovedim (»prognostica«) obliko in vsebino, rodila pogubno vero v horoskope in staleže rojstev (nativitete), posegala pogosto v politično življenje, odločevala o vojni

NIKOLAJ KOPERNIK

na miru in povzročala silno razburjenje s prerokovanji o velikih, neizogibnih katastrofah, posebno o bližnjem koncu sveta. Zaman so se borile zoper te zablode večkrat cerkvene in prosvetne oblasti. Saj so jo ščitili in pospeševali celo najodličnejši in najvplivnejši možje teh časov, kakor francoski kralj Karel IX. (1560—74), ki je imenoval slavnega astrologa Nostrodama za svojega telesnega zdravnika, cesar Rudolf II. (1576—1608), vojskovođa Wallenstein, astronom Tycho Brahe in mnogi drugi. Danes je ta »znanost« skoraj popolnoma pozabljena. Nanjo spominjajo le še posamezni okultisti in navedbe v koledarjih o

letnih vladarjih, zlatem in rimskem številu, epaktih, nedeljskih črkah itd., ki so širokim slojem povsem nerazumljive.

Umetno, je da so se bavili astrologi tudi z napovedjo kuge. Za naše kraje so zanimiva zlasti »prognostica« epidemij, ki so jih objavljali štajerski deželni »mathematici« Hieronim Lauterbach, Ivan Stadius, prejšnji fizik celjskega okrožja dr. Jakob Strauss in veliki astronom Ivan Kepler v l. 1562—99 v graških koledarjih (»Schreib Calender«).⁴⁰ Mnogo astroloških podatkov o kugi vsebujejo tudi poznejši graški koledarji (od l. 1646. dalje).

Iz teh in drugih poročil izhaja, da je bilo zelo nevarno, če sta stala dva planeta v aspektu tako, da so tvorili njihovi žarki na zemeljski površini enake kote. Takrat so se dvigali namreč iz globočin zemlje strupeni kovinski plini, ki so povzročali kugo, zlasti če so se pridružile nevihte. Že mnogo opasnije je bilo, kadar sta stala oba najpogubnejša planeta — Mars in Saturn — v konjunkciji, zlasti kadar sta bila v ozvezdijih device, vodnega moža, strelca ali dvojčkov — torej v znamenjih, ki imajo človeško podobo —, če je nastopil med konstelacijo mrk sonca ali lune ali kadar je križal Marsovo in Saturnovo konfiguracijo kak komet.

Poleg planetov so vzbujale občno pozornost zvezde-repatice. Samotne in nenavadne popotnice na nebesnem svodu so veljale preprostem narodu že od nekdaj kot napovedovalke velikih dogodkov. Pa tudi izobraženci so jih opazovali nezaupno in s strahom. Že v najstarejših časih so bili ljudje prepričani, da okužijo »strašni« kometi zrak, kakor daleč sega njihova svetloba. Kadar pa počijo (tako so si razlagali, če so kometi izginili), mečejo strupene snovi na ubogo zemljo. Razni učenjaki 16., 17. in 18. stoletja — kakor Al. Benedictus iz Verone, J. Jungius (Junge † 1657), Ivan Hevelius (»Cometographia«, 1668) — so trdili celo, da prevzamejo kometi barvo in lastnosti planetov. Če so n. pr. svinčeni, je povzročil to Saturn; krvavordeči pa so v zvezi z Marsom. Kadar se pojavijo take repatice, je kuga neizogibna. Velikega pomena je bila tudi oblika kometov, n. pr. če so sličili letočim zmajem (kakor n. pr. l. 1652.), če je bil rep podoben lasem, meču, biču itd., če je bil razdeljen, če je imel komet več repov i. dr. Poleg »zlobnih« kometov so poznali tudi »dobrodušne«. To so bili zlasti tisti, ki so bili od zemlje tako oddaljeni, da ji niso mogli škodovati.

Tako je nastala obširna znanstvena književnost, ki se je bavila sistematično s kometi in njihovim pogubnim vplivom. Seveda so nasprotovali tem naukom posamezni prosvetljeni možje. Tako je zanikal n. pr. že l. 1386. znameniti dunajski matematik, astronom in bogoslovec Henricus de Hassia (Langenstein † 1395), da bi oznanjevale repatice določene dogodke. Učeni jezuit Atanzij Kircher⁴¹ pa pravi v svoji knjigi »Scrutinium pestis (1658), da nima komet

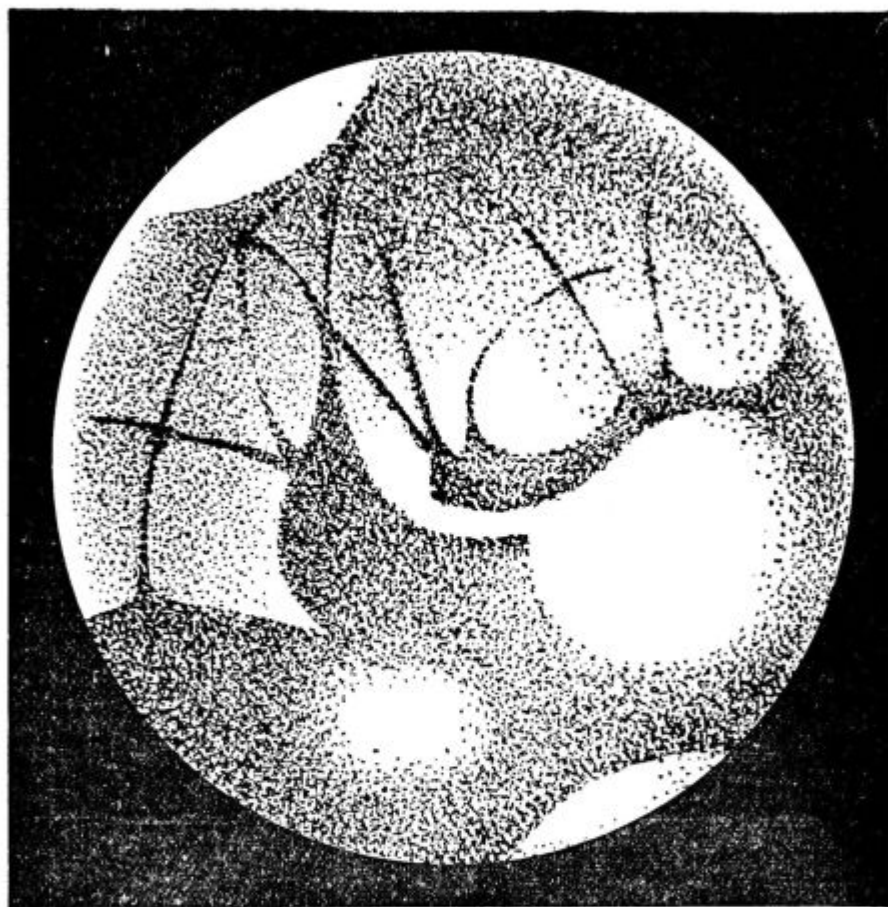

IZAK NEWTON

⁴⁰ Imenovani matematiki so bili nastavljeni na evangeljski šoli v Gradcu. Baviti so se morali s koledarji, ker so imeli kot učitelji matematike in naravoslovja premalo posla. Pred vsem nas zanima Kepler, ki je izdal koledarje za l. 1595—99. Leta 1595. je izjavil, da je astrologija brezpomembna, toda z ozirom na tedanje razmere potrebno zlo. L. 1598. je trdil, da je vera v vpliv zvezd v splošnem smešna, pod gotovimi okolnostmi pa upravičena. Pozneje se je bavil rad s temi problemi, zlasti ker so se urednice nekatere njegove napovedi, n. pr. o kmetskih uporih in velikem mrazu. Sodobniki so ga čislali še kot astrologa. Skoraj nihče pa ni slutil njegove veličine kot soustanovitelja moderne astronomije. Kugo omehja Kepler tudi v drugih spisih, zlasti v »Harmonia mundi« (1619).

⁴¹ A. Kircher (r. 1601 v Geisi pri Fuldji, † 1680 v Rimu) je bil eden največjih učenjakov svojega časa, matematik, naravoslovec, jezikoslovec in arheolog obenem. Bil je prvi, ki je opazoval bakterije (»Würmlein«). Iznašel je tudi malteško ogledalo, laterno magico itd.

druge moči kakor n. pr. oblak, ki ima podobo zmaja. Kakor se ne da sklepati iz oblike in barve oblaka na strup, tako tudi ne iz kometa. Toda taki nazori so bili osamljeni. Kajti celo najodličnejši učenjaki teh časov (n. pr. Kepler) so bili uverjeni o škodljivosti kometov in napovedovali iz njihovega prihoda kugo in druge nezgode. Najmanj pa so bile repatice šibe, s katerimi je pretil Bog grešnim zemljanom. Prihod kuge so naznanjali tudi meteori in razne druge nebesne, oziroma zračne prikazni. Ker pa so smatrali te oznanjevalce že tedanj

MARS

znanstveniki običajno — ne vedno — kot izrodke strahu in domišljije ali kot naravne pojave, poročam o njih v 8. poglavju o kugi v mitologiji in narodnih pripovedkah oziroma vražah.

Slednjic navajam kot vzgled kužne epidemije v naši domovini, o katerih so mislili sodobniki, da so nastale zaradi vpliva zvezd, zlasti zaradi zlobnega aspekta (= konstelacije) planetov.

Črna smrt (1348) so povzročile po fantastičnem mnenju pariške medicinske fakultete — najodličnejšega znanstvenega zavoda tedanjega časa! — zvezde, ki se bore v Indskem morju z žarki in svetlobo sonca. Zaradi tega so nastale velike sopare, ki so zatemnele sonce in pokvarile morsko vodo, da so poginile ribe. Sončna vročina pokvarjene vode ni mogla použiti. Tudi niso mogli nastati zdrava voda, sneg, toča in slana. Tako je prišla strupena para v vse dele sveta

in zakrivila veliko umiranje.⁴² L. 1477. se je pokazal na nebu komet s Saturnovo svetlobo, ki je naznanil kugo in druge nezgode l. 1480. L. 1572. sta bila v konjunkciji Saturn in Mars. Stala sta v ozvezdju kozoroga. Obenem je mrknila luna. Tako so nastali lakota, potresi, poplave in kuga zlasti na Koroškem in Sp. Štajerskem. L. 1582. je stal na nebu od marca do aprila ogromen komet z zmajevim repom, s katerim je grozil zatemneti sonce. Nato so izbruhnile razne nalezljive bolezni, zlasti na Kranjskem (Škofja Loka). Štiri leta pozneje (1586) je bil Mars v »hiši bolezni«. Obenem ga je obseval Saturn. Posledice te kon-

Hans Weiditz: ASTROLOG (lesorez, pred 1522)

stelacije so bile strupene bule in mrzlice. L. 1599. je napovedal Ivan Kepler veliko umiranje zaradi zlobnega aspekta v kvadraturi Saturna in Jupitra, oziroma Saturna in Marsa. L. 1621. je nastala neugodna konstelacija v ozvezdju kozoroga, nakar je razsajala v l. 1623—25 kuga v Ptuj in drugod. L. 1680. je povzročil znameniti komet Saturnove narave v vsej Evropi strahovito paniko.⁴³ Kakor je znano, je divjala v tem času — posebno pri nas — velika kužna epidemija.

Naj zadostujejo ti vzgledi, da spozna bravec, kako pogosto so po mnenju nekdanjih astrologov — povzročale ali naznanjale zvezde izbruh kuge in druge nezgode. Seveda so bila taka prerokovanja lahka, ker so bile epidemije, konstelacije planetov in pojavi kometov pogosti⁴⁴. Tako se je vedno bolj utrjevala vera v pogubno moč nebesnih teles, ki živi med preprostim ljudstvom deloma še danes.

Da pa so bile te često fantastično izkažene ideje vsaj deloma utemeljene, dokazuje moderna veda. Saj je znano, da vplivajo na vreme in s tem tudi na

⁴² Po mnenju drugih je izbruhnila kuga, ker je padla iz nebes velika mnogobarvna kroglja. Ko je počila, so nastali strupeni plini in žuželke, ki so raznesle bolezen po vsem svetu.

⁴³ Na tem kometu je dokazal l. 1681. astronom G. S. Dörfel († 1688), da se gibljejo kometi večinoma v parabolah okoli sonca kot žarišča. Rep kometa je meril 20 milijonov milj.

⁴⁴ Število kometov je znašalo: 1000—1099—28; 1100—1199—22; 1200—1299—25; 1300—1399—31; 1400—1499—35; 1500—1599—38; 1600—1699—27; 1700—1799—96.

razvoj bolezní spremembe na mesecu in soncu (perturbacije in pege). Mesečina pospešuje razvoj celic in vpliva kvarno na epileptike. Kadar se pojavijo na soncu pege, se množe slučají kapi. Posebno nevarni pa so za človeško zdravje sončni ultra gama žarki, ker je ugotovil (1932) Piccard ob prilíki poleta v stratosfero. Zelo razširjeno je bilo mnenje, da povzročajo kugo rudninski plini, zlasti če kovine še niso dozorele. Po tedanjih znanstvenih nazorih (n. pr. A. Loigk »Loimographia«, 1713) nastanejo rúde v zemlji prav tako kakor zmesi v kemičnem laboratoriju. Zlasti se pojavijo v izčrpanih rudnikih znova v teku 30 do 40 let. Ta naravni porast, ki ga imenujejo rudarji »blagoslov«, so opazovali baje v rudnikih na Ogrskem (zlato), na Kranjskem (živo srebro), na Štajerskem

Lesorez iz l. 1627 s PREROKBAMI O HUDIH CASIH

(železo) in na Češkem (cink). Medtem ko rúde rastejo in vrejo, se razvijo pene (kakor pri pivu) in dim, ki se razširijo in postanejo rudarjem nevarni. Zaradi potresov in zemeljskega ognja pridejo te strupene snovi na površino in povzročajo kugo, če vsebujejo arzenik, antimon ali žveplo. Na ta način se da baje razložiti dejstvo, da se pojavijo v Evropi velike epidemije vsakih 30 do 40 let.

Poleg teh znamenj so naznanjali pohod kuge še mnogi drugi neobičajni dogodki, zlasti krvavi dež in sneg ali če so deževali črvi, žabe, ribe, žito i. t. d. Taki »čudeži« so se dogajali večkrat tudi v slovenskih deželah n. pr. v l. 1223, 1548, 1604, 1617 i. t. d. Danes vemo, da ta poročila niso bajke. Krvav dež ali sneg povzročajo neke alge in infuzorije (mikrobe). Večkrat izvira rdeča barva od vulkanskega pepela, ki se dviga pri bljuvanju ognjenikov v neizmerne višine, nakar ga zanašajo zračni toki na tisoče kilometrov daleč. O črvjem, žabjem, ribjem in žitnem dežju menijo nekateri, da more zanašati kak vihar živalce, ozir. žito v oblake, odkoder padejo daleč proč na tla. Najbrže pa se razvijajo ličinke črvov in paglavci po izdatnem dežju in v ogromnih množinah, tako da vzbujajo vtis, kakor da bi padli z neba.

Še večje razburjenje so povzročila »krvava znamenja« (kaplje krvi), ki so se pokazale večkrat v obliki križev na strehah, stenah in vratih hiš, na pohištvu, posodah, oblekah — tudi mašniških oblačilih—, jedilih (zlasti v kruhu) in na

posameznih delih telesa. Teh znakov navadno niso mogli odstraniti, dokler niso zginili sami v teku 10—12 dni. Paulus Diaconus (*»Historia Longobardorum«*), Gregorius Turonensis (*»Historia Francorum«*) in drugi zgodopisci srednjega veka poročajo, da so se pojavila taka znamenja prvič ob času Justinianove kuge v raznih delih Evrope. Tudi pozneje so jih ljudje večkrat opazovali n. pr. v l. 1500-03, 1547 in 1551 posebno v Nemčiji (ozir. Avstriji) in Franciji. L. 1599

so se pokazale na Ogrskem in ponovno pri nas, zlasti na Štajerskem. O njih poroča celo Ivan Kepler (v pismu na profesorja Mästlina v Tubingi z dne 20. avgusta 1599) rekoč, da je dobil kmalu po smrti svoje hčere Suzane sam tako znamenje na levi nogi med golenico in prsti, na mestu, kjer so domnevno zabili tudi Odrešeniku žebelj (stigmatizacija?). Iz tega znaka je sklepal, da bo umrl kmalu na kugi. Kako silna je morala biti vera v te oznanjevalce velikega umiranja, če ji je bil vdan celo eden največjih mislecev vseh časov!

Danes vemo, da povzročajo take »čudeže« razne plesni (Hyphomycetes) — kar je ugotovil že okoli l. 1500 zdravnik Jurij Agricola — oziroma metulji, ki izločajo v kapljicah rdečo snov. Če pa so se pojavili znaki (izpuščaji) na posameznih delih telesa, so jih povzročile razne bolezni n. pr. škrlatinka, pegavica i. dr., včasih morda celo primarna kožna kuga.

Nadaljnji znaki, da se bliža grozna morilka, so bili n. pr. če so zbolele in poginile v večjem številu domače in gozdne živali; če so odletele nenadoma ptice-selivke v druge kraje; če so se pojavile nenadoma neobičajne množice golazni, zlasti krastač⁴⁵, neznanih žab z repi, žuželk i. t. d.; če so zapustile živali, ki bivajo pod zemljo (jazbeci, krti, miši, kače) brez vidnega povoda svoja bivališča; če so dobile stoječe vode zelenkasto barvo in če so poginile ribe; če je bil kruh neobičajno plesnjiv; če je postal zrak zaradi sopar in megel težak in dušljiv i. t. d.

Razložiti obširneje te oznanjevalce kuge ni potrebno, ker so večinoma razumljivi in ker sem jih omenil deloma že poprej. Pripomnim samo, da imajo živali za naravne pojave (neugodno vreme, potrese, poplave i. dr.) običajno mnogo bolj razvite čute kakor ljudje in da so mogle tako vsaj posredno napovedavati prihod kuge, če so se n. pr. preselile v druge kraje. Velike množice žuželk — razen kobilic — so se pojavljale zlasti v gorkih in vlažnih poletjih (n. pr. pri nas v l. 1348, 1688, 1711-13, 1730), ko so pospeševale že klimatične razmere izbruh bolezni. Vrh tega so prenašale mušice i. dr. bolezenske kali.

⁴⁵ Krastače so veljale zaradi svojega ostudnega telesa naravnost kot simbol kuge. Ker igrajo v zdravilstvu važno vlogo, poročam o njih obširneje v naslednjem poglavju (zdravila).

ČETRTO POGlavJE

SANITETNE ODREDBE ZOPER KUGO
ZDRAVNIKI IN ZDRAVILA

Strahovite epidemije nekdanjih časov niso ogražale samo posameznih oseb, marveč vso človeško družbo: pretile so upropastiti javni red in mir, uničiti poljedelstvo, obrt, industrijo in trgovino, zmanjšati dohodke in davke in oslabilo obrambo dežel. Zato je bila prva in glavna naloga vladarjev in oblasti, preprečiti zlo in zagotoviti obstoj prebivalstva in države.

Že v starem veku so skrbeli voditelji držav za zdravje in dobrobit podanikov. Gradili so mogočne vodovode in prekope (kloake), udobna javna kopališča, bolnišnice in telovadnice, uvažali ob času lakote žito in druge potrebščine, ki so jih delili trpečim, prirejali ob času epidemij spravne daritve (lectisternium) in igre i. t. d., za kar nam nudi zlasti rimski imperij nešteto vzgledov. Viri pa ne poročajo, da bi poznali že starodavniki posebne sanitetno-policijske odredbe v primerih epidemij n. p. karanteno, lazarete, organizirano zdravniško službo, razkuževanje stanovanj in predmetov bolnikov i. t. d. Očividno so prepuščale oblasti te skrbi zasebnikom in zdravnikom. To je bil tudi eden izmed glavnih vzrokov, da so se nalezljive bolezni v starem veku tako širile.

Še neugodnejše so postale sanitetne razmere, ko so napočili po propadu rimskega cesarstva in s preseljevanjem narodov barbarski časi. Zboljšale so se šele, ko so se zavzeli — nekako od 6. st. dalje — za bolnike samostani in ko so začeli ustanavljati Johaniti in drugi redovi v dobi križarskih vojn v raznih mestih za gobavce lastne zavode, kjer je bilo bolnikom občevanje z zdravimi strogo zabranjeno. »Črna smrt« je pokazala, da so take odredbe umestne tudi v primerih drugih nalezljivih bolezni. Zato so že l. 1348 v Milanu oblastno zapirali hiše, v katerih je izbruhnila kuga.

Prvi zgodovinsko znani kužni red je izdal l. 1374 grof Bernabo Visconti v Reggio, kjer določa: »1. Vsak okuženi bolnik naj se spravi iz mesta na polje, da tam okreva ali umre. — 2. Tistim, ki so stregli okuženim, se zabrani 10 dni občevanja z drugimi. — 3. Duhovniki (ki so bili takrat navadno obenem zdravniki) naj preiščejo vse sumljive primere in naj poročajo o tem oblastim; sicer zgube posestva in jim preti smrt na grmadi. — 4. Vsakemu, ki zanese kugo v mesto, se zapleni premoženje. — 5. Okuženim smejo pomagati samo za to določene osebe. Kdor prekrši to določilo se kaznuje s smrtjo in z zgubo premoženja.« Ko se je pojavila l. 1383 kuga znova, je določil Bernabo smrtno kazen še za tiste, ki so sprejeli v mestu ljudi iz okuženih krajev.

Ta določila so bila stroga in brezobzirna, toda umestna in potrebna. Kajti samo tako je bilo mogoče boriti se uspešno zoper silno sovražnico. Zato so jih kmalu prevzele ostale italijanske države in jih znatno izpopolnile. Konec tega stoletja so že desinficirali okužena stanovanja s tem, da so jih pokadili z različnimi dišavami. Tudi so jih redno 8—10 dni zračili. Perilo in obleko bolnikov so očistili, cunje in slamo pa sežgali. Posebno vzgledno je delovala beneška republika, ki je ustanovila l. 1485 posebni sanitetni svet. Tvorili so ga trije člani (»provisores sanitatis«), ki so imeli celo pravico smrtne kazni. Njihova naloga je bila ukreniti vse, da se prepreči v državi — zlasti v Benetkah — izbruh kužnih bolezni.

Tudi v naši domovini so imeli ljudje zaradi ponovnih epidemij mnogo skušenj. Tako so dajali n. pr. kmetje v samotnih krajih ob času kuge svojim oddaljenim sorodnikom in znancem z ognjem znamenja, da še žive. Zato so goreli v teh težkih časih po deželi številni kresovi. Ščasoma je prišlo ljudstvo do spoznanja, da morita dim in ogenj bolezenske kali. Odslej so nosili ljudje, kadar so razsajale v deželi nalezljive bolezni, pred hiše, na polja in križpote kupe šibja, dračja, listja in posušene trave, ki so jih sežigali, tako da je bila dežela polna ogniev in zavita v gost dim. Stanovanja so prekadili večkrat z brnjem. Prepovedani so bili sejmi in cerkveni obhodi. Nihče ni smel uporabljati

javnih kopaljšč. Okužene hiše so zaprli ali ogradili večkrat tako dolgo, da so nesrečni prebivalci pomrli gladu, če jih ni pobrala kuga.

Prvotno so izdajali take odredbe mestni, oziroma trški magistrati. Ker pa je bila oblast omejena le na mestno (trško) ozemlje, so bili ti predpisi večkrat brezuspešni. Zato so izdali deželni knezi od časa do časa splošne odločbe in navodila (generale), kako naj se preprečijo nedostatki. Tako je ukazal n. pr. l. 1512 cesar Maksimilijan izgnati cigane, ker so mislili, da so turški ogleduhi in da razširjajo kugo.

Posebno važno pa je bilo navajati ljudi na red in snago. Kajti skušnja je učila, da so bile skrajno zanemarjene higienske razmere glavni vzrok epidemij.

Hans Weiditz: POGREB V MALEM MESTU (lesorez)

Nadalje je bilo potrebno seznaniti prebivalstvo z znaki bolezni in z zdravili, ki so jih smatrali za uspešna. To nalogo so izpolnjevale deloma krajevne oblasti, pred vsem pa vlada, ki je dala od začetka 16. st. dalje zdravnikom ponovna navodila, kako naj se ravnajo ljudje v primeru epidemij. Tako so izšle številne poljudno-znanstvene brošure, tako zvali »regimenti« ali »zdravilske knjižice« (»Arzzneibüchel«) kakor n. pr. že (v prvem poglavju) omenjeni »regiment« dr. Ivana Saltzmanna iz l. 1522. Oblika brošur je bila priročna, tako da so jih lahko pritrčili — slično kakor današnje stenske koledarje — na stene hiš, oziroma na mestna in cerkvena vrata.⁴⁶ L. 1521 in ponovno pozneje je ukazala s posebnimi »generalji«, da si morajo nabaviti taka navodila zlasti družinski očetje. Tako bi bili pripravljeni v primeru nevarnosti vsi prebivalci.

Medtem so se seznanile oblasti tudi s skušnjami drugih držav, zlasti v Italiji in posnemale njihove odredbe. Tako so nastali v Avstriji infekcijski (= kužni) redi, prvi l. 1521. Dne 28. X. 1551 je izdal Ferdinand I. »Infekcijski red mesta Dunaja«, po katerem so se ravnali v splošnem vsi poznejši številni (sanitetni) predpisi, imenovani infekcijski, kužni, lazaretni, kontumačni, zdravstveni redi, generali, cesarski, kontagijski ali kužni patent, kužni opisi in redi i. t. d. Veljali so za posamezna večja mesta kakor za Dunaj, Gradec, Ljubljano (1625) i. dr.,

⁴⁶ Večkrat so izšla taka navodila tudi v vezani besedi n. pr. »Von der Pestilenz eine guete lere« iz 15. st. Rokopis je v graški vseučilišni knjižnici. — Pri nas so bile v rabi nemške (oz. latinske) brošure, ker so bile namenjene pred vsem meščanom. Za slovenske kmete pa se vlada ni dosti brigala.

navadno pa za cele dežele, oziroma za vse avstrijske kronovine, Taki, za naše kraje veljavni infekcijski redi — to je bila običajna splošna uradna označba — so izšli n. pr. v l. 1569, 1572, 1576, 1582, 1584, 1598, 1625, 1646, 1652, 1659, 1679, 1680, 1682, 1710, 1713, 1727, 1730, 1738, 1755, 1758, 1764, 1770 (»Zdravstveni red« Marije Terezije) in 1788. Sem moramo prištevati tudi cesarski patent od 21. V. 1805, ki je veljal s spremembami in dopolnili iz l. 1834 in 1850 do l. 1913, »Splošni reglement za morsko sanitetno upravo« od 13. XII. 1851, ki hoče preprečiti, da ne zanesejo ladje kugo, oziroma kolero v domača pristanišča, in še več drugih zakonov.⁴⁷ Nekateri infekcijski redi vsebujejo samo posamezne predpise, n. pr. o vojaških kordonih na mejah (1738), lazaretih, kontumacijah, bogoslužju i. t. d. V splošnem pa so precej obsežni zlasti iz časov velikih epidemij. Običajno se dele v dva dela: prvi vsebuje očuvalne odredbe za slučaj če prete epidemije, drugi pa predpise in navodila, če je kuga v kakem kraju že izbruhnila. Vsebinska je v splošnem ista, le da uveljavljajo poznejši redi skušnje, ki so jih imeli medtem domači in tuji zdravniki. Ker pa bi bilo preveč suhoparno navajati — četudi le v izvlečkih — določila vseh teh številnih zakonov, podam v naslednjih vrsticah splošno sliko o sanitetno-policijskih razmerah, zlasti ob času velikih epidemij 16., 17. in v začetku 18. stoletja.

Glavno vlogo so imeli, kadar je kuga pretela ali se že pojavila, kužni komisarji, imenovani »provisores sanitatis« ali — po infekcijskem redu iz l. 1551 — »der römischen kaiserlichen Majestät Verordnete über Infektions-Ordnung«. Za to službo je določila vlada od časa do časa v vsakem mestu ali trgu običajno štiri ugledne meščane, pred vsem člane magistratov. Njihova naloga je bila skrbeti z vsemi sredstvi za to, da se epidemije čim bolj preprečijo ali vsaj omeje. Zato so imeli posebne pravice in ugodnosti (dohodke) in uživali izdatno zaščito zakonov. Njihovim odredbam se je moral pokoriti brezpogojno vsak. Bili pa so tudi odgovorni za vsa svoja dejanja. Služba je bila zelo nevarna in težka: bolj kakor vsi drugi so bili izpostavljeni kugi; obenem pa so se morali boriti skoraj neprestano z dokaj trmastim občinstvom.⁴⁸

Najvažnejše je bilo onemogočiti, da bi se razširila bolezen v še neokužene kraje. Kadar je izbruhnila v sosednji deželi ali v bližnjem mestu kuga, so zaprli na ukaz komisarjev ali vlade deželno mejo in mestna ozemlja z ograjami in vojaškimi kordoni. Na deželi pa so postavili kmetje svoje straže in obili vasi z deskami. Pota in steze so prekopali ali zasekali in jih napravili tako nehodne. Če so se upirale tem odredbam mestne, trške ali graščinske gosposke, so morale plačati občutne globe. Vse ladje, ki niso služile policijskim in sanitetnim organom, so potegnili na suho. Posebno so pazili stražniki na brode in jezove, da niso ljudje uhajali. Tako je mogel priti vsak tujec v deželo ali mesto samo po glavni cesti. Ko je dospel do kordona, so najprej zakurili ogenj, da je švigal plamen med njim in stražniki. Nato so ga vprašali od daleč, kdo in odkod je in kam hoče. Če je bil bolan ali če je prišel iz okuženih krajev, so ga takoj zavrnil. Pa tudi zdravim ljudem, ki so prišli iz nesumljivih pokrajin, niso dovolili prekoračiti meje. Tako je določal n. pr. »kontagijski red« cesarja Jožefa I. z dne 20. XI. 1709, da ne smejo priti (ob času epidemij) v naše dežele »Srbi in Zidi (Raitzen und Juden) zaradi splošno sumljivega obnašanja in navadno umazanega načina življenja.« Slična določila so veljala za cigane, postopače i. t. d. Ostali potniki so se morali izkazati s posebnimi izpričevali, da so zdravi in da prihajajo iz neokuženih krajev. Taka izpričevala, imenovana običajno »fede«⁴⁹ — tudi »Kundschaft« ali »Schein« —, so izstavljele domače krajevne oblasti. Glasiti so se morala na ime lastnika in vsebovati njegov osebni popis (»Condition, phisionomia, Statur und Beschreibung des Haars« 1625). Po predpisih iz l. 1710 so jih morali podpisati domači zdravniki ter civilne in vojaške oblasti. Siromaki, ki so morali iti zaradi zaslužka v tujino, mestni sli i. t. d., so dobili izpričevala zastonj. Imoviti zlasti trgovci, ki so potovali z blagom iz kraja v kraj, pa so morali plačati zanj posebno pristojbino, navadno 6 krajcarjev. Ta denar so uporabljali komisarji »v

⁴⁷ Novejši zakoni (konvencije) spadajo le deloma v okvir te razprave. Zato jih omenim pozneje.

⁴⁸ Zato so se kužni komisarji večkrat (navadno vsak mesec) menjali.

⁴⁹ Ta izraz (zaupanje, list; n. pr. fede di nascita = rojstni list) so sprejeli iz italijanskih zakonov.

infekcijske svrhe«, t. j. da so podpirali ubožce, nakupovali zdravila, vzdrževali lazarete i. t. d. Vsi večji kraji, skozi katere so šli potniki, so morali potrditi, da tam ni kužnih bolezni. Če pa je prišel kdo iz kraja, kjer je redno bival, je moral dokazati, da tam ni nihče v zadnjih šestih tednih umrl na kugi. Taka izpričevala so morali imeti vsi, celo državni poštarji in njihovi uslužbenci. Saj so le-ti prihajali v razne kraje in zaradi tega najlažje prenašali bolezenske kali. Samo prelati in plemiči so smeli večkrat prekoračiti mejo brez »fedi«. Morali pa so dati častno besedo (»Jurament«, »Treue«), da prihajajo iz neokuženih krajev in da se podvržejo brezpogojno vsem odredbam provizorjev. Kdor je prekoračil brez

J. Callot: Beraška tipa (ujedenki)

izpričevala ali častne besede kordon, so ga kaznovali prvič »po osebi« na telesu ali z globo; v ponovnih primerih pa ga vklenili v verige ali ga postavili na sramotni oder in ga — ce je bil domačin — izgnali za nekaj časa iz mesta.⁵⁰ Strogo je bilo zabranjeno se gnesti okoli ograj, ker so se bali, da bi se kdo ne zmuznil, ne da bi ga komisija pregledala. Ko je potnik izpolnil vse te pogoje in ko so razkužili stražniki z brinjevim dimom ali kisovo soparo izpričevalo in vse ostale predmete, je smel prekoračiti mejo, pa le ob gotovem času, zlasti ne ponoči. Večkrat so ostali tujci kljub temu sumljivi. V takih slučajih so morali iti za šest tednov v kolibe za kontumac. Če je medtem kdo zbolel za kugo, so ga premestili v okoli 200 sežnjev oddaljeno bolnico; vsi njegovi tovariši pa so morali nastopiti znova zapor. Če niso imeli premoženja, so dobivali hrano in druge potrebščine iz javnih sredstev.

Strogi kontroli je bilo podvrženo tudi blago. Kadar je prišla pošta, je morala obesiti vse pošiljke na dolg kol in jih pomoliti tako straži čez mejo. Pisma so odprli in jih dobro prekadili nad brinjevim plamenom ali kisovo paro, da so jih razkužili. Nato so jih zopet zapečatili in odposlali. Tako so ravnali tudi s platnom in drugimi predmeti. Kavno, riž, suho sadje i. t. d. so sušili po šest tednov. Zavoje so oprali ali pa sežgali in napravili nove. Prepovedano je bilo prevažati kože, kožuhovino, odeje in druge slične predmete; kajti vedeli so, da se v njih vzdrži

⁵⁰ Po kužnem patentu iz l. 1805 so smeli v takem primeru vojaki ustreliti človeka, če se jim je zdelo potrebno.

najdalje kužni strup. Novce so drgnili z milom in soljo, češ da je denar posebno nevaren, ker gre od rok do rok. Celo zaboje pušk so odprli in streljali s puškami, da so razkužili cevi. Razkuževali so tudi perje, žimo, ščetine, konopljo, lan, usnje, vrvi, bombaž i. t. d., posebno pa klavno živino. Ker bi v mestih lahko nastala lakota, so morali prinašati kmetje živila iz neokuženih krajev na določena mesta, odkoder so jih prenašali stražarji na trg. Nekateri sadeži, o katerih so vedeli, da so posebno opasni (n. pr. melone, nezrelo sadje i. dr.) so bili sploh zabranjeni.

Medtem so skrbeli provizorji za red in snago v mestih. Zadevno vsebujejo tedanji zakoni obsežne in natančne predpise. Tako določa n. pr. infekcijski red iz l. 1625 (v izvlečku): Vsak hišni lastnik mora skrbeti za to, da spravijo njegovi hlapci in dekile vso nesnago kakor smeti, gnoj, mrtve živali, človeške in živalske odpadke, stare cunje i. t. d. iz kuhinj, sob, kleti, poslovnih prostorov, hlevov in dvorišč dvakrat na teden — ob sredah in sobotah — iz mesta. Strogo je prepovedano izlivati seč, pomije, osoljeno vodo za slanike i. dr. skrivaj ali javno, podnevu ali ponoči na ulice in v kote, temveč morajo vreči ljudje tako tekočo nesnago takoj v reke in potoke (!) ali pa nesti daleč iz mesta. Če bi gospodarji vsega tega ne mogli ali ne hoteli storiti, naj si najamejo mestne voznike (»Fleugenschützen«), ki naj izvažajo nesnago. Zato dobe slednji za vsak voz 4 krajcarje. Če bi lastniki tega zneska ne dali ali če bi sicer zanemarjali te dolžnosti, morajo plačati globo od 15 krajcarjev do »nekaj goldinarjev«. ⁵¹ Trge in ulice je treba tlakovati in zasuti vse jame. Sodni slugi morajo poloviti in pobiti vse »okoli leteče in nepotrebne živali«, kakor pse, mačke, morske prašičke, kunce in golobe. Nihče ne sme rediti v mestu prašičev. Če so zasačili kakega ščetinca na javnem prostoru, so ga takoj zaplenili in ubili.

Morda se zde bravcu vse te odredbe pretirane in smešne. Toda izredne razmere so zahtevale izredna očuvalna sredstva. Kajti kužni strup se je širil kljub vsej previdnosti neverjetno naglo bodisi neposredno od človeka do človeka, bodisi posredno od predmetov, oziroma živali na ljudi. Ker nudi drugi del moje razprave (kronika) za to obilo gradiva, naj zadostuje na tem mestu le nekaj vzgledov iz tujih in domačih krajev. ⁵²

L. 1361 je našla neka dekla v Avignonu v hiši, kjer je razsajala pred več leti kuga, staro blazinico. Tako je izbruhnila v mestu epidemija, ki je usmrtila v kratkem nekaj tisoč prebivalcev. L. 1479 so zanesli v Firenzi psi in mačke kugo v še neokužene hiše. L. 1511 je oblegal cesar Maksimilijan I. Verono. Nenadno se je pojavila kužna bolezen, ki je zahtevala okoli 10.000 žrtev. Ugotovili so, da jo je povzročil okužen kožuh nekega vojaka. Ko so kožuh sežgali, je epidemija kmalu ponehala. Ob času velike epidemije v Milanu (1630) se je zaklenila neka nuna v svojo celico. Ko je nekoč odprla vrata, se je splazila v postelj mačka. Tri dni pozneje je umrla nuna na kugi. L. 1682 je bila kuga v Ptujju. Neki kmet iz Seiersberga pri Gradcu je pripeljal z vozom v mesto upravitelja Remiga, ki je imel tam uradne posle. Ko se je vrnil voznik naslednjega dne domov, je zbolel in umrl. Nihče ni misli na kugo. Pokojniku so napravili lep pogreb, katerega se je udeležilo mnogo ljudi. Takoj nato je začelo v vasi veliko umiranje. Istega leta je razsajala kuga v Benečiji. Neki hrvatski mešetar je šel na sejm v Videm (Udine). Na povratku se je ustavil v Šempasu, kjer je zbolel in umrl. Zdravniki niso mogli ugotoviti ničesar sumljivega. Nekaj dni pozneje je prenočil v isti hiši neki mešetar iz Gorice. Ko se je vrnil domov, je zanesel v mesto kugo. L. 1708 je prišlo nekaj cigánov iz okužene Moldavije v okolico Braševa, kjer so taborili v nekem gozdu. Naslednjo spomlad je našel neki kmet v zapuščenem bivališču nekaj predmetov, ki jih je spravil domov in povzročil tako veliko epidemijo na Sedmograškem.

Taki primeri so se dogajali vedno in povsod, kadarkoli in kjerkoli se je oglasila strašna, nevidna in zabrbna sovražnica človeškega rodu. Vsak korak, vsako dejanje, vsaka, tudi najmanjša neprevidnost, na katere človek ni niti mislil, so

⁵¹ Po infekcijskem redu iz l. 1551 so morali plačati globo v opeki, in sicer prvič 1000, drugič 2000 komadov. V tretjem primeru naj se kaznujejo brezobzirno na telesu. Globe in pristojbine v naravi (zlasti onelki) so bile takrat pogoste.

⁵² Te in še mnoge druge primere (z navedbo virov) navaja Peinlich (I., str. 130—159).

utegnile imeti nepregledne in usodne posledice ne samo za vsakega posameznika, temveč za vso vas, mesto in deželo. Povsem razumljivi so torej nepopisen strah pred morilno kugo in vse pedantične, često barbarske očuvalne odredbe.

Toda, kaj so pomenili vsi človeški napor, vsi še tako strogi zakoni zoper demonsko silo črne smrti? Nenadoma, ko je ni slutil nihče, se je utihotapila kuga v mesta, pa najsi so bila zavarovana še s tako visokim obzidjem in hipoma je našla pot v kmetijske domove, pa najsi so stražili slednjo ped zemlje okoli in okoli vasi.

Preko noči — morda tudi v času, ko ne misli nihče, da je sovražnica tako blizu in ko mesto ni zastraženo, ko se radujejo meščani blagostanja in sreče — zbolí in umre v predmestju kak domačin ali kak tujec, ki je prišel sem po opravkih. Nihče ne ve, kako in zakaj, dokler ne opazijo ljudje na mrliču črnih madežev in velikih ogabnih bul — nezmotljivih znamenj črne smrti. Tako naznanja morilka svoj prihod — vedno le z nenadno smrtjo, nikdar z daljšim obolenjem. Hipoma se razširi novica po mestu. Mnogi ji ne verjamejo, češ, da je šala ali izrodek bolne domišljije. Toda še istega dne, mogoče še isto uro zadene ista usoda drugega, tretjega... Nihče ne more zanikati ali zamolčati več grozne resnice, da je zavladala v mestu morilka-kuga. Nepopisna panika se polasti prebivalstva. Toda ravno strah vpliva pogubno. Ljudje zgube razsodnost in drve sami v nesrečo. Ta ali oni ohrani pogum. Toda sredi dela, v družbi tovarišev se ga polaste nenadoma slabosti: v žilah mu kipi in vre divja kri, spreletavata ga mraz in vročina, pred očmi se mu temni, blazne misli mu roje po glavi. Nesrečnež hoče naprej, za vsako ceno in kamorkoli, samo da uteče strašni pogubi. Toda noge mu odpovedo in brez moči se zgrudi na tla. Po vsem telesu se pojavijo pekoča uljesa, neznosno boleče gnojne bule in rjavi madeži. Drugačni so znaki drugih žrtev. Ta pade mrtev — hipoma kakor bi ga zadela kap ali strela, oni se zvija v strašnih notranjih bolečinah. Blagor možu, ki se ga je polastil spanec, ki leži omamljen, da ne vidi vsaj, kako se ga izogibajo svojci, prijatelji, znanci in tuji ljudje.

Tak ali sličen je bil vedno izbruh epidemij, pa najsi čitamo opise Thukydidá, Boccaccia, Manzoniá ali kateregakoli drugega pisca. Vedno in povsod isto gorje, ista strahovita panika, isti obup, iste neskončne telesne in duševne muke!

V takih časih je bil beg iz okuženega mesta edina rešitev. Ljudski pregovor se je glasil: »Če gre kuga v deželo, si kupi par močnih čevljev in beži tako daleč, da se ti strgajo podplati.« To so priporočali tudi zdravniki. Tako pravi n. pr. dr. Salzmánn v svojem »regimentu«: »Da se rešiš te strašne nadloge, je najboljšé in najbolj izkušeno zdravilo: Beži hitro in daleč ter se vračaj počasi nazaj.⁵³ Pa tudi zakoni so velevali: Ogní se prej ko mogoče okuženega in beži iz okužene hiše! Kdor je le mogel, je upošteval ta pametni svet. Plemiči so zapustili kraje, kjer je morila kuga, in se zaprli v svoje gradove, kamor niso spustili zlepa tujcev. Če se je približal gradu kak berač ali potepuh, so naščuvali nanj pse ali pa streljali, da so ga prepodili. Imoviti meščani so odšli v svoje vinograde in pristave, kjer so ostali toliko časa, da je kuga ugasnila. Navadno so se preselile v zdrave kraje tudi posvetne in cerkvene oblasti.⁵⁴ Toda beg ni bil vedno zanesljivo sredstvo. Kajti marsikateri begunec je prišel že bolan v svoje skrivališče in prinesel bolezenske kali v še neokužene kraje. Za to nudi domača zgodovina obilo vzgledov.

V mestih in trgih so ostali samo neimoviti, ki so bili navezani na službo ali obrt. Pa tudi marsikdo izmed teh se je zaprl za tedne in mesece v svoje stanovanje in živel od kruha in subega sadja. Dogodilo se je celo, da so našli ob koncu epidemij take samotarje mrtev in do kosti izstradane v zaklenjenih sobah. Vse berače, vlačuge, i. t. d., skratka vse, ki niso hoteli ali mogli delati in vse tiste, ki niso bili pristojni v mesto ali trg — zlasti krošnjarje — so provizorji izgnali in jih prepustili prvotno svoji usodi. Šele v poznejših časih so jim nakazali skupna taborišča pred mestnimi vrati in skrbeli, da niso od gladu poginili. Vrniti so se

⁵³ »Zdravilo« je prost prevod starega izreka: cito, longe, tarde! v 17. st. so dali temu nasvetu pesniško obliko:

»Haec tria tabificam pellunt adverbis pestem:
Mox longe, tarde, cede, recede, redi.«

⁵⁴ Stajerski deželni stanoví so bivali ob času epidemij običajno v Brucku o. M., večkrat tudi v Judenburgu, Knittelfeldu in Mariboru. (Glede Kranjskih gl. op. 39.)

smeli le tisti, ki so se ponudili prostovoljno za strežaje v lazaretih, nosače živil, zapirače okuženih hiš ali grobokope. Večkrat je zadela ta usoda celo ugledne meščane, zlasti če se je pojavila bolezen v njihovih hišah. Da pa se je širila kuga zaradi takih varnostnih odredb še bolj, ni pomislil nihče.

Medtem je pobirala črna smrt vedno nove žrtve, v manjših mestih in trgih po 5, 6, 10, 15 dnevno, v obljudenejših po pet- do desetkrat toliko. Okužene hiše so prekadili z brinjem in jih dobro prezračili. Na dvoriščih so napravili grmade, kjer so sežgali perilo, obleke in druge manj vredne predmete bolnih in umrlih. Nato so zaklenili vrata in izročili ključke provizorjem. Na okna, stene in vrata so napravili z apnom bele križe v znak, da gospodari v hiši smrt in da ne sme nihče prestopiti praga razen zdravnikov, strežajev in pogrebcev. Ker pa se ljudje za prepovedi večkrat niso brigali, so ogradili okužene hiše ali cele dele mesta z deskami in postavili straže. Če so ostali v stanovanjih bolniki, so jim donašali posebni strežaji na okna hrano in zdravila. Zaporji so trajali običajno šest tednov. Samotne in manj vredne kočice so pogosto upepelili ali pognali s smodnikom v zrak, kakor n. pr. l. 1599 v Krakovem pri Ljubljani.

Navadno so spravili bolnike v posebne lazarete (»kužne hiše«), ki so bili kolikor mogoče daleč od ostalih bivališč, po možnosti blizu tekočih voda, kamor so metali nesnago. Oprema je bila enostavna. Edini okrasek so bile z nabožnimi podobami in tolažilnimi (svetopisemskimi) izreki poslikane stene. Bolnice so upravljali stalno nameščeni »lazaretni mojstri« (tudi »Siechenmeister«), ki so morali paziti zlasti na to, da bolniki niso uhajali. Hrano so kuhali sosedji, zdravila pa so pripravljale lekarne.⁵⁵ Vse potrebščine so donašali bolnikom za to določeni strežaji — često kaznjenci — v posebnih košaricah, ki so jih spuščali z vrvmi skozi okenca, da niso prišli z okuženimi v dotiko. Zdravniki, strežaji, pogrebci in sploh vsi, ki so imeli opraviti z bolniki ali mrlji, so imeli na rokavih ali prsih našite velike bele križe in nosili bele palice, tako da jih je videl vsak že od daleč in se jim izognil.

Okužene so smeli lečiti samo za to določeni zdravniki in kirurgi, imenovani »magistri sanitatis«, ki jih je nadzoroval v večjih mestih lasten »ordinarius«. Poleg njih so se udejstvovali tudi za to odrejeni brivci in kopališki mojstri, ki so spuščali bolnikom kri (»Lasser«). Kako slabo in pomanjkljivo urejena je bila često zdravniška pomoč, dokazuje n. pr. dejstvo, da je nastavila vlada l. 1680 v Lipnici (Leibnitz) kot »magistra sanitatis« nekega zlatarja, ki je trdil, da se razume na zdravilstvo. Na deželi so opravljali te posle često duhovniki.

Ker je bila služba zelo naporna in nevarna, so imeli mestni zdravniki posebne doklade in druge ugodnosti.⁵⁶ Kljub temu so se branili ponekod priti k okuženim, tako da so jih morali včasih priversti uklenjene. Če pa so prišli, kako čudno so bili našemljeni in zavarovani, da so se ubranili kuge! Nosili so dolge halje, namazane z voskom ali smolo in velike irhaste rokavice. Obraz so si pokrili z maskami s steklenimi naočniki in z dolgimi, kljunom podobnimi nosnicami (»Schnäbel«), kamor so dali različne dišave kakor citrone, meto, melise, pelin itd. Bolnikov se niso dotikali z rokami, temveč jih otipavali s palicami in jim dajali od daleč navodila in ukaze. Pred temi »kljunači« so bežali vsi, stari in mladi. Mnogi zdravniki pa so storili v teh težkih časih več kot svojo dolžnost in žrtvovali kot pravi junaki radevoljno celo svoje življenje, ko so lajšali žrtvam ogromno gorje. Tako so n. pr. pomrli l. 1713 v nekem dunajskem lazaretu v nekaj dneh vsi zdravniki, strežaji in duhovniki; ostali so samo še bolniki, umirajoči in mrlji. Pa tudi tisti, ki so srečno ušli silni morilki, so morali

⁵⁵ Prve lekarne so nastale tekom 13. st. v Franciji, Italiji in Nemčiji. Obratovale so pod strogim državnim nadzorstvom.

⁵⁶ Po policijskem redu Ferdinanda I. iz l. 1552 je znašal zdravniški honorar pri imovitih 20 kr., pri neimovitih 10 kr. za vsak obisk. Če je šel zdravnik na deželo, je smel zahtevati za vsako miljo 20 kr. Povratka ni smel zaračunati. Slična določila vsebuje taksni red iz l. 1570. Ob času kuge so dobivali zdravniki za vsak obisk 4 do 10 tolarjev. Deželno-knežji kužni zdravnik dr. Hanibal Bottinoni pa je zahteval l. 1634 v Mariboru celo 40—50 tolarjev, čeprav je ordiniral le sedeč na konju (v hiše sploh ni prišel) in čeprav se z okuženimi ni mogel sporazumeti, ker ni obvladal (kot Italijan) niti nemškega, niti našega jezika. Zaradi tega oderuštva je imel mnogo sitnosti z oblastmi — Navadno so imeli magistri sanitatis prosto stanovanje in oskrbo v ločenih hišah.

pretrpeti mnogo zla, posebno ker so bili bolniki pogosto skopi, svojeglavni, zlobni in nehvaležni.⁵⁷

Okuženi mrličiči so ležali večkrat dolgo nepokopani na cestah, poljih in v gošah, tako da so jih trgali psi in divje zveri kakor n. pr. l. 1682 v ptujski okolici. Druga trupla so gnila po cele tedne in mesece v zapuščenih hišah. Taki primeri so se dogajali zlasti na deželi, kjer so izumrle pogosto cele hiše in naselbine, tako da je manjkalo pogrebcev, ki bi pokopali pokojne. Pa tudi v mestih so ležali večkrat na ulicah kupi mrličev. Pred okuženim truplom je bežalo vse. Razširjalo je tako grozen smrad, da ni mogel ostati nihče v bližini. Vrh tega je obstojala velika nevarnost za okužitev. Zato je bilo vsem — razen grobokopom — strogo prepovedano se dotikati mrličev. Domačini so morali najeti čim prej kakega pogumnega moža, ki je potegnil mrtveca z železnim kavljem na dolgem drogu iz hiše.⁵⁸ Sele v poznejšem času (zlasti po določilih

ELO JUSTIN: ZDRAVNIK KLJUNAC

inf. reda iz l. 1710) so pokrili trupla z rjuhami ali jih položili v krste iz tankega lesa in jih pokadili.

Za okužene mrličiče so bila določena lastna pokopališča izven mest in vasi, zakar so morale skrbeti občine. Izkopali so velike in globoke »kužne jame« (Pestgruben, Leuteacker), kamor so pometali trupla, jih potresli z živim apnom in nato zagreblji. Večkrat so pokopali tudi le navidezno mrtve. Ker ta poko-

⁵⁷ L. 1577 je opeval štajerski kužni zdravnik dr. Kristijan Gabelhofer svoje nehvaležne bolnike v slabih nemških stihih. Pesem se glasi v izvlečku in prostem prevodu:

Prvi pogled
Na zdravnika je svet:
Kot angel' z neba
Pomoč naj ti da.
Potem je kot Bog,
Če te reši nadlog.
Nazadnje je vrag —

Preklinja ga vsak.
Ne stori tako,
Mu plačaj zato.
»Zdravnika častite!« —
Se v šoli učite.
To Jezus Sirah govori,
Tako delaj ti! (Peinlich I, str. 404)

⁵⁸ Lep vzgled zakonske ljubezni je dala l. 1720 neka žena v Marzeju (Marseille). Ko je čutila, da se ji bliža smrt, si je privezala sama za noge dolgo vrvi, da je potegnil njen mož truplo iz hiše, ne da bi se okužil.

pališča niso bila posvečena, so jih imenovali v Nemčiji tudi »oslovske grobove«. Tako so nastale pripovedke, da izvažajo mrliče z osli. Ko je epidemija prenehala, so postavili žrtvam na skupne grobove skupne spomenike (kužna znamenja). Semtertja so mrliče pozneje izkopali in jih prenesli v običajna pokopališča, kar pa se je moralo zgoditi skrivaj, ker oblasti tega niso dovolile.

Pogrebi so se vršili brez vsakih slovesnosti. Ponoči so prišli pogrebelci v kapucah z vpreženimi vozovi, kamor so naložili trupla. Konji so imeli zvončke (Pestglöckchen), ki so naznanjali preživečim zadnjo pot svojcev. Na vozovih so bile črne zastavice z belimi križi. Kolesa so bila navadno ovita s klobučevino, da se ni slišal ropot. Samo pri protestantih je bil običaj, da so pokopavali okužene mrliče podnevi in v spremstvu pridigarja, ki pa je šel daleč za vozom.

Toda ne samo za bolnike in mrliča, tudi za zdrave so morali provizorji skrbeti. Njihova glavna naloga je bila seveda paziti, da se bolezen ni še dalje širila. Zato so poostrili vse očuvalne odredbe in dali ponovno — zlasti v cerkvah — razglasiti zakone in nasvete, kako naj se ubranijo ljudje kuge. Ob cestah so postavili table z velikimi belimi puščicami, ki so opozarjale ljudi na okužene okraje. Stanovanja in druge prostore so morali prebivalci večkrat prekaditi z brinjem in jih dobro prezračiti. Vsak sumljiv primer so morali nemudoma sporočiti zdravnikom ali oblastim. Zaprli so javna kopališča, prepovedali sejme itd., skratka zabranili, da so se zbirali ljudje v večjem številu. Lekarnarji in prodajalci zelišč so morali imeti v zalogi dovolj zdravil, o katerih so mislili, da morejo preprečiti kugo. Mesarji so smeli prodajati meso šele, ko se je popolnoma ohladilo, peki niso smeli oddajati gorkega kruha, krojačem ni bilo dovoljeno vzeti v popravilo starih oblek, usnjarji so morali po možnosti ustaviti delo itd. Zlasti pa so pazili provizorji, da niso posedavali ljudje po nepotrebem v gostilnah, pivnicah in kletah. Ob nedeljah so smeli biti ti lokali odprti le od 9. zjutraj do 8. zvečer. Tujci so morali obedovati zase in niso smeli 3 dni zapustiti sobe, četudi so prišli iz zdravih krajev. Šole so zaprli šele, ko se je epidemija znatno razširila, »da niso prišli magistrati v slab glas.« Večkrat so se učni zavodi (konvikti) preselili v druge kraje, zlasti v gradove na deželi. V vsakem primeru pa so morali biti profesorji in učitelji prizanesljivi in »prihraniti šibe za boljše čase« (inf. red 1680).

Kljub tem in mnogim drugim pametnim odredbam pa se je kuga vedno bolj in bolj širila. Kajti ljudje se zanje niso dosti brigali in jih pogosto celo namenoma kršili. Nepopisni strah pred grozno morilko, ko so videli, kako so umirali sorodniki, znanci in prijatelji, jim je vzel vso razsodnost in mnogi so se vdajali — kakor bomo videli pozneje — v teh časih še bolj strastem in zablodam. Obenem je vplivala nanje domišljija (sugestija), o čemer poročajo često sodobni izkušeni zdravniki. Tako pravi n. pr. že l. 1564 dr. Kr. Ostwald: »Domšljija stori mnogo. Čim bolj se kdo boji, tembolj gotovo dobi kugo.« Naj zadostuje samo en vzgled, ki ga navaja L. Hornigk (»Würgeengel«). Ob času kuge v Frankfurtu o. M. l. 1635 so sedeli nekateri znanci pri kozarcu vina in se pogovarjali o bolezni. Pri tej priliki je rekel eden izmed njih svojemu tovarišu: »Glej, vržem ti kugo v glavo!«, drugemu pa: »Tu imaš polno pest kuge!« Oba sta se prestrašila tako, da je dobil prvi kužno bulo pod ušesom, drugi pa kužne osepnice po vsem telesu. To poročilo ni točno. Domšljija sama ni mogla povzročiti kuge; pač pa je pospešila izbruh bolezni. Nasprotno pa so se veselili in pogumni ljudje večkrat rešili bolezni in smrti tudi v najbolj kritičnih položajih. Vzglede za to nudi nesmrtni dunajski ljudski pevec »brat Zanikernež« Avguštin (Maks?), avtor znane popevčice »Ei du lieber Augustin«. V nesrečnem letu 1679 se je nekoč tako napil, da je obležal nezavesten na cesti. Tam so ga našli hlapci, ki so pobrali ponoči mrliča, in ga vrgli v kužno jamo (blizu cerkve sv. Ulrika), misleč da ga je vzela kuga. Ko se je naslednjega dne streznil, je zapustil čil in zdrav neobičajno prenočišče. Umrl je šele l. 1705. Taki primeri so se dogajali gotovo tudi pri nas, četudi nimamo izrecnih poročil.

Polagoma je pojemala velika morija. Preobilna žetev je utrudila božjo dekle smrt. Vedno redkejši in manj opasni so postajali kužni primeri. Bolniki so polagoma okrevali. Znova je oživel po težkih, groze polnih časih v vseh srcih upanje in se je vračal v kraje, kjer sta vladala doslej pogin in obup, življenjski pogum. Neizmerno pa je bilo veselje, ko so izjavile oblasti svečano,

da je črna smrt zapustila deželo. Spet so prišli nazaj begunci in kmalu se je začelo staro življenje.

Neštetokrat so se ponovljale vse te strahote kuge pri nas in drugod in nešteti sto tisoči so padali dolga stoletja pod koso velike morilke. Slednjic so uvidele države, da je rešitev človeštva mogoča edinole v skupni smotreni obrambi. Početki tega dela segajo v 18. st. Vse moči in skupni borbi zoper skupnega sovražnika pa so zastavili narodi šele proti koncu prejšnjega veka. Tako so nastale mednarodne sanitetne konvencije. Obvezne so za vse države, ki so jih sklenile ali se jim pozneje pridružile. Ravnaajo pa se po njih iz lastnega nagiba in v lastnem interesu tudi vse druge. Danes nimajo zakoni posameznih držav več tistega pomena kakor nekdanj infekijski redi; kajti te odredbe izpolnjujejo in dopolnjujejo samo meddržavne dogovore. Za novejšo zgodovino kuge je pomembna zlasti tako zvana »beneška konvencija«, ki so jo sklenile 19. III. 1897 v Benetkah Avstro-Ogrska, Nemčija, Belgija, Španija, Francija, Velika Britanija, Grška, Italija, Luksemburška, Črna gora, Perzija, Portugalska, Romunija, Rusija, Srbija in Švica. Dogovor vsebuje obsežne določbe za primer a) če izbruhne kuga (ali kolera) izven Evrope (kako se morajo obvestiti pogodnice o vsakem primeru, kako se pregledajo ladje, — zlasti romarske — preden zapuste okužena pristanišča, kako se zabrani razširjanje kuge na suhem itd.) in b) če se pojavi v Evropi (naznanilo vsakega primera, prepoved izvažanja raznih predmetov iz okuženih krajev, desinfekcija oseb, stvari in prometnih sredstev, nadzorstvo prometa ob mejah in na Donavi itd.). Še obsežnejša določila vsebuje pariška sanitetna konvencija z dne 3. XII. 1903. Razen tega so sklenile posamezne države še celo vrsto drugih sličnih pogodb kakor l. 1893 vse velesile glede sanitetne službe na rečnih ladjah, l. 1896 Avstrija in Rusija glede medsebojne pomoči v primeru kolere itd. Nepregledna je zdravstvena zakonodaja v posameznih državah. Številni predpisi so izšli zlasti, kadar so izbruhnile velike epidemije v tujih (prekmorskih) deželah n. pr. za Avstrijo l. 1899 (kuga v južni Ameriki), 1911 (kuga v Aziji in Egiptu) itd.⁵⁹ Tudi naši jugoslovanski zakoni vsebujejo mnogo določil, kako naj se preprečijo nalezljive bolezni.

Zmagoviti pohod zdravniške vede, moderna tehnika, ki omogoča skoraj hipno in izdatno pomoč tudi v najbolj oddaljenih krajih, pred vsem pa zavest, da so vsi narodi — kljub razlikam — bratje in da si morajo medsebojno pomagati v skupnem boju za obstanek in napredek, so pregnali slednjic iz Evrope kruto morilko, ki je ogražala dolga stoletja ves človeški rod. Nikdar več se ne bodo vrnili — kakor upamo opravičeno — nekdanji časi obupa in trpljenja. Vedno pa bo živel v vseh narodih zemlje spomin na obilo, nepopisno gorje prejšnjih dni.

Morda najzanimivejše poglavje v pestri zgodovini kuge so zdravila, ki so jih rabili prednamci v teh težkih časih. Prastare skušnje in davna izročila, ki so jih poznali že Hippokrates, Plinius, Galenos, Dioskurides (2. st. po Kr.), Arabec Avicenna (980—1037) itd. — morda celo Asirci, Babilonci in Egipčani —, številne teorije in hipoteze poznejših znanstvenikov o zdravlilnih močeh raznih živali, rastlin in rudnin ter o bistvu kužnih bolezni, versko prepričanje, narodni običaji, ljudske vraže, pa tudi klimatične, zemljepisne in gospodarske razmere so ustvarili v teku stoletij nešteta sredstva, o katerih so menili naši predniki, da jih morejo očuvati strašne in ogabne smrti ter jim spet vrniti zdravje in moči. Od človeških in živalskih odpadkov do najredkejših in najdražjih predmetov — vse so preizkusili tedanji ljudje v obupni in neenaki borbi zoper silno in nepremagljivo sovražnico.

Mnoga sredstva so bila povsem preprosta, druga čudovito komplicirana. Ta so bila določena za podložnike in reveže, ona za oblastnike in bogataše. Vsak čas in kraj je imel svoje »popolnoma zanesljive« recepte in specialitete. Toda kar je veljalo danes in tu kot uspešen lek je bilo jutri in tam nevaren strup. Zato so knjige tedanjih zdravnikov tako številne in obsežne in zato navaja ter

⁵⁹ Vse novejša sanitetna predpisa bivše Avstrije navaja Mavrhofer-Pacejevo delo »Handbuch für politischen Verwaltungsdienst« (5. izd.) 3. zv. str. 315 sl.

opisuje točno n. pr. naš stari znanec Lebenwaldt v svoji »Knjigi zdravil« 167 »sredstev zoper strup«, 77 praškov, 30 latvergov ali kaškov,⁶⁰ 28 kapljic, 38 eliksirjev in tinktur, 14 kroglic, 17 očetov in obližev itd. — vse samo zoper kugo.

Zgodovinar ali zdravnik, ki bi hotel podati o »kužni medicini« popolno in jasno sliko, bi moral napisati dokaj obširno delo. To pa ni moj namen in zato navajam samo nekaj vzgledov, zlasti iz naših krajev ali ki so kulturno-zgodovinsko posebno zanimivi. Ti zadostujejo, da dobi čitatelj vsaj splošen pregled zdravilstva in zdravil teh časov.⁶¹

Najvažnejše očevalno sredstvo in zdravilo⁶² zoper kugo in mnoge druge bolezni je bil **terijak** (theriak ali theriaca). Izumil ga je baje telesni zdravnik cesarja Nerona Andromachos iz Krete (t. Andromachi), po drugih vesteh pa pontijski kralj Mithridates (t. Mithridati). Prvotno je obstojal iz 70 različnih sestavin. Tak terijak je bil »pristen«, v nasprotju z mnogimi drugimi vrstami, ki so jih napravljali pozneje v raznih krajih. Pri nas je bil čislan zlasti beneški terijak. Rabili so ga samega ali z drugimi zdravili vred (zlasti v vlnu) kot sredstvo, ki preganja strupe in krepča srce. »Kralja vseh zdravil« — tako ga imenuje Lebenwaldt — so izdelovali z velikimi slovesnostmi. V medicini se je ohranil do začetka preteklega stoletja.

Poleg terijaka je bil posebno znamenito zdravilo **bezoar**, to so trde, svetle in navadno kot grah velike kroglice (žlezni sekreti), ki so v želodcu ali črevesu nekaterih živali. (Beseda — pravilno badesar — je perzijska in pomeni veter, strup in protistrup.) Razlikovali so orientalski in domači ali nemški bezoar. Prvega so dobivali od bezoar-koze (tudi paseng, capra aegragus Gmel.). Obstoji pred vsem iz litofelinove kisline, oziroma iz raznih fosfatov. Domači (nemški) bezoar je sestavljen iz las živali in ostankov (planinskih) rastlin. Dobi se zlasti v želodcu planinskih kozlov ali gamsov (»Gamskugel«), pa tudi pri konjih. Bezoar je bil — kakor terijak — univerzalno sredstvo. Pred vsem so ga uporabljali zoper kugo, pa tudi zoper mrzlico, protin, epilepsijo, vodenico, grizo, bolečine v trebuhu, pri porodih itd. Veliko vlogo je imel nadalje v ljudskih vražah, zlasti pri lovcih. V Indiji in Perziji služi še danes kot amulet.

Tretje mesto zavzema **krastača**, ki se je ohranila v znanstveni medicini do 18. st. Ta žival je bila tako rekoč simbol kuge. Učeni Atanzij Kircher jo opisuje (l. 1658.) tako: »Krastača ali — kar je isto — strupena žaba spada med živali, ki nastanejo iz gnojne zemeljske sluzi. Napolnjena je s strupom ter jo imenujejo po vsej pravici magnetično mošnjo za vse nalezljive strupe. Njena ogabna pojava, napihnjen trebuh, sovražno oko in jezno odpiranje ust povzročajo splošen strah. Premika se nerodno, kar dokazuje, da izvira iz Saturna. Napihnjena koža, polna grdih krast, izdaja njeno strupenost. Ogabni smrad ter njen rastlinam in živalim pogubni dih dokazujeta njeno sorodstvo s kugo. Človeka sovraži tako, da pogine od jeze, če jo kdo obesi ali udari. Iz sovraštva mu skuša škodovati s hudobnim pogledom in s strupenim pihom. Če ga ne more napasti iz bližine, brizga svoj strupeni sok, da potolaži jezo. Toda ne moremo dovolj občudovati skrivnostnega delovanja narave, ki je napravilo iz te kugonosne golazni odličen protistrup.«

Nato primerja kugo s krastačo: »Obe se rodite iz gnile zemlje. Odtod dobi krastača strup, od katerega živi kakor kuga. Kuga povzroča oteklino, bule, proge in madeže; prav tako je zaznamovana krastača. Kuga napravi v bolniku črve, ki so tudi v telesu krastače, zlasti v glavi. Kak strah in groza se polastita človeka, če sreča slučajno okuženca! Isto se zgodi, če vidi krastačo. In če opa-

⁶⁰ Goste paste (kaše), ki so jih ljudje uživali. Nasprotno so sirupi tekoči.

⁶¹ Na tem mestu poročam le o zdravilih, t. j. (po tedanjih nazorih) več ali manj naravnih sredstvih zoper kugo. Nadnaravna — verska in čarovniška — sredstva kakor kužne križce, svetince, zarotovanja, talismane, amulete itd. opišem pozneje. Seveda je razlika med naravnimi in nadnaravnimi sredstvi čisto nejasna.

⁶² Kakor danes, so razlikovali zdravniki že takrat med očevalnimi sredstvi (preservativa) in zdravili (curativa). Razlika pa ni bila točna, ker so služila običajno vsa sredstva obema svrhama. Kot izrazito očevalno sredstvo bi mogli smatrati samo cepljenje zoper kugo, ki so ga uvedli l. 1757. Ta poskus pa se je popolnoma izjalovil. (Peinlich II., str. 344.)

uzjemo sam strup, vidimo, da je popolnoma sličen kužnemu. Skušnja uči, da se ga nalezemo že v njeni bližini. Celo če se vsede kdo na prostor, kjer je bila krastača, se zastrupi...»

Kakor Kircher so sodili o tej »strašni« živali skoraj vsi njegovi sodobniki. Tako so trdili nekateri n. pr., da žive krastače — seveda iz same hudobije — najrajše med ovijalkami. Zgodilo se je baje, da so si odrgnili ljudje s takimi listi zobe, pa so padli trenutno mrtvi na tla!

Zdravilna moč krastač je obstojala po mnenju zdravnikov v tem, da so potegnile strup iz človeka.⁶³ Navadno so jih nabadali in posušili na soncu. Nato so jih stolkli in uživali prašek. Posušene in v kisu omeščane krastače — zlasti, če so jih ujeli med obema Gospojnicama (v času od 15. avgusta do 8. septembra) — so polagali tudi na kužne bule. Leta 1689. je poročal mariborski deželni fizik dr. Ivan Benedikt Gründel leopoldinski akademiji na Dunaju: Neki kmet iz Haloz pri Ptujju je zbolel l. 1680. na kugi. Slišal je, da je krastača dobro sredstvo zoper to bolezen. Ker pa ni vedel, kako se pripravi, je skuhal žival z drobovjem v kisu, jo nato snedel in spil juho. Posledica je bila, da se je začel močno potiti in dobil hudo drisko. To je trajalo en dan, nakar je popolnoma okreval. Naslednjega leta je zbolel njegov sosed na mrzlici. Ker ni imel kisa, je skuhal krastačo v mleku, jo snedel in tudi kmalu okreval. Še l. 1689. sta bila oba kmeta zdrava in hvalila krastačo kot najboljšo zdravilo zoper vse bolezni.

Posebno ogabno pa je bilo sredstvo, ki ga je še v 18. st. priporočal zdravnik dr. Ivan K. Helmont: Živo krastačo obesi za noge v bližini ognja in postavi pod njo skledico iz voska. V treh dneh izbljuva krastača vse, kar ima v sebi: male črve, zelene muhe itd. Nato zvari skupaj vosek in izbljuvek krastače ter zmes — pojej! S tem sredstvom se je upal dr. Helmont — po lastni izjavi — ozdraviti 4000 okuženih. Ob času velike kuge l. 1679. so skušali nekateri lekar-narji na Dunaju napraviti to »zdravilo«. Našli pa so med 50 do 70 krastačami samo dve, ki sta izbljuvale črve. Na iste načine so pripravljali tudi žabe.

Čislano domače zdravilo zoper kugo — zlasti na bivšem Sp. Štajerskem — so bile nadalje kuhane ali posušene ter v prah stolčene veverice. Uživali so jih navadno v vinu. Pa tudi polhi, zajci, kurja jetra⁶⁴ in jajca so imeli v našem ljudskem zdravilstvu ob času kuge veliko vlogo.

Bolj eksotična so bila zdravila živalskega izvora, ki jih je uporabljala znanstvena medicina n. pr. — poleg bezoarja — slonove kosti, rogovje svetlega jelena, mošus (bizam) itd. Zlasti čislani so bili enorog (monoceros), t. j. bajeslovna, konju slična žival, kateri raste iz čela dolg rog. Iz njegove kože so delali baje pasove, ki so ščitili zoper kugo. Rog (dejansko zob narvala) je bil tako dragocen, da so ga večkrat odtehtali z zlatom.

Še pomembnejši so bili človeški in živalski odpadki. Že Dioskurides omenja človeško blato kot zdravilo. Pozneje — zlasti v 16., 17. in 18. st. — je nastala o uporabi teh predmetov v zdravilne svrhe obsežna »znanstvena« literatura. Kako priljubljena so bila taka zdravila, dokazujejo že označbe n. pr. »zlata obliž« (Goldpflaster), ki je obstojal iz mleka in človeškega blata. L. 1577. je izšla v Augsburgu »Medicina militaris« zdravnika dr. Raimunda Hindererja. Knjiga je bila namenjena ubožnim slojem in vsebuje zato številna cenena in splošno dostopna zdravila zoper kugo. Razširjena je bila tudi pri nas, ker so jo l. 1633. v Gradcu za naše kraje ponatisnili. Med drugimi priporoča avtor naslednje očuvalno sredstvo: »Če moreš storiti in če se ti ne gabi, pij vsako jutro svojo lastno seč. To prepreči gnोजenje v želodcu in ti odpre zapeke jeter, vranice in čreves.« Drugo nič manj ogabno »zdravilo« se glasi: »Če je zrak okužen in če imaš doma kozla, se drgni ob njem. Smrad naj te ne moti. Zjutraj pojdi v stranišče in vdihavaj kolikor moreš odurni vzduh.«

Glavne »zasluge« za to »znanost« pa si je pridobil telesni zdravnik münstrskega škofa Ljubljčan Kristof Franc Paullini (prav Pavlin), ki je izdal l. 1742. v Frankfurtu o. M. knjigo z naslovom »Neuvermehrte heylsame Dreck-

⁶³ Še danes uporabljajo ponekod krastače kot zdravilo zoper živinsko kugo. Navadno jih dajo na žareče oglje, nakar vdihava živina dim.

⁶⁴ To sredstvo je uporabljal že l. 1017. arabski zdravnik Ibn Sinan v Bagdadu.

apoteke«. ⁶⁵ Tu opisuje obširno razne dekokte, destilate, tinkture in praške iz človeškega in živalskega blata, oziroma urina ter pride do zaključka, da bi moral imeti vsak lekarnar v zalogi vsaj odpadke ljudi, štorkelej, gosi, prepelic, golobov, konj, oslov, krav, ovc, koz, prašičev, psov, volkov in levov. Če so imeli celo znanstveniki take nazore, kako je moralo biti šele med neizobraženci! V naši domovini so bili posebno priljubljeni odpadki zajcev, psov (zlasti beli in trdi), konj in kokoši. Slednje so pomešali navadno z beljakovino in jih polagali na okužena mesta. Seveda se je bolezen na ta način še bolj širila.

Prastara je vera, da imajo dragi kamni zdravilno moč in da prinašajo lastnikom srečo. ⁶⁶ Smaragd krepi spomin in premaga strasti, rubin je sredstvo proti lenobi in strupu, safir krepi srce in vid, ametist prepreči pijanost itd. Tudi biseri — zlasti če jih stopiš v jutranji rosi — podaljšajo življenje in krepijo srce. ⁶⁷ Posebno važno pa je zlato; kajti kdor ga uživa, ne umre. Na tej veri sloni alkemija, odkoder je prešla kmalu v znanstveno medicino, ki jo je celo izpopolnila in uvedla mnogo novih zdravil rudninskega izvora.

BALDRIJAN (levo) in PIMPERA (desno)

Poleg žlahtnih kovin in kamnov so uporabljali tedanji zdravniki še razne glin (ila), ki imajo še danes neko vlogo v zdravilstvu kakor bolus armeniaca, bolus alba, terra sigilata⁶⁸ itd.

Največ zdravil je dalo seveda rastlinstvo. ⁶⁹ Za razkuževanje so rabili zlasti navadni brin in vinski ali sadni kis. ⁷⁰ Poleg brina so bile posebno priljubljene rastline (po vrsti uporabe): sladki janež, bibernjelica ali pimperc (Pimpinella anisum Bibernell), navadni repuh (Petasites hybridus, Pestwurz), baldrijan

⁶⁵ Njegov nauk se imenuje paulinizem in je imel mnogo pristahev. O našem »znamenitem« rojaku je poročal P. v. Radics v »Hygea« 1889 (»Geschichte des Apotherwesens in Krain«). Omenja ga tudi Hovorka-Kornfeld (I., str. 347). En izvod knjige je v ljubljanski študijski knjižnici.

⁶⁶ Za vsak mesec je bil določen poseben kamen. Granat jamči za zvestobo v januarju rojenim. Ametist je posvečen februarju. Heliotrop da v marcu pogum, modrost in zvestobo v ljubezni. Kamen aprila je demant. V maju rojeni naj nosijo safir. Ahat prinaša otrokom junija dolgo življenje, zdravje in srečo. Rubín je določen za tiste, ki so prišli na svet julija. Srečo v zakonu jamči sardoniks v avgustu rojenim. September stoji v znamenju smaragda, ki omogoči spoznati lažne prijatelje. Opal pomaga v oktobru k uspehom. Topaz je določen za november. Tirkis pa prinaša v decembru srečno ljubezen.

⁶⁷ Prim. Aškerčevo »Čašo nesmrtnosti«.

⁶⁸ Terra sigilata je fina rdeča zemlja z žigom (sigillum), ki jamči za pristnost.

⁶⁹ Rastlin ne opisujem, temveč navajam — če niso splošno znana — latinska, izjemoma tudi nemška imena. Tako more najti čitatelj opis njemu manj znanih rastlin v vsakem večjem botaničnem delu.

⁷⁰ V poznejših časih so uporabljali tudi vitriol in druga še danes običajna razkužila.

(*Valeriana officinalis*), žajbel (*Salvia officinalis*), vrednikov jetičnik (*Veronica officinalis* ali *chamaedrys*, Ehrenpreis), angelika, čebula in česen; nadalje: stonožnik ali jelenov jezik (*Asplenium Scolopendrium*), kislica (*Rumex acetosa*), vrtni hiacint (*Hyacinthus orientalis*), alant ali Helenino zelišče (*Inula helenium*), jesenski podlessek (*Colchicum autumnale*), navadni kokorik (*Cyclamen europaeum*), pomladanski žefran (*Crocus vernus*), velecvetni lučnik ali papeževa sveča (*Verbascum thapsiforme*), navadni kumin (*Carum carvi*), veliki ali plotni slak (*Calystegia sepium*), brezstebelna kompava (*Carlina ocaulis*), pozidna rutica (*Asplenium ruta muraria*), bela omela (*Viscum album*), jesenjak ali jesenček (*Dictamnus albus*, Diptam), sedmeroprstnica (*Tormentilla erecta*), vranje oko (*Strychnos nux vomica*), korijander (*Coriandrum sativum*) itd. Uporabljali so tudi razno sadje, zlasti suhe slive, orehe, smokve i. dr. in slednjč številne dišave, začimbe in kadila kakor meto, pelin, melise, rožmarin, citrone, granatna jabolka, pomaranče, cikorijo, korice (cimt), ambro (= žolčne kamne raznih kitov), kafro, lovor, mirto itd.

Iz teh in še mnogo drugih rastlin oziroma sadežev in pridelkov so pripravljali razne čaje, nalivke in poparke, jih uporabljali kot obkladke, jih primešali jedilom ali nosili pri sebi kot dišave in mazila. Važno vlogo so imele tudi opojne pijače, zlasti vino in žganje (brinovec). Zelo čislani so bili tobak; kajti kajenje, nosljanje in čikanje očisti baje pljuča, želodec in kri nevarne mokrote. Nasprotniki nikotina (n. pr. *Lebenwaldt*) so trdili seveda, da je tobak brezpomemben in celo škodljiv.

Da spozna čitatelj tedanje zdravniške recepte zoper kugo, navajam nekaj zgledov.

Odlično očevalno sredstvo in zdravilo je bilo »zlato jajce« ali »kralj latverg«, izumil ga je ob času črne smrti (1348) zdravnik Arnold Neukomm. Uporabljali pa so ga zlasti posvetni in cerkveni knezi (n. pr. cesarja Friderik III. in Maksimilijan I.). Recept se je glasil: Vzemite sveže jajce, odpri ga na vrhu ter spusti ven beljakovino in rumenjaka. Nato napolni lupino z najboljšim nestolčenim žefranom, *terro sigillato*, bolusom armen, terijakom, gorčico, jesenjakom (Diptam) in sedmeroprstnico (*Tormentilla*) ter zapri luknjico. Jajce speči počasi na oglju, da dobi rjavo barvo. Bolniki so jemali dnevno male doze, morali so se potiti in spuščali so jim kri. Po predpisih telesnega zdravnika Ferdinanda I. dr. Rizzija so dodajali še rožni kis, razne vode, sirupe itd. Uporaba je bila silno komplicirana.

Iz šole Theophrasta Paracelza († 1541) izhajajo naslednji komplicirani »bezoarjev prašek«, katerega je uporabljal med drugimi nadvojvoda Karl II. († 1590). Vzemite:

2½ kv. enoroga	1 » rdečih koral	2 » bolus armen
2 kv. slonovine	1 kv. belih koral	2 kv. janža
2 » roga severnega jelena	1 » hrizotila	2 » razsekane citrone
(ujetega med Gospojnicama)	1 » topaza	1½ » korice
1½ kv. pravega smaragda	2/3 » jelenovega jezika (stonožnika)	22/3 » bezoarja
1 kv. pravega rubina	1 » biserov	½ » ambrae misteae(?)
1 » » safirja	2 » čistega zlata	½ » bizama
1 » hiacinta	2 » terrae sigillatae	

(Vse trdne predmete naj stolčejo v lekarni v fin prašek.) To sredstvo naj vzame bolnik v dozah po ½ kv. pol ure pred jedjo ali po jedi. Da je bilo zdravilo drago, je umevno.⁷²

Bolj enostaven je bil lek, ki ga je izumil okoli l. 1630. graški zdravnik dr. Catharin za meščanske sloje: Vzemite 3 kv. smokev, 3 kv. navadnih orehov in 2½ vinskih zelišč. Vse stolčite posebej v moznarju in jih dobro zmešajte. Nato prideni soli, kolikor je moreš vzeti s tremi prsti, ter sok citron in pomaranč. Vse to zmešajte tako, da nastane latverg. Od tega zdravila naj vzamejo dnevno na tešče odrasli za en oreh, otroci pa nekoliko manj.

⁷¹ kvintel) = ¼ lota (lot = 1.75 dkg).

⁷² Taka zdravila so stala povprečno 25 do 30 zlatnikov, t. j. po sedanjih valutah — z ozirom na tedanje kupno moč denarja okroglo 500 krat toliko dinarjev. Z *Lebenwaldt* pravi, da so koristila ta sredstva pred vsem — žepom lekarnarjev.

Še bolj preprosta so bila zdravila za delavce, kmete i. t. d. Neki recept iz 17. st. se glasi: V skorjo gorkega kruha izreži luknjo v velikosti tolarja in vlij vanjo tekočo kafro. Nato položi bolniku na popek cunjico, nanjo pa kruh. Bolnika dobro pokrij, da se poti. Kruh potegne vase kužni strup in naj se potem zakoplje.

Važno vlogo so imele ob času kuge razne kopeli zlasti po navodilih zdravnikov dr. Gašperja Kheglerja (1518 in 1577) in dr. Ivana Salzmanna (1522). Bolniki so se morali potiti cele dneve, spuščali so jim kri, jih klistirali in mazali z najrazličnejšimi pastami in olji, da so mnogi zaradi tega »zdravljenj« umrli. Enostavnejše so bile procedure na deželi. Tako poroča n. pr. Lebenwaldt, da so se na Spod. Štajerskem zakopali kmetje v tropine ali gnoj. Večkrat so vrgli bolnika tudi v tekočo vodo. Baje so ta sredstva včas pomagala.

Splošna navodila, kako naj se ljudje obnašajo ob času epidemij, so bila prilično ista kakor danes. Že Boccaccio («Dekamerone») je dal gotovo upoštevanja vreden svet: »Če človek zmerno pije vino, če je vesel, če poje in če se norčuje iz vsega, karkoli se zgodi, je to najboljšo zdravilo.« Drugi — kakor Marsilio Ficini, Job Sincelius i. t. d. — so učili: Pazi na snago in bodi dobre volje! Ne bodi predrzen, pa tudi ne preboječ. Ne misli na kugo! Kozarec vina ne škoduje i. t. d. Zlasti so priporočali spolno vzdržnost in zmernost v uživanju opojnih pijač. Hrana naj bo izdatna, lahka in tečna, pa ne preobila. »Kdor preveč žre zboli.« Posebno so svarili pred svinjskim mesom, ribami, peso in kislim zeljem. (Včas pa je veljalo zelje kot zdravilo). Čudno pa se nam zdi navodilo, naj ljudje — pred vsem bolniki — kolikor mogoče pljujejo. Na ta način naj bi se znebili kužnega strupa in si olajšali bolečine.⁷³

Proti koncu 18. st. so zmagala za lečenje kuge naslednja načela, ki veljajo v bistvu še danes: Bljuvanje je v začetku ugodno. Puščati bolnikom kri je nepotrebno in celo škodljivo. Zmerno potenje je priporočljivo, ni pa potrebno. Sredstva, ki povzročajo vročino (zlasti terijak), naj se ne uporabljajo. Bolnik naj bo dobro pokrit in naj uživa lahko prebavljivo hrano. Bule odvajajo strup; zato naj se pospeši njihov razvoj z uporabo lahko učinkovitih obližev in špirta iz kafe.

S tem so postala seveda nešteta čudovita, povsem protinaravna in celo škodljiva sredstva prejšnjih časov v znanstveni medicini brezpredmetna. Kako dolgo in žilavo pa so se ohranila med lajki, dokazuje naslednji primer.

V jeseni l. 1898. je zbolel na orientalski kugi — v zvezi z veliko epidemijo, ki je razsajala takrat v Indiji — na Dunaju zdravnik dr. Müller. Stregel mu je požrtvovalno tovariš dr. R. Pöch. Ta primer je zbudil povsod — zlasti v Avstriji — mnogo razburjenja in strahu. Saj se je pojavila zahrbtna morilka, o kateri so bili vsi prepričani, da je že zdavna premagana in pregnana za vselej iz našega kontinenta, nenadoma sredi Evrope v mestu, ki je slovelo po svojih vzornih sanitetnih razmerah in kjer so bili najodličnejši medicinski zavodi. V tem času je dobil dr. Pöch iz vseh delov sveta (posebno iz avstrijskih dežel) obilo dopisov z neobičajnimi nasveti. Tako je zvedel n. pr. neki učiteljskičnik, da so jastrebi proti kugi neobčutljivi. Zato priporoča, da se napravi iz njih serum zoper to bolezen. Drugi je svetoval kot zdravilo zmes: $\frac{1}{8}$ l. koncentrirane žveplene kisline, $\frac{6}{8}$ l. dobrega belega vina in $\frac{10}{8}$ čiste vode. Od tega leka naj vzame bolnik dnevno 3 kavine žlice. Tretji je menil, naj se napije pacient žganja do nezavesti; četrta, naj vzame »kužne kapljice« in nosi pod jezikom angeliko; peti, naj si prveže na prsa živo krastačo; šesti, naj se koplje v mleku i. t. d. Najčudovitejši pa je bil recept: V čist prt naj se ujame perilo (menstruacijo) kake device. Prt naj se posuši in nato zmoči s toplim kisom. Tako pripravljeno »zdravilo« naj se položi bolniku na kužne rane. Slednjič naj pije pacient svoj lastni urin. (Obširnejše gl. Hovorka-Kornfeld II., str. 313—315).

Gotovo živi tudi med našim narodom še mnogo spominov na zdravilstvo in zdravila iz težkih časov kuge. Zaslužno delo za znanost bi opravil tisti, ki bi zbral in ohranil to gradivo.⁷⁴

⁷³ Pljuvanje v boleznih je bilo že v starem veku običajno. S pljunkom so izročili bolniki bolezen zlim duhovom. Znatno vlogo je imela pri tem običaju sugestija.

⁷⁴ Nekaj gradiva brani g. Davorin Žunkovič v Ptuj. Gl. tudi V. Möderndorfer: »Ljudska medicina«.

PETO POGLAVJE.

VERSKO ŽIVLJENJE V ČASU KUGE

Kuga je — poleg lakote in vojne — pravična božja kazen za grehe zemljanov. To je glavna in temeljna misel, ki se ponavlja vedno in povsod v tisočletni zgodovini velikih epidemij. Kako naj si razlaga drugače ubogi, slabotni človek silno nadlogo, kakor da jo pošilja užaljeno božanstvo samo na grešno zemljo? Že v prastarih časih so učili Indci (Hindu), da maščuje tako strašni bog Siwa onečaščenje svojih svetišč. Asirci in Babilonci so častili božanstvo kuge. Sv. pismo imenuje to bolezen »moralnega božjega angela«. Apollo in Diana streljata v prevzetni človeški rod ognjene kužne puščice. Obenem pa imata moč, da preženeta bolezen (Apollo Pazon)⁷⁵. Hippokratu je kuga »božja«. V Rimu so darovali ob času epidemij Jupitru, Apollonu in Aeskulapu bogate darove in jim zgradili več svetišč. »Jaz sem kuga od Boga poslana«, se glasi refren neke hercegovske narodne pesmi, stare morda že tisočletja.

Te pradavne, občeloške ideje je prevzelo tudi krščanstvo. Dopolnilo in izpopolnilo pa jih je z naukom, da morejo potolažiti ljudje pravični božji srd z molitvijo, postom, dobrimi deli, kesanjem in pokoro. To poudarjajo vsi kužni zakoni in vse odredbe na prvem in najbolj vidnem mestu. Tako se začne n. pr. infekcijski red Ferdinanda I. iz l. 1551 z resnimi besedami: »Zelo in pogosto smo občutili: Ko zapuste ljudje Boga, našega Gospoda, ko se vdajo strastem in hudobijam, ko ne opuste grešnega življenja kljub božji besedi in kljub opominom in zapovedim oblasti, pošlje Vsemogočni vselej nadloge vojne, lakote in zlasti kuge kot zaslužene kazni za neprestane grehe. Ko pa se vrnejo zopet k Bogu, ko obude kes in obžalujejo svoje grehe, jih sprejme zopet Vsemogočni in svoji brezmejni dobroti in opusti svoj srd. Ker je to edino pravo sredstvo potolažiti božjo jezo in odvrniti nadlogo kuge, naj opominja vlada resno in dobrohotno, da opusti vsak svoje grešno življenje in se spravi z Bogom.« Naj zadostuje od stoterih samo ta vzgled.⁷⁶

Iste misli se ponavljajo v vseh medicinskih delih, pratikah in »prognostikah« teh časov, pri vseh katoliških in protestantskih pisateljih. Zdravnik (ne bogoslovec!) dr. Pavel Sorbait navaja v svojem — že omenjenem — »Kužnem redu« (1679) tudi grehe, ki vpijejo do nebes in izzivajo strašno božjo kazen. Na prvem mestu sta bogokletstvo in zaničevanje bogoslužja, ki jih je zakrivil kralj Sanherib. Zato je poslal Bog nad njegovo vojsko smrtnega angela, ki je pokončil 185.000 mož (2. Kralji 19, 35). Njima sledita nečistost in zakonolomstvo, za kar je podavila kuga некоč 24.000 Izraelcev (4. Mos. 24). Prevzetnost in napuh sta se polastila kralja Davida. Za kazen mu je umrlo na kugi v treh dneh 70.000 mož (2. Sam. 24, 15). Nadaljnji grehi, ki kličejo božjo maščevalko, so še: krivica, nasilje, oderuštvo, upor zoper deželnega kneza in zakonite oblasti, nezmernost v jedi in pijači in trdovratno vztrajanje v grehu.

Za vse te strasti in napake navaja učeni in pobožni avtor mnogo sveto-pisemskih vzgledov in izrekov. Pri tem pa misli na svoj čas. Kajti ti grehi so bili najbolj razširjeni v dobi, ko so razsajale v Evropi velike epidemije. To dokazujejo pred vsem številni mandati, ki so jih izdajali vladarji zoper blasfemijo, preklinjanje, surovost, pijančevanje, potratnost v obleki in hrani, spolne zablode i. t. d., n. pr. za avstrijske dežele v letih 1530, 1548, 1566, 1567, 1577, 1587, 1593, 1598, 1600, 1618, 1627, 1632 i. dr. Pred vsem nas zanima bogokletstvo, ker so si pogosto očitali ta greh v času reformacije katoliki in protestanti drug drugemu. Tako so izjavili notranjeavstrijski evangeljski deželni stanovi v letih 1540 do 1600 večkrat (zlasti l. 1541. v Reznu), da so turški vpadi, kuga in vse drugo zlo samo pravična kazen nebes, »ker ovira vlada razširjanje odrešilne božje besede in sprejem evangeljske cerkve.«⁷⁷

⁷⁵ Tako je n. pr. pregnal Apollo kugo z otoka Rhodosa.

⁷⁶ Številne druge citate navaja Peinlich (I. str. 36—44).

⁷⁷ Kako so izrabljali protestanti kugo v svoje svrhe, dokazuje naslednji komični dogodek: L. 1639 je prišel kardinal Jurij Liptai s sijajnim spremstvom v povsem prote-

Če so bili prepričani, da je kuga božja kazen, vsi posvetni knezi, vse posvetne oblasti in vsi posvetni pisatelji, koliko bolj vneto je ščitila in širila ta nauk cerkev, prav tako katoliška, kakor protestantska. Že v časih, ko ni pretila vernikom nevarnost, so jih opozarjali cerkveni služabniki na božje maščevanje, če ne zapuste grešnih potov. Kadar pa se je bližala deželni strašna morilka, je pozivala duhovščina s podvojeno vnemo vernike v božje hrame. S prižnic so jim razglašali posvetne in cerkvene zakone, opozarjali jih na pretečo nevarnost, jih tolažili in pozivali, naj se spokore in sprejmejo zakramente. Priredili so posebne pobožnosti, kjer so molili z verniki posebne za take slučaje določene molitve.⁷⁸ V dolgih

M. OSTENDORFER (1519): ROMARJI (lesorez)

vrstah so stali ljudje cele ure in dneve pred spovednicami in velike množice so pristopale dan za dnevom k Gospodovi mizi. Kajti samo vsemogočni gospod življenja in smrti je mogel ukazati svoji dekli kugi, da prizanese ubogi srenji.

stansko mesto Rožnava (Slovaška), da bi pridobil prebivalstvo za katoliško cerkev. Meščani so ga sprejeli z vsemi častmi in mu priredili pojedino. Naslednjega dne je hotel začeti cerkveni knez svoje apostolsko delo. Takrat pa je opazil skoraj pred vsako hišo pripravljeno — krsto. Radoveden je vprašal, kaj to pomeni. Ko pa so mu sporočili nekateri meščani z žalostnimi obrazi, da je izbruhnila ponoči nenadoma kuga in pobrala nekaj domačinov, se je kardinal ustrašil ter je zapustil s svojim spremstvom takoj »okuženo« mesto. Na ta način so rešili zviti prebivalci svojo vero. (Peinlich II., str. 439).

⁷⁸ L. 1892 je objavil Matej Slekovec v »Izvestjih Muzejskega društva za Kranjsko« tri slovenske molitve, ki jih je ukazal moliti škof Tomaž Hren l. 1624, ko se je pojavila v deželi kuga. Kot vzgled navajam najkrajšo: »O ty vezhni prestrashni vfiga-mogozhni Bug, tebe my s'f'reunim Sêrzom pohlevnu proffisimo, pogledaj na leto nafho révno Farro, inu tvojo nevredno gréshno Drushinizo, sa katero je N. G. Jesus Christus, v' hude pregreshne roké se rad inu volnu hottil isdati inu matro s. Krisha térpéti: Katery f' tabo shivy inu krajljuje v' edinftvi s. Duhá, en Bug, skuzi vfe vezh-

Toda kolikokrat so bile zaman vse prošnje in molitve! Kakor krvoločna zver med čredo ovac je planila kuga v mesto in vas. Še vdanejšje in še zaupnejše so se zatekali ljudje k Bogu, da jih reši velike stiske. Dokler je zadavila kruta morilka le tu in tam kako žrtev, so bile cerkve dan in noč nabito polne. Ob določenih dnevih in urah so se vršile pred Najsvetejšim pobožnosti za posamezne poklice in stanove, kakor za delavce, obrtnike, meščane, dijake, uradnike, plemiče in duhovnike. Zlasti pa so se jih udeleževale razne bratovščine, ki so nastale ob času kuge pri nas in drugod skoraj v vsakem mestu in trgu. Take pobožne zveze so bile n. pr. bratovščina sv. Antona (ustanovil jo je francoski plemič Gaston I. 1019), sv. Sebastjana (pri nas od l. 1529), ubogih duš v vicah (zlasti v l. 1679-81), sv. Trojice (člani so bili pred vsem plemiči in meščani), Marijinega oznanjenja »sv. rožnega venca«, »Odrešenika sveta« (za trgovce) i. t. d.⁷⁹ Vršile so se — večkrat tudi ponoči — številne procesije, ki so bile mnogo bolj svečane kakor današnje. Kajti udeležili so se jih običajno vsi prebivalci razen tistih, ki so morali ostati doma zaradi starosti in bolezni. Tako je šlo n. pr. v Mariboru, ki je štel v tem času (ok. 1680) komaj 4000 duš, v sprevodih vsakokrat nad 3000 vernikov. Ob takih prilikah so klicali ljudje glasno na pomoč Boga in svetnike-zaščitnike in delali svečane obljube. Posebno svečane so bile procesije v Ljubljani. Tako je priredila n. pr. bratovščina »Odrešenika sveta« o priliki kuge l. 1599 slovesen spred, kjer so predstavljali Jezusovo trpljenje. Poleg tega so ukazale cerkvene oblasti zvoniti vsako jutro in vsak večer v vseh cerkvah. Ta pobožni običaj se je ohranil pri nas do današnjih dni. Kajti še sedaj pojo zvonovi vsak dan ob 7. uri zjutraj in spominjajo nas potomce na temne in težke čase, ki so jih doživeli tolikokrat naši predniki.

Toda neusmiljena sovražnica se ni dala preprostiti. Dan na dan je zahtevala nove, vedno večje žrtve. V nekaj tednih je potrkala na vsaka vrata in povsod — iz ponosnih palač in bornih koč — se je razlegal obupen jok. Težka in odgovorna je bila v teh časih služba dušnih pastirjev. Ne moremo se čuditi, da je ta ali oni prevzet od strahu, zapustil svoje ovčice in pobegnil kakor n. pr. l. 1646 motniški župnik, ko je videl, da je pobrala črna smrt polovico njegove fare. Zaradi tega je zabičal infekcijski red iz l. 1625 vsem posvetnim duhovnikom in redovnikom skrbeti za to, da ne bodo umirali verniki brez verske tolažbe in zakramentov. Zlasti pa naj postavijo v mestih na križiščih cest altarje, da se morejo udeležiti maše tudi ljudje, zaprti v okuženih hišah. Da se bolezen ni razširila še bolj, so prepovedale oblasti vse cerkvene obhode in obiske božjih poti.⁸⁰ To je bil težek udarec pred vsem za naše kmetско prebivalstvo. Saj so mu bile cerkvene slovesnosti in romanja edina tolažba in edino razvedrilo v njihovem trpljenju in bridkosti polnem življenju.

Pa tudi cerkev — katoliška in protestantska — je morala čuvati svoje služabnike in paziti, da se ohranijo vsaj nekateri za slučaj še hujše stiske. Obenem pa je morala skrbeti za to, da niso umirali okuženi brez tolažbe. Zato je določila

nosti inu v vezhnosti. Amen.« (Gl. tudi A. Koblar »Dom in svet« 1892, 4. zv.) Sicer so molili navadno Davidove spokorne psalme! Najstarejša kužna molitev se glasi: »Sveti Bog, sveti močni Bog, sveti in večni Bog, usmili se nas!« Nastala je v 4. st. v Carigradu. Molili so jo tudi pri nas. — Kot kužni pridigar se je odlikoval v naši domovini o. Janez Krstnik od sv. Križa († 1744).

⁷⁹ Kako priljubljene so bile take verske družbe, dokazuje dejstvo, da je štela bratovščina sv. rožnega venca v Cerknici okoli l. 1650 (po vsem Kranjskem) 46.000 članov. Bratovščina je priredila vsak mesec procesijo, katere se je udeležilo povprečno 12.000 ljudi. Nosili so 47 zastav, »škrinj« Marije in podobo smrti. L. 1774 je bilo samo na Kranjskem 396 takih bratovščin, ki so imele skupno 90.000 fl. premoženja (Dimitz II, str. 160 in 196).

⁸⁰ Priljubljeni romarski kraji, ki so jih obiskovali naši predniki v teh časih, so bili: na Kranjskem Mati božja pri Komendi (om. 1275) in minoritih (om. 1444), obe v Ljubljani, Dravije, Šmarna gora (om. 1435), Črn grob pri škofji Loki, Velesovo, Sv. Primož nad Kamnikom (obdarovan l. 1397 od papeža Bonifacija IX z odpustki), Lesce in Marijina cerkev na blejskem otoku; na Koroškem Gospa sveta, grob ol Heme v Krki, grob sv. Domicijana v Millstattu, Mati božja v Podgorju, Sv. Janž v Rožni dolini, Sveče in Višarje (od l. 1360); na štajerskem: Ptujška ali Črna gora (od 1424), Sv. Rok (šmarje pri Jelšah od 1646) in Marijino Celje (Maria Zell); nadalje izven Avstrije Loretto, Rim, Altötting na Bavarskem, Aachen in zlasti Kelmorajn (Köln a. Rhein; grob sv. treh kraljev).

posebne »kužne duhovnike« (pestentiarii), katerim je podelila tudi izjemne pravice. Navadno so pozvale cerkvene oblasti ob izbruhu epidemij svoje služabnike, naj se javijo prostovoljno za to težko in nevarno službo. Temu pozivu so se odzvali v prvi vrsti samostani. Največje zasluge v teh časih sta si pridobila dva reda: frančiškanski (oz. minoritski) in jezuitski. Med njima je imela kuga vedno najbogatejšo žetev. Saj je pobrala samo v l. 1556-57 — ko je bil jezuitski red komaj ustanovljen (1534) — 1190 njegovih članov. Frančiškanov pa je umrlo v vseh kužnih letih okoli 134.000. Večkrat so izumrli vsi (ali skoraj vsi) prebi-

LO JUSTIN: DUHOVNIK Z ZADNJO POPOTNICO V KUŽNEM ČASU

valci kakega samostana n. pr. l. 1646 v Ptuju in l. 1680 v Mariboru (minoriti). Ti junaki resničnega krščanstva zaslužijo vso hvalo in vse občudovanje; kajti dali so radi po nauku in vzgledu svojega Mojstra življenje za svoje ovčice.

Mašne daritve so se vršile pod milim nebom (večkrat na gričih), da so jim mogli prisostvovati verniki od daleč. Posebni predpisi so veljali, kadar so podeljevali mašniki okuženim zakramente. Preden je odšel duhovnik k bolniku, je použil kos kruha s sirovim maslom in nato sredstva zoper okužitev, n. pr. žlico kisa. Čudna je bila njegova obleka in oprema. Nosil je dolgo povoščeno haljo, na glavi pa kapuco, ki mu je segala preko tilnika. Na prsih je imel burzo s posvečeno hostijo, v desnici dolgo belo in na koncu zakrivljeno palico s srebrno lunulo, v levici pa škatlico z dišavami, s katerimi se je spotoma večkrat namazal po obrazu in rokah. Cerkovnik je nosil poleg zvončka torbico, v kateri je bila steklenica hudega kisa. Z njim je škropil po poti, zlasti pa v okuženi hiši. Nadalje je imel posodo z vodo, da se je duhovnik po opraviilu umil in plamenico, ki jo je prižgal, ko sta prišla k bolniku. V premožnejših hišah so gorele tudi ob bolniških posteljah plamenice, da je požiral njihov plamen smrad in strup. Spoved se je vršila na glas (v odsotnosti domačinov), tako da je gorela plamenica med spo-

vednikom in spovedancem. Nato se je vršilo obhajilo. Duhovnik je vtaknil hostijo v lunulo na palici ter jo ponudil tako bolniku. Pri tem mu je pomagal strežnik. Bolnik pa se je moral obrniti v stran, da ni dihala proti duhovniku in ministrantu. Nato je razkužil duhovnik lunulo v plamenu baklje. Sem pa tja je položil mašnik hostijo na (14 cm dolgo) kužno žlico ali pa jo spustil v kozarec vode, nakar se je okuženi obhajal sam s tem, da je spil vodo s hostijo. Pri protestantih je dal pridigar (pastor) hostijo na mizo, pregrnjeno z belim prtom, tako da je vzel bolnik popotnico sam. Kadar je podelil (katoliški) duhovnik zakrament poslednjega olja, je snel iz palice lunulo in pritrdil mesto nje srebrno bunčico, ki jo je namazal s svetimi olji. Tako je mazilil bolnika navadno le na eni strani. Olje je zbrisal z bombažem, ki ga je ovil okoli bunčice. Seveda je moral strežnik tudi v tem primeru pomagati duhovniku s tem, da mu je vodil palico. Otroke so krstili vedno na prostem. Drugi zakramenti ob času kuge niso prišli v poštev. Kadar je hotel dati kdo duhovniku denar za mašo ali kaj drugega, je povedal svojo željo od daleč cerkovniku. Ta je položil na tla posodo s kisom, kamor je vrgel dotičnik denar. Ko je prišel duhovnik domov, se je preoblekel in prekadil plašč nad brinjevim ognjem. Vsa ta previdnost pa ni dosti zalegla. Prej ali slej je pograbila kuga tudi duhovnika in ga pahnila v skupni žalostni grob. Tako je napravila prostor drugemu, tretjemu . . . , desetemu.

Slednjič — po dolgih tednih in mesecih — se je usmilil Bog grešnih zemljanov in odpokljal svojo dekle. Rešitev je praznovala cerkev z zahvalnimi daritvami in svečanimi procesijami. Obenem se je spominjala z bridkostjo številnih žrtev, želeč jim večni mir po tolikem trpljenju.

KUŽNI SVETNIKI.

V bridkosti in bolečinah kužnih časov se niso obračali naši predniki samo neposredno na Boga, temveč so iskali tolažbo in zaščito tudi pri svetnikih, ki naj bi izprosili božje usmiljenje in odvrnili tako neskončno zlo. V vsaki kužni periodi so se obračali sedaj na tega, sedaj na onega božjega prijatelja, tako da je bilo slednjič število kužnih svetnikov ogromno.⁸¹ Omeniti hočem samo tiste, ki so uživali največ časti in zaupanja zlasti v slovenskih deželah.

Najodličnejše mesto med njimi zavzema seveda sv. Marija. Saj je ona mati božja, pomoč kristjanov, tolažnica žalostnih, pribežališče grešnikov, najpopolnejše in najčistejše ustvarjeno bitje, kateri se studijo strašne rane in velika morija. Prvič so se obračali nanjo l. 590, ko je razsajala v Rimu Justinijanova kuga. V njeno čast so priredili svečano procesijo, ki jo je vodil sam papež Gregor Veliki († 604). V sprevedu so nosili njeno sliko, ki jo je napravil po izročilu evangelist Luka. Ko je prišla procesija na današnji »angelski most«, so zapazili na bližnjem mavzoleju cesarja Hadriana nadangela Mihaela, ki je vtaknil meč v nožnico v znamenje, da je kuga prenehala. Zato se imenuje zgradba še danes »Angelski grad«. Od takrat se je razširila slava Marije kot zaščitnice zoper kugo po vsem svetu. V naši domovini so jo častili zlasti izza velike epidemije l. 1679-1681, in sicer kot Brezmadežno (Immaculata), ki stre kači (satanu, ozir. kugi) glavo.⁸² Skoraj v vsakem mestu in trgu in na mnogih hišah so njeni kipi, čisto obdani od drugih kužnih svetnikov. Nešteti so napis in votivne slike (zlasti v romarskih cerkvah), kjer izrekajo posamezniki, rodbine in občine mogočni priprošnjici zahvalo za pomoč in tolažbo v teh težkih časih.

Drugi borec in zaščitnik krščanstva zoper črno smrt je sv. Sebastjan (Boštjan; 28. jan.). Bil je stotnik telesne straže cesarja Dioklecijana. Ker se ni hotel odpovedati Kristovi veri, so ga vojaki na vladarjevo povelje l. 304 (po drugih l. 288) privezali na drevo, streljali vanj s puščicami in ga slednjič pobili s koli. Puščice pa so znak božje jeze, t. j. kuge. (Prim. Apollona.) Paulus Diaconus poroča, da je prenehala l. 680 v Rimu kuga takoj, ko so postavili svetniku

⁸¹ Evangeljska cerkev ne priznava svetnikov. Katoliška cerkev časti oficialno okoli 60 zaščitnikov zoper kugo. Verniki pa so se obračali tudi na mnoge druge, zlasti lokalne svetnike.

⁸² V tem času se je začelo v vseh katoliških deželah češčenje Brezmadežne očitvidno v zvezi z velikimi epidemijami. Sodobni španski slikar Bart. Estabán Murillo (1617-1682) ji je posvetil nad 30 slik. Ostale slike, kipe i. t. d. opišem v 9. poglavju (Spomini na kugo).

altar v cerkvi sv. Petra ad vinculis. Od takrat se je zatekal k njemu zaupno ves katoliški svet, kjerkoli in kadarkoli se je pojavila kruta morilka. Mnoga mesta so ga izvolila za svojega varuha n. pr. Milan (1575), Lizbona (1599) i. t. d. Naš narod ga časti že dolga stoletja. Menda ni na Slovenskem — zlasti na severu — fare, kjer mu ne bi bila posvečena glavna cerkev ali vsaj kaka podružnica, kapelica, altar, zastava, slika i. t. d. Vedno pa je njegova podoba na (slikanih) kužnih znamenjih (poleg sv. Roka) na najbolj vidnem mestu. Zelo razširjena je bila tudi bratovščina, ki nosi njegovo ime. Sv. Sebastjana upodabljajo umetniki kot lepega (Apollonu sličnega) mladeniča, privezanega ob drevo ali steber. V udih in prsih mu tiče izstreljene puščice. Pogled mu je uprt v nebo. Večkrat so v njegovi družbi drugi kužni svetniki, zlasti sv. Rok. Sem pa tja stoji v ozadju kužno znamenje. Slike in kipi tega nebeščana so nešteti in upodabljali so ga največji umetniki.⁸³

JÖRG BREU st.: TRGOVINA Z ODPUSTKI V 16. STOLETJU (lesorez)

Sv. Rok (16. avg.) je bil rojen l. 1295 v Montpellieru na južnem Francoskem. Kot duhovnik v Italiji je podaril svoje premoženje revežem, se posvetil okuženim in zbolel sam na kugi. Rešil ga je baje angel. Umrl je v ječi l. 1327. Prvotno so se zatekali k njemu njegovi ožji rojaki. V 14. st. je rešil baje svoje rojstno mesto dvakrat kuge; l. 1414 pa je pregal bolezni v Kostnici (Konstanz). Pozneje so ga čistili povesod, posebno v slovenskih deželah. To dokazujejo številne romarske cerkve, ki so mu posvečene. Sv. Roka slikajo kot romarja, ki kaže na

⁸³ Znamenite slike so n. pr. Antonello da Messina (Draždane, galerija), Coreggio (Istotom), Domenichino (Rim, Madonna degli angeli), Dürer (Draždane, galerija), van Dyk Anthonis (Leningrad), H. Holbein ml. (Monakovo, pinakoteka), Luini (Certosa pri Paviji), Mantegna (Dunaj, Belvedere), Polainolo (Rim, S. Sebastiano), Perugino (Pariz, Louvre), Berlin, drž. muzej), Sodoma (Firenca, Uficije), Tizian (Rim), Veronese Paolo (Benetke, S. Sebastiano) i. dr. Lepa slika neznanega mojstra 18. st. je v mariborskem muzeju. Znameniti kipi so: Bernini (Rim, S. Sebastiano), Civitelli (Lucca, stolnica), Rossellini (Empoli) i. dr. Tudi v leposlovju ima sv. Sebastijan znatno vlogo (n. pr. D'Annunzio: »Misterio di San Sebastiano« i. t. d. — Obenem je zaščitnik strelcev.

stegnu kužno bulo. Spremlja ga pes. Često je v družbi drugih zaščitnikov ali okuženih (J. L. David: sv. Rok z okuženim pred Madono i. dr.).

Jezuiti so uvedli češčenje svojih članov-svetnikov, pred vsem ustanovitelja reda sv. Ignacija Lojole (1491-1556; 31. jul.), ki je slovel kot priprošnjak žalostnih in bolnikov. Saj je bil sam ranjen pred Pampelono (1521) in trpel velike duševne in telesne muke. Slike — n. pr. Rubens (Dunaj, Belvedere) — ga kažejo pred altarjem ali zatopljenega v molitev.

Enako čast je užival v času epidemij njegov tovariš sv. Frančišek Ksaverij (1506-1552; 3. dec.). Deloval je kot misijonar v Indiji, ko je razsajala na bližnji Malaki kuga. Bil je velik prijatelj ubogih in bolnih. Več dežel in mest ga je izbralo za zavetnika zoper nalezljive bolezni, n. pr. Vorarlberg (1680), Leoben (1713) i. dr. Pri nas so se mu priporočali zlasti v strašnih letih 1679-81. Upodabljajo ga kot »apostola Indije« in tolažnika ubogih.

Posebno priljubljena zavetnica zoper kugo je bila v naši domovini sv. Rozalija (4. sept.). Umrla je l. 1170 kot puščavnica na Monte Pelegrino pri Palermu. Njeni telesni ostanki počivajo v glavnem mestu Sicilije (Palermu), ki si je izvolilo svetnico za svojo zaščitnico zlasti ob času epidemij. L. 1633 je prišel tja v družbi kneza Antona Eggenberga graški jezuit o. Filip Allegambe in dobil nekaj njenih relikvij, ki jih je prinesel domov. V tem času je izbruhnila na Štajerskem kuga. Zato so sklenili Gradčani prirediti svečano procesijo, kjer bi nosili v kristalni posodi svete ostanke. Preden pa so izpolnili obljubo, je bolezen prenehala. V spomin na ta dogodek in ker je baje neki okuženi deček na prošnjo svetnice čudežno ozdravel, so dali kovati graški jezuiti posebne svetince (»Rosalienbreverl«), ki so bile tudi pri nas zelo priljubljene. Tako se je začelo češčenje sv. Rozalije v naši domovini. Njeno slavo oznanjajo številne cerkve, kapele, altarji in slike. Upodabljajo jo kot devico z rožnim vencem.

Prav tako sloveča varuhinja naših dedov zoper črno smrt je bila sv. Barbara (4. dec.). Ker ni hotela zatajiti vere v Križanega, jo je zaprl njen zlobni oče v stolp. Prokonzul Marianus jo je ukazal pohabiti, nakar jo je lastni oče l. 240 ali 306 obglavil. Znana je kot zaščitnica topničarjev in tistih, katerim preti nenadno smrt brez pokore (n. pr. rudarjev). Njeno neobičajno mučeništvo jo je napravilo tudi za kužno svetnico. Njej so posvečene v naši domovini številne cerkve in altarji, posebno izza 16. in 17. st. Simboli sv. Barbare so stolp s tremi okni, cevi topov, palma in monštranca, oziroma kelih. Znamenite so zlasti slike Palme Vecchija (Benetke, S. Maria Formosa), Dürerja, H. Holbeina i. dr.

Kristov rednik sv. Jožef (19. marca) je veljal že od nekdaj kot priprošnjak umirajočih. Posebno priljubljen in češčen pa je postal, ko ga je določil papež Sikst VI. (1471-81) za varuha katoliške cerkve, cesar Leopold I. (1655-1705) pa (1675) za zaščitnika Avstrije. Pri nas so se mu priporočali posebno v kužnih letih 1679-81 in 1713. V teh časih so mu sezidali več cerkva, n. pr. v Celju (1680). Njegove številne slike kot tesar, z Jezuščkom v naročju i. t. d. so splošno znane.

Milanski nadškof in kardinal sv. Karol Boromejski (1538-85, 4. nov) si je pridobil velike zasluge, ko je divjala kuga l. 1576 in 1581 v Milanu. Nesrečnim žrtvam je daroval vse svoje premoženje in nazadnje celo kardinalski plašč. Svojo palačo je spremenil v bolnišnico. Neprestani naporji so povzročili njegovo smrt v najlepši moški dobi. Češčenje tega svetnika kot zaščitnika zoper kugo so pospeševali pred vsem Habsburžani, zlasti cesar Karol VI. (1711-40). Umetniki upodabljajo sv. Karla v kardinalskem plašču v družbi okuženih.

Vpliv vladarske rodbine se kaže tudi v češčenju sv. Trojice. To pobožnost je uvedel cesar Leopold I. l. 1679, ko je izbruhnila na Dunaju kuga. Njegov vzgled so posnemala zlasti deželno knežja mesta. Zato so v teh krajih pogosto kipi sv. Trojice kot spomini na kužna leta v dobi od 1679-1715.

To so bili glavni nebeški prijatelji in pomočniki našega naroda v teh težkih časih. Razen nanje pa so se obračali od časa do časa še na mnoge druge svetnike in svetnice. Najstarejši med njimi je bil sv. Martin (11. nov. † 397), ki pa je zgubil skoraj ves svoj ugled, ko so se uveljavili njegovi mogočnejši in srečnejši konkurenti. Frančiškani so priporočali okužencem svojega člana v nebeških višavah sv. Antona Padovanskega († 1231; 13. jun.). Tudi prošnje svete in učene device Katarine Sienske (30. aprila) so bile večkrat

uspešne. Dolenjci so se obračali radi na svojega ožjega rojaka sv. Feliksa (Srečka), čigar kosti počivajo v novomeški kapiteljski cerkvi.⁸⁴ Še manj pomembni so bili svetniki in svetnice: zdravnika Kozma in Damijan, Ožbald, Ahac, Tilen, Terezija, Jera, Genovefa i. t. d., ki jih našteva — med mnogimi drugimi — izkušeni in v krščanskih resnicah dobro poučeni Lebenwaldt v poglavju »Cura theologica« svoje »Knjige zdravil«.

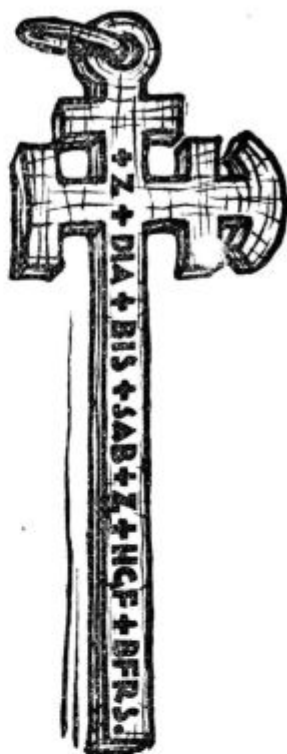
KUŽNI KRIŽCI IN SVETINJICE

Trdna vera prednamcev (katolikov) v božje usmiljenje se izraža tudi v križcih in svetinjicah, ki so jih nosili kot duhovno obrambo zoper kugo.

Najstarejši znak te vrste je križ sv. Caharije. Uvedel ga je po nekaterih izročilih neki jeruzalemski očak (patriarh) tega imena, po drugih pa papež sv. Caharija (741-752). Križ je iz bronu ali medu, do 1 dm dolg in ima dve povprečni bruni (grški križ), od katerih nosi spodnje in daljše na eni strani sidro kot simbol upanja. Na pokončnem delu križa so naslednje črke in med njimi križci: † Z † DIA † BIS † SAB † Z † HGF † BFRS. Na vrhu ima luknjico, da se lahko obesi. (Glej risbo v naravni velikosti.) »Skrivnost križcev in črt obstoji v tem, da pomenijo križci vzdihljaje in izreke v čast sv. križa, črke pa začetnice latinskih psalmov in drugih sveto-pisemskih mest, iz katerih je sestavljena molitev zoper kugo. Na ta način se je vernik, ki je uporabljal križ pri molitvi, lahko spomnil na posamezne dele (seveda če je znal latinsko).⁸⁵ Caharijevi križci so bili znani v naši domovini že okoli leta 1444. Pozneje pa so ljudje nanje pozabili. Na tridentinskem cerkvenem zboru (1546) je nosil tak križec na zapestnici jeruzalemski očak Leichard v obrambo zoper kugo, ki je takrat tam razsajala. Dobil ga je baje od redovnikov samostana sv. Benedikta v Antiohiji. Navzoči cerkveni knezi so postali na ta križec pozorni in mnogi izmed njih so si dali napraviti posnetke. Tako je prišel Caharijev križec znova v rabo. Med naše ljudstvo so ga razširili benediktinci iz Admonta. Zlasti so se ga posluževali ljudje ob času velike kuge l. 1679-81. Zanimivo je, da nosi isti napis zvon v Kamnici pri Mariboru (iz l. 1696).

Caharijevem križu je sličen križ sv. Benedikta. Uvedel ga je papež sv. Leo IX. (1049-1054, poprej grof Bruno Egesheim). O nastanku tega križa pripoveduje legenda naslednje:

Ko je živel poznejši poglavar katoliške cerkve še kot mladenič v palači svojega očeta v Dagsburgu (Alzacija), se mu je sanjalo nekoč, da mu pije ostudna krastača kri na vratu. Bruno se je zbudil poln gneva. Poklical je služabnike, ki so našli pod ušesom in na prsih mladeniča dve veliki buli. Zaradi tega je moral Bruno dolgo trpeti, tako da so se domačini že bali za njegovo življenje. V tem času je imel čudovito vizijo: Iz nebeških višav je prišel menih z romarsko palico in križem, s katerim se je dotaknil Brunovega obraza. Na mah sta počili obe

⁸⁴ Glej Trdinovo črtico »Sv. Feliks« v »Bajkah in povestih o Gorjancih«.

⁸⁵ Kot vzgled navajam začetek molitve († Z † DIA) v prevodu in z začetno latinsko besedo.

†: Križ Kristov reši me!

Z (Zelo): Skrb za Tvojo hišo naj me reši.

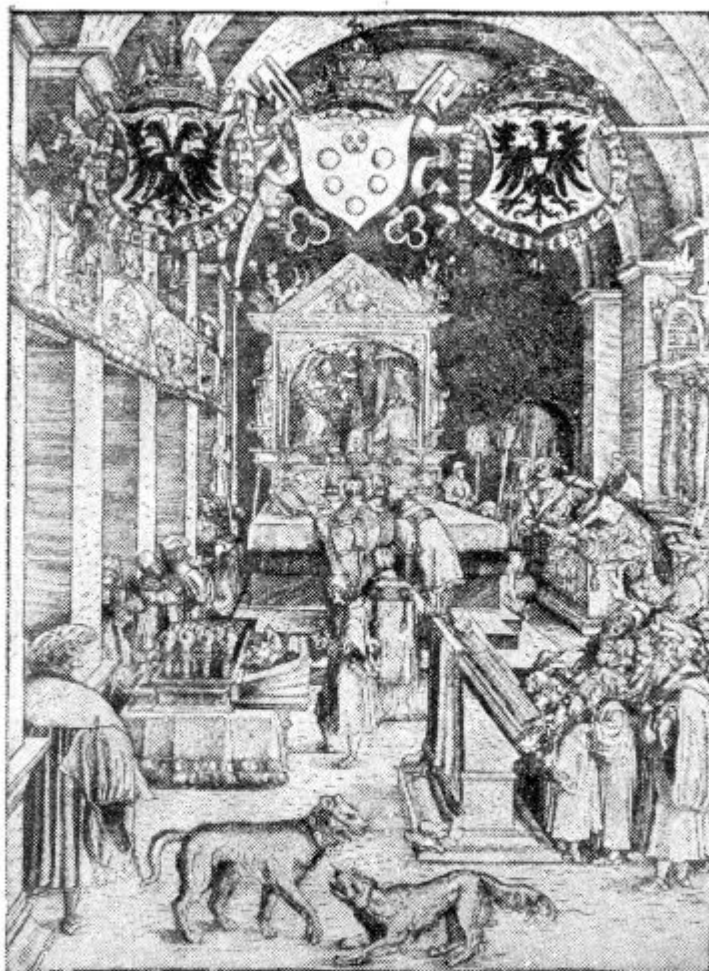
†: Križ zmaga, križ vlada, križ kraljuje. V znamenju križa reši me, o Gospod!

D (Deus): Bog, moj Bog, preženi kugo od mene in iz tega kraja! Reši me!

I (I): V Tvoje roke izročam svojo dušo, svoje srce in svoje telo! (Luka 23, 6).

A (Ante): Preden sta bila nebo in zemlja, je bil Bog in Bog je mogočen, da me reši kuge.

buli; iz njih pa je prišel gnoj. Nato je mladenič v kratkem popolnoma okreval. Ker je mislil, da je bil neznani menih, ki mu je čudežno pomagal, ustanovitelj benediktinskega reda sv. Benedikt iz Nurzije († 543), je dal napraviti njemu na čast križec, kakor ga je videl v viziji. Nosil ga je vedno na prsih kot ščit zoper bolezni in hudobnega duha. Papeževemu vzgledu so sledili verniki zlasti ob času kuge. Pogosto je ta križ na starih benediktinskih samostanih. Znak ima podobo grškega križa. Na sprednji strani (avers) nosi isti napis kakor Caharijev križ.

H. WEIDITZ: CESAR MAKSIMILIJAN PRI MAŠI (lesorez)
(Zadaj na desni cesar, spredaj na levi organist Hofheimer, na desni pevski zbor)

Na zadnji strani (revers) pa so na 4 skrajnih delih križa (zgoraj, spodaj, na desni in na levi) črke C - S - P - B- (vsaka zase na svojem mestu) t. j. »Cruz Santi, Patris Benedicti (križ svetega očeta Benedikta). Na ostalih delih križa od desne na levo in od zgoraj navzdol pa stoje črke: V. R. S. N. S. M. V. S. M. Q. L. I. V. B. C. S. S. M. L. N. D. S. M. D. To so začetnice naslednjih besed:

Vade Retro Satana,
Numquam Suade Mihi Vana,
Sunt Mala Quae Libas,
Ipse Venena Bibas.
Cruz Sacra Sit Mihi Lux,
Non Draco Sit Mihi Dux.

V prostem prevodu se glase stih:

Vrni satan se nazaj,
Premotiti me ne daj,
Zlo je, kar obetaš mi,
Le sam svoje strupe pij!
Sveti križ mi sveti naj,
Moj voditelj ne bo zmaj.

Stihi vsebujejo zarotilo zoper hudobnega duha. Ker pa izvira vse zlo, torej tudi kuga, od hudiča, je bila pesem obenem sredstvo zoper to bolezen. Besede: »... ipse venena bibas...« (»... le sam svoje strupe pij...!«) pa spominjajo na dogodek, ko so hoteli menihi samostana Vicovaro v južni Italiji umoriti sv. Benedikta z zastrupljenim vinom, ker se jim je zdel prestrog.

V teku stoletij so pozabili ljudje, kaj pomenijo črke na zadnji strani križa. L. 1647 se je vršil v Rattenbergu na Bavarskem neki čarovniški proces. Obdolženke so takrat trdile, da so ostale vse njihove čarovnije brezuspešne, če so vidеле kak križ, kakršen je na bližnjem benediktinskem samostanu v Metti. Tam je bil namreč naslikan Benediktov križ s črkami reversa. Ko je vprašalo sodišče v samostanu, kaj pomenijo ti znaki, ni mogel dati nihče odgovora. Slednjič so našli v nekem starem evangeliju razpravo Hrabana Maura (8. st.) »O svetem križu« iz l. 1445. Na naslovni strani je bil Benediktov križ z razlago črk. Tako je prišel ta znak zopet do veljave zoper čarovništvo in kugo. — Ker pa je bila oblika križa nepriročna, so napravili pozneje ovalne svetince z istimi napisi na obeh straneh in s sliko sv. Benedikta (»Benediktove kužne svetince«). Papež Benedikt XIV. (1740-58) je potrdil njih rabo in dal samostanu Breznov na češkem izključno pravico jih blagoslavlјati. Pozneje so blagoslavlјali te svetince vsi drugi posvetni duhovniki in redovniki. Ohranile so se do današnjih dni. Kajti še sedaj jih darujejo često usmiljene sestre bolnikom v bolnišnicah. Kako pa so nastale in kak pomen imajo, ve le malokdo. Slične so bile kužne svetince sv. Sebastijana, sv. Rozalije i. dr.⁸⁶

⁸⁶ Tudi na novcih se je ohranil spomin na kugo. Tako je koval n. pr. sedmograški knez Ahacij Barcsaj v Braševu (Kronstadt) v letu kuge in vojne 1660 tolarje z napisom: DE - PROFUNDIS - CLAMAMVS - AD - TE - DOMINE - SERVA - NOS - QVIA. PERIMVS. (»Iz globočine kličemo k tebi Gospod: reši nas ker poginemo«).

ŠESTO POGlavJE

PROPAD MORALE, ZLOČINI
IN ZABLODE KOT POSLEDICA KUGE

Velike nesreče kakor vojne, potresi, poplave, požari, bolezni itd. ne ubijajo samo teles ljudi, temveč zastrupljajo tudi njihove duše. Vsi smo priče, koliko zablod in zločinov je rodila svetovna vojna in kako usodne so te posledice še danes. To se je dogajalo v zgodovini nešteto-krat, zlasti pa kadar je zadelo človeštvo največje in najstrašnejše zlo — kuga.

Že kadar se je bližala grozna sovražnica, so trepetale množice v nepopisnem strahu. Ko pa je prišla v mesta in vasi, ko so padale pod njeno koso dan in dan stotere žrtve, ko so bili brezuspešni vsi napor zdravnikov, ko so odpovedale vse očuvalne odredbe, ko niso pomagale več vse goreče prošnje in molitve, se je polastil ljudstva blazen obup. Ob grozotah črne smrti so prenehali često

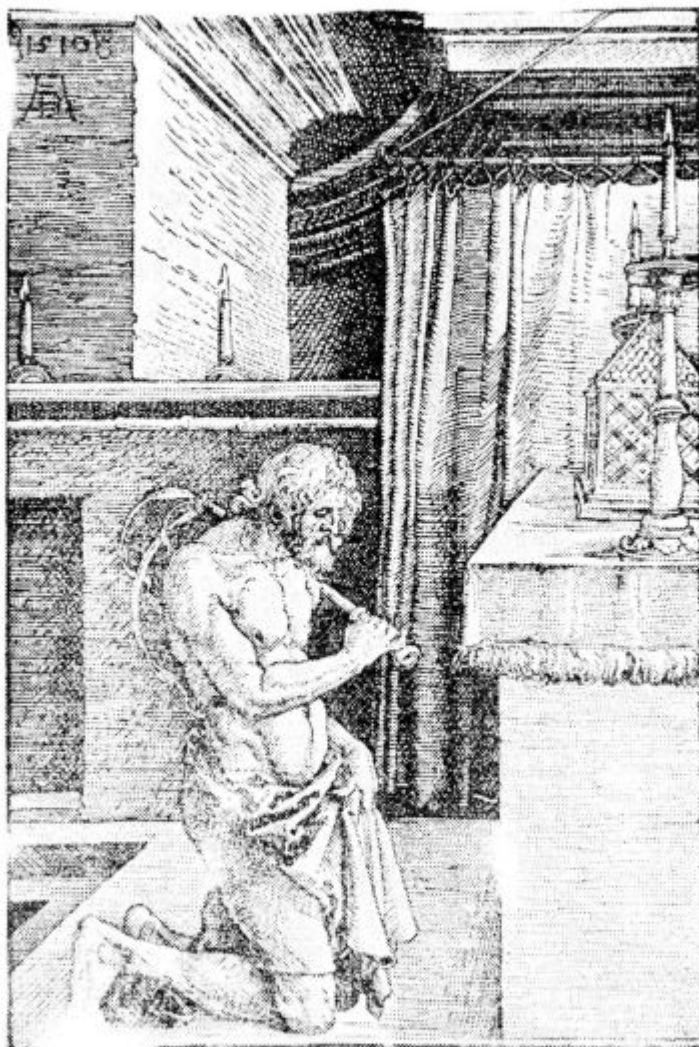

PROCESIJA BIČARJEV (Francoska miniatura, 1352. Bruselj, Biblioteka)

vsi božji in človeški zakoni. Zrahljale so se vezi med zakonci, med starši in otroci, med brati in sestrami. Prijatelj je zapustil prijatelja, zaročenec je pozabil na zaročenko, in zaman so bile vse nekdanje besede ljubezni in vdanosti. Zginila je avtoriteta posvetnih in cerkvenih oblasti. Človek je postal zver. Mislil je samo nase, kako bi ušel strašni božji jezi. Ko pa je videl ta ali oni, da zanj ni več rešitve in da ga bo pahnila neizbežna smrt morda jutri, morda že danes v skupni grob, se ga je lotilo silno in neutešno hrepenenje po življenju. Še enkrat, v zadnjih trenutkih preden odide v neznano deželo, je hotel okusiti vse radosti in sladkosti zemlje. Kljub strogim oblastnim odredbam in kljub prošnjam in svarilom svojecev je odšel med razuzdane pivske tovariše, da se navžije veselja in utopi v vinu in strasteh vse gorje. Pivnice so bile polne. Tuji in domači muzikanti in komedijanti, mojstri v pitju in zabavljanju, so izrabili ugodno priliko. Iz vseh beznic se je razlegalo divje kričanje in neubrano petje. Kakor blazni so plesali moški in ženske, stari in mladi. Vmes pa so se slišali bridki zasmehi in strašna bogokletstva. Često so morale poseči vmes oblasti in razgnati razgrajače in pijance, navadno (kakor n. pr. l. 1586. v Ptujju) zaman. Druge se je lotila spolna pohotnost in brez sramu so se vdajali javno najostudnejšim zablodam.

Med tem so tavalili po ulicah in cestah zapuščeni otroci; kajti starši so odšli bog ve kam in kdo naj bi se briga za sirote? Delo je počivalo. Zakaj in za koga naj bi delal kmet ali obrtnik, ko mu je vzela smrt vse in ko ni vedel nihče, če bo doživel še naslednje jutro? Zapuščene so bile hiše; kajti stanovalci so pobežnili ali odšli v večnost.

Taki časi, ko ni imelo človeško življenje nikake vrednosti, ko ni pazil nihče na svoje in imovino in ko so izgubile oblasti vso moč, so bili seveda za zločince

Albrecht Dürer: BICAR (lesorez, 1510)

izredno ugodni. Zato so bili veliki in ogabni zločini ob teh prilikah posebno pogosti. Zlasti so se dogajali zavratni roparski umori. Saj so bili nenadni smrtni primeri ob času kuge vsakdanji in saj se ni upal nihče pregledati mrličev, da bi ugotovil pravi vzrok smrti. Že Livius (VIII, 18) pripoveduje, da je ovadila l. 328 pr. Kr., ko je razsajala v Rimu velika epidemija, neka dekla sodišču številne ugledne žene, ki so izdelovale strupene pijače in jih ponujale bogatim meščanom kot zdravila, da so se polastile njihovega premoženja. Preiskava je dognala, da je bilo 170 zastrupljevalk. V poznejših časih so pripravljali rafinirani zločinci tudi strupene (okužene) praške in mazila, ki so jih posuli po

hišah in vodnjakih oziroma namazali ž njimi stene in kljuge na vratih. Taki primeri so se dogodili n. pr. l. 1540 v Šleziji (Frankenstein), l. 1576 v severni Italiji (Casale) in l. 1628 v Besançonu.⁸⁷

Pogosto pa so bila taka ogabna hudodelstva samo plod bolne domišljije, strahu in razburjenosti. Tako se je razširila n. pr. l. 1625 in 1630 v Milanu, Benetkah in Lyonu vest, da so zločinci namazali ponoči stene cerkva in hiš s strupenimi mazili in povzročili s tem kugo. Govorice pa so se izkazale kot neosnovane.⁸⁸ Zlasti radi so očitali ljudje v teh razburjenih časih osovraženim Židom, da zastrupljajo vodnjake. Zaradi tega so jih neusmiljeno preganjali in pomorili na tisoče nedolžnih žrtev. Da bi se dogajali taki roparski umori oziroma preganjanja dozdevnih povzročiteljev kuge tudi v naši domovini, nimamo dozdevnih zanesljivih vesti, četudi je to možno in verjetno.⁸⁹

Še bolj pogosti so bili ropi in tatvine, ko so plenile zločinske tolpe zapuščene ali slabo zavarovane hiše. To se je pripetilo pri nas zlasti v l. 1679—81. Zločinci — ki so seveda riskirali življenje — so se celo izgovarjali, da jih ne more nihče ujeti, ker se boji vsak okužitve. Večkrat pa so vzeli s seboj očuvalna sredstva. Tako so imeli n. pr. po poročilih štirje roparji, ki so plenili l. 1720 v Marseilleu okužene hiše, poseben »roparski kis« (vinaigre de quatre voleurs) — če se dogajata ni zmisilil kak prebrisan lekarnar za reklamo svojega izdelka. Kako predrzni so bili čisto hudodelci, dokazuje dejstvo, da se niso zbal niti okuženih mrličev. Tak slučaj se je zgodil n. pr. l. 1586, ko je neki grobar v Cvetkovcih pri Mariboru jemal mrličem obleke in nato pometal naga trupla v jame.

Tudi spolni delikti — zlasti posilstva in zakonolomi — so se dogajali večkrat. Da so bili prestopki zoper očuvalne odredbe oblasti (n. pr. glede kužnih kordonov, odvažanja nesnage, obiskov javnih lokalov itd.) zelo pogosti, sem že omenil.

Drugače in še hujše je razkrajal kužni strup duše drugih. Nekdanji lahkoživci in veseljaki so postajali otožni in zamišljeni. Ta se je vdal s topo resignacijo v neizbežno usodo in odklanjal vsako pomoč.⁹⁰ Drugi, ki se ni zmenil nikdar za opomine dušnih pastirjev, ki ni prestopil že dolga leta cerkvenega praga, se je postil, delil miloščino, delal za svoje grehe javno pokoro in preklečal pred altarij in križi cele ure in dneve, da bi izprosil božje usmiljenje. Toda zaman so bile vse žrtve in Bog ni uslišal njegovih prošelj. Takrat se mu je zdelo, da vidi nad oblaki neba v vsej nebeški gloriiji pravičnega Sodnika s plamtečim mečem v desnici in da sliši iz božjih ust strašno in večno prekletstvo človeškega rodu. Tretji je gledal v odprtih nebesih zборе angelov in svetnikov, ki prihajajo, da ga sprejmejo v svojo sredino. Četrti je opazil satana in njegove fantastično izpačene peklenske sodruge.⁹¹ Tam — peti — je stal kakor kip sredi trepetajoče množice in prerokoval z resno besedo sebi in drugim poslednjo uro.

Še vedno je kosila neutrudljiva božja dekla in še vedno ni bilo dovolj žrtev in pokore, da bi potolažile sveto jezo. V cerkvah, na trgih in cestah so se zbirali vitezi in kmetje, bogataši in reveži, stari in mladi. Odložili so gornje obleke in si opasali okoli ledij bele rjuhe, ki so jim segale do tal. V rokah so nosili križe, zastave, goreče plamenice in biče, večkrat tudi vrvi, palice, železne predmete

⁸⁷ Verjetno je, da so se ljudje tudi sami namenoma okužili. Na ta način je baje klevrščil l. 1511 samomor italijanski slikar Giorgione, ko je zvedel, da mu je pobrala kuga ljubico.

⁸⁸ Silno razburjenje, ki je nastalo zaradi teh govoric l. 1630 v Milanu, opisuje Alessandro Manzoni v romanu »I promessi sposi«.

⁸⁹ Po poročilu Lebenwalda ces. leopoldinski akademiji v Vratislavi (Bresslau) so zapazili ljudje l. 1691 nekje na Spodnjem Štajerskem (kraja pisec ne pove) po hudem nalivu na jelševih listih vtisnjene podobe kač. Kmalu nato so izsledili in zaprli nekega čarovnika, ki je (najbrže na natezalnici) »priznal«, da je napravil z vragovo pomočjo dež in hotel zanetiti po vsej okolici kugo, ki bi bila huda kakor kačji pik. To nesrečo je preprečil ljubi Bog. Kljub temu so obsodili čarovnika na smrt na grmadi. To poročilo pa dokazuje samo, da so bili ljudje prepričani, da morejo povzročiti čarovniki kugo. Omenjeni zločinec je bil obsojen zaradi hudodelstva čarovništva (crimen magiae), ne pa kot (brezuspešni) povzročitelj kuge.

⁹⁰ Zlasti Kalvinci so se branili jemati zdravila, češ, da je vsakemu človeku določena usoda vnaprej.

⁹¹ Te in slične vizije je povzročala verska blaznost. Poleg tega je ustvarila ljudska domišljija celo vrsto drugih prikazni.

ali kar si že bodi. Kazvrstili so se po dva in dva v dolge procesije in šli tako od cerkve do cerkve, od mesta do mesta, od dežele do dežele. Spotoma so prepevali v narodnem jeziku pesmi o Mariji in Kristovem trpljenju, se vsak zase ali medsebojno bičali do krvi in se valjali v prahu, mlakah in blatu. Kamor so prišli, so se jim pridružile nove plakajoče množice, ki so hodile z njimi od jutra do večera skozi 33 dni. Medtem so se zaklenile žene in dekleta v cerkve, kjer so molile in se medsebojno bičale. Bičarji so učili, da ne more dobiti nihče odveze grehov, kdor ni bil v njihovi družbi vsaj en mesec. Trdili so, da jim je dana moč rešiti duše pogubljenih iz pekla. Cerkvi in državi so odrekli pokorščino, ker so se smatrali za najpopolnejše ljudi. Prvič so se pojavili l. 1260, pozneje pa v vseh evropskih deželah — tudi pri nas — zlasti ob času črne smrti (1347-53). Papež Klemen VI. (1342-52) jih je preklel in izobčil. Tudi posvetni knezi so jih neusmiljeno preganjali, tako da so jih kmalu zatrli. Posamezni primeri pa so se ponavljali še v poznejših stoletjih. Marsikaterega meščana ali kmeta se je lotila v teh časih zaradi obilnega telesnega trpljenja in duševne groze blazna besnost, da se je slekel sredi ceste pred križem ali kapelico in se bičal do nezavesti, hoteč potolažiti tako plamteči in moreči božji srd.

Pa tudi potem, ko je zapustila kuga deželo, so se poznale še dolgo njene pogubne moralne posledice. Strahote, ki so jih doživeli, so preživeči navadno kmalu pozabili. Ostale so le še strasti, brezbriznost, podivjanost in lahkomišljenost. Ta ali oni je podedoval povsem nepričakovano znatno premoženje. Hotel se je odškodovati za prestane telesne in duševne muke in ni vedel, kako naj razsipa lahko pridobljeni denar. Še bolj kakor poprej se je vdajal nizkim nasladam in strastem. Pa tudi oblasti so trpele na ugledu in spoštovanju, ker se ni brigal nihče za njihove odredbe in opomine.

SEDMO POGlavJE

VPLIV KUGE
NA NARODNO GOSPODARSTVO

Kakor slana, ki pomori v hladni pomladanski noči vse cvetje in zelenje na poljih in travnikih, je uničila strupena kuga vse življenje, kadar koli in kamorkoli je prišla. Ubijala je telesa in duše ljudi ter povzročala obenem strahovite gospodarske katastrofe državam, deželam, mestom, gosposčinam, vasem in nešteto tisočim zasebnikom. Zginili sta sreča in blagostanje nekdanjih dni; sledili sta jim revščina in lakota.

Ze kadar se je bližala silna sovražnica, so ovirale stroge in sitne očuvalne odredbe skoraj ves promet, obrt in trgovino. Le težko je prodal kmet pridelke na trgu, obrtnik vnovčil izdelke in trgovec oddal blago. Ze takrat je nastalo v obljudenih mestih in industrijskih krajih večkrat pomanjkanje življenjskih potrebščin, kar je povzročilo občutno draginjo. Vrh tega so morale vzdrževati oblasti številne straže (kordone), pripraviti za vsak slučaj lazarete, nabaviti zdravila itd., kar je stalo ogromno denarja.

Stokrat hujše je pa bilo, kadar je prišla morilka v deželo. Zlasti so občutila strašno božjo šibo mesta, ki so živela skoraj izključno od prometa in trgovine (posebno z Italijo) kakor Beljak, Maribor, Radgona, Ptuj, Celje, Brežice, Ljubljana, Gorica, Trst i. dr. Kaj so jim pomagale v takih časih vse pravice in svoboščine, ki so jih jim podelili in potrdili nekoč deželni knezi? Zaprte so jim bile vse ceste, prepovedani vsi sejmi in vsak tujec se je izogibal s strahom okuženih krajev. Trgovci niso mogli več nabavljati blaga iz tujine in izvažati vina, poljskih pridelkov in živine. Vrh tega so izrabljali često samoljubni in prebrisani špekulanti »ugodne trgovske konjunkturo«, ki jih je povzročila kuga.⁹² S tem je sahnil obenem glavni vir dohodkov voznikom, krošnjarjem, obrtnikom, delavcem, kmetom itd. V mestih je počivalo skoraj vse delo in trepetaje so zrlj pridobitni sloji v temno, negotovo bodočnost. Malo zavidanja vreden zaslužek so imeli samo provizorji, zdravniki, lekarnarji, strežaji, stražniki, gostilničarji in morda mizarji, ki so izdelovali krste.

Dasi je pobrala smrt često polovico ali celo dve tretjini prebivalstva in dasi so mnogi pobegnili, je nastalo v hermetično zaprtih mestih prej ko slej veliko pomanjkanje, zlasti kadar so trajale epidemije kakor navadno — tri, štiri, pet in še več mesecev. Pred vsem so pošle zaloge živil. Peki so si nabavljali moko navadno le od tedna do tedna. Pa tudi trgovci s specerijskim blagom so imeli le male količine na razpolago. Saj so zahtevali to celo mestni magistrati, ker so hoteli preprečiti špekulacijo in umazano konkurenco. Tako je nastala v okuženih in od vsega sveta odrezanih mestih večkrat huda lakota, ki je bolezen le pospeševala in povzročala vrh tega veliko nezadovoljstvo in nemire. V takih časih so morale oblasti ukiniti ali vsaj omiliti stroge varnostne odredbe in dovoliti okoličanom, da so prinesli izstradanim in obupanim meščanom najpotrebnejša živila kakor žito, meso, mast, zelenjavo itd. Za ubožce so skrbeli samostani — zlasti lazaristi, usmiljeni bratje, frančiškani in jezuiti —, ki so jim delili denar ali potrebščine v naravi. Seveda so bila njihova sredstva omejena. Velike skrbi in stroške so povzročali oblastim bolniki, ki so bili navezani izključno na tujo pomoč; nadalje oskrba zdravnikov, strežajev, straž, pogrebcev itd. Težko je zadela kuga tudi industrijske kraje, ker niso imeli

⁹² Kako so izkoriščali tuji trgovci kugo v svoje namene, priča naslednji primer: Poletj 1599 je razsajala v Ljubljani epidemija, ki pa je v sledeči zimi skoraj popolnoma prenehala. To nesrečo so izkoristili trgovci v Trstu: razširili so neresnično vest, da je prepovedano vsem Kranjcem tri mesece prekoračiti mejo beneške republike in da imajo zaradi tega samo Tržačani pravico prodajati Benečanom vino, olje in sol. S tem manevrom so povzročili kranjskim — zlasti ljublianskim — trgovcem občutno škodo, četudi je notranje-avstrijska vlada vest odločno zanikala. (Vrhovec: »Die Pest in Laibach« str. 140—141.)

delavci (zlasti rudarji) dolge tedne, mesece in celo leta dela in zaslужka. Najhujše pa je bilo na deželi. Pogosto so izumrle posamezne hiše in cele vasi. Drugod so pobegnili prestrašeni prebivalci v gore in gozdove. Živina se je pasla po poljih in travnikih brez nadzorstva in lastnikov. Ker ni bilo delavcev, je odrekla zemlja svoj blagoslov. Mesto žita in vina je rodila trn in osat.

Največ izdatkov so povzročili vojaški kordoni, zlasti kadar je bilo treba zapreti državne ali deželne meje, da se bolezen ni razširila iz sosednih pokrajin. V takih primerih so morali vzdrževati cele armade. Ker je bila služba silno naporna, nevarna in odgovorna, so dobivali častniki in moštvo posebne doklade. Tako so sprejemali n. pr. l. 1713 (poleg plače) navadni vojaki (redovi) dnevno 4 krajcarje, častniki pa po svojem činu mesečno 20—40 fl in ob koncu službe

H. S. BEHAM: RUDNIK v začetku 16. stol. (lesorez)

še posebno nagrado. Prav tako so morali dati povišice zdravnikom, (posvetnim) duhovnikom, strežajem, pogrebcom itd., skratka vsem, ki so bili ob priliki epidemij službeno zaposleni.

Umevno je, da teh velikih bremen niso mogli nositi posamezna mesta, trgi, vasi, občine, graščine in zasebniki, zlasti ker so bile skoraj vse varnostne odredbe — pred vsem kordoni — v prid celokupnemu prebivalstvu države, dežel oziroma okrajev. Navadno so delili stroške tako, da jih je prevzela država (erar) do polovice; ostale izdatke pa so morali trpeti deželni stanovi, mesta, trgi, občine, graščine in zasebniki. Ker pravne razmere niso bile točno urejene, ker so bili izdatki ogromni in ker se mnogokrat tudi škoda ni dala natančno ugotoviti, so bili spori in dolgotrajne pravde pogosti. Končni rezultat pa je bil vedno isti: trpeti so morali vsi, pred vsem seveda kmet. Umevno je, da so posamezni ljudje obogateli deloma, ker so podedovali premoženje umrlih sorodnikov, deloma zaradi špekulacije, oderuštva itd. Toda to so bili izjemni primeri, kakor so se dogajali tudi ob drugih prilikah n. pr. ob času vojn, lakote, potresov, požarov itd. Ti pa ne spremenijo celotne žalostne in temne slike.

Kako ogromne gmotne žrtve je zahtevala črna smrt, naj pokažejo naslednji vzgledi:⁹³

⁹³ Obširnejše gl. Peinlich I. str. 527, II. str. 131, 148, 201, 228, 254, 424—437, 446 i. dr.

V l. 1646—47 je izdal deželno-knežji vicedomski urad v Celju za kužne kordone, lazarete, zdravila i. dr. v svojem okrožju (ozemlje bivše Sp. Štajerske) 7.853 fl renske veljave.⁹¹ V l. 1646—79 pa je morala plačati država radi kuge na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem skupno 118.013 fl. Po poročilu »Kon-

H. WEIDITZ: SIMBOLIČNI PRIKAZ STANOV (ok. 1530)
Prav spodaj kmetje, nad njimi meščani, potem plemstvo in duhovščina,
nad njimi papež, cesar in trije kralji. Na najvišjem vrhu spet kmetje kot
simbol resničnega človečanstva

⁹¹ V 16. in 17. st. so računali pri nas navadno po renskih goldinarjih (»ein Gulden rheinisch«; odtod naš »rajnški« fl.), šilingih (s), pfenigih in pozneje po krajcarjih. En goldinar je odgovarjal 8 šilingov = 240 pfenigov = 60 krajcarjev. Poleg tega denarja so bili v veljavi zlati tolarji ali zlatniki (Guldenhaler, odtod goldinar) in od l. 1623 tudi srebrni tolarji. Zlat tolar je imel prilično dvakratno vrednost renskega goldinarja; navadni (srebrni) tolar pa 1.5 renskega goldinarja.

tagijske glavne deputacije« (Kontagions-Hauptdeputation) za notranje avstrijske dežele (Štajersko, Koroško in Kranjsko) v Gradcu, ki je vodila takrat vse račune o državnih izdatkih zaradi kuge, so znašali stroški za čas od 1. I. do 31. XII. 1710 skupno 69.534 fl 24 kr. Od teh je odpadlo

za vojaške kordone ob ogrsko-hrvaški meji	38.918 fl.	
> kužne komisarje	13.503 fl.	10 kr.
> zdravnike, kirurge in lekarnarje	4.558 fl.	10 kr.
> pisarniške uslužbence	2.690 fl.	13 kr.
> oskrbovanje bolnikov in rekonvalescentov, čiščenje lazaretov in druge izdatke okoli	10.000 fl.	

Do konca l. 1717 pa so narasli gotovi izdatki, ki so jih morali trpeti država in deželni stanovi na okroglo 160.000 fl.

Zelo občuten je bil izpad davkov, ki je znašal n. pr. v l. 1646-47 samo za ozemlje bivše Spod. Štajerske 60.517 fl renske veljave.

Banka in menjalnica (Bakrorez Baltazarja Schwana 1622)

Trgovske stojnice v začetku 17. stoletja

V teh vsotah pa niso zapopadeni izdatki, ki so jih imeli ob času velikih epidemij, mesta, trgi, gosposčine, zasebniki itd. Kako težka so bila ta bremena, dokazuje že dejstvo, da je morala plačati graška občina v kužnem letu 1680 za lazarete, zdravnike, straže, pogrebe itd. okoli 50.000 fl, tako da je bila mestna blagajna popolnoma izčrpana.

Pravilno sliko pa dobimo šele, če primerjamo vrednost denarja takrat in sedaj.⁹⁵ V 16., 17. in začetku 18. st. je dobival srednji uradnik letno 200—300 fl (36.000 Din) plače, kar je zadostovalo za udobno življenje. Stanovanje v mestih je stalo na leto 18—20 fl (9.600 Din), par čevljev 48 kr. (250 Din), 1 funt (56 dkg) teletine pa 2—5 kr. (6 Din), gosposko kosilo 10 kr. (50 Din). Ugotoviti točno tedanjo vrednost denarja ni mogoče, ker so se med tem način življenja, potrebščine itd. znatno spremenili. Večji kapitali so bili redki, ker je — zlasti na deželi — prevladovalo naravno gospodarstvo. V splošnem je bil denar takrat vsaj 150 krat več vreden kakor sedanji dinar. — Upoštevati moramo še, da so ostala polja in vinogradi dolgo — često več let — neobdelani, ker ni bilo delovnih moči in da so bili tudi vsi drugi pridobitni sloji po več mesecev brez zaslužka. Gospodarske katastrofe, ki so jih povzročile epidemije, so bile torej

⁹⁵ Spremembe v kupni moči denarja so bile pri nas v splošnem tako neznatne, da ne pridejo v poštev. V oklepajih navajam odgovarjajoče zneske po današnjem stanju.

prav tako strašne kakor posledice velikih vojn, sovražnih vpadov in domačih nemirov. Po grozotah in številu žrtev pa so jih zdaleko prekašale.

Vse te rane pa so se v splošnem kmalu zacelile; kajti narava sama je hotela popraviti čimprej zlo, ki je zadelo narode in države. Velikim epidemijam so sledile skoraj vedno bogate letine. Zakoni so se podvojili in potrojili. Zene so bile nenavadno plodovite in so rodile pogosto dvojčke in trojčke. Pred vsem so se hitro opomogla mesta, med tem ko so se zboljšale razmere na deželi le polagoma.

OSMO POGLAVJE

KUGA V MITOLOGIJ, NARODNIH PRIPOVEDKAH IN VRAŽAH

Z demonsko silo je posegla črna smrt v usodo vseh in vsakega. Nihče ni mogel uteči njenemu silnemu in pogubnemu vplivu. Despoticno je obvladala vse javno in zasebno življenje, vse misli, želje in čuvstva. Povsod se kaže njena vsemogočnost, pred vsem pa v ljudski domišljiji t. j. v mitologiji, narodnih pripovedkah in vražah vseh narodov in časov.

1. POVZROČITELJI KUGE

Že naravoslovcem (zdravnikom) in modroslovcem se je zdela kuga skrivnosten in povsem nerazumljiv pojav. Še mnogo večja uganka je bila neizobraženim ljudem, ki so si razlagali njen nastanek na najraznovrstnejše in najčudovitejše načine.

Glavni povzročitelji kuge so bila po ljudskem prepričanju seveda nadnaravna, nevidna in nepremagljiva bitja — bogovi in demoni. Siwo, asirsko-babilonskega boga kuge, Apolona, Diano in druga božanstva, ki pošiljajo ljudem bolezen kot pravično kazen za grehe, sem že omenil. Preostajajo še zli duhovi, ki ne žele pokore in poboljšanja človeškega rodu, temveč ga hočejo uničiti telesno in duševno s tem, da povzročajo pogubne epidemije.

Oče vsega hudega in rjoveči lev, ki išče, koga bi požrl, je s a t a n. Zato je v ljudski domišljiji obenem glavni vzrok kuge. Ze sofist Flavius Philostratos (3. st. po Kr.) poroča o peklenskih mahinacijah naslednjo čudovito zgodbo: L. 92 po Kr. je napovedal čudodelnik Apolonios iz Tyane Efežanom kugo. Ker mu ljudje niso verjeli in ga celo zasmehovali, je zapustil mesto in odšel v Smirno. Med tem je izbruhnila v Efezu epidemija. Prestrašeni prebivalci so poslali k Apoloniju poslance s prošnjo, naj jim odpusti žalitve in jim pomaga. Med pogovorom s poslanci je čudodelnik zginil in se pojavil nenadoma v Efezu. Tam je pokazal meščanom strganega in umazanega berača, češ da biva v njegovem telesu hudič, ki je povzročil bolezen. Ko so neznanca ubili, je kuga takoj prenehala.

Nenavaden je bil tudi začetek kuge v Novi Cezareji l. 225 po Kr. Ko so se pogovarjali prebivalci v gledališču, da je v mestu premalo prostora, so zaslišali nenačno peklenski glas, da bo kmalu bolje. Nekaj dni nato je nastala strašna epidemija, ki je pobrala skoraj vse meščane. L. 680 se je pokazal baje sam poglavar satanov v Rimu. Hodil je od hiše do hiše; kjerkoli je potrkal na okna ali vrata so umrli vsi stanovalci na kugi. Še l. 1896-97 so bili Hindu in muslimani v Indiji popolnoma uverjeni, da so povzročili veliki pomor hudobni duhovi, ki so se baje pojavili v Bombayu kot štiri ogromne, v bele halje oblečene ženske s krvavimi zobmi in udi brez mesa.

Naša domovina ni imela časti, da bi jo »osrečil«
satan osebno s kugo. Pač pa se je posluževal od časa do časa svojih zvestih sotrudnikov — čarovnikov in čarovnic, ki so po njegovih navodilih delali (kuhali) poleg toče, neviht itd. tudi črno smrt. Ob takih prilikah se je zbirala nevarna sodrga najraje ob kužnih jamah ali križih. Tu so se prikazovali v poznih nočnih urah ljudje brez glav, črni psi, ki so glasno lajali in hrubali ogenj, lučke itd. Naši

čarovniški procesi pa nudijo za ta (čarovniška) početja le malo gradiva. Okoli l. 1500 se je baje pojavila v okolici Cmureka ob Muri neka čarovnica, ki je povzročila s satanovo pomočjo kugo.⁹⁶ Drugi slučaj (iz l. 1691) sem že omenil v opombi 89. Srbi pričarajo kugo tako, da zlijejo mleko dveh sester v Janževi noči na kak grob.⁹⁷

Poleg zlih duhov in njihovih zaveznikov povzročajo kugo še druga nadnaravna bitja n. pr. pri starih Germanih tri N o r n e. Pri nas se vozi brezglava

ELO JUSTIN: SATAN

bela (včasih tudi črna) žena Predglavica na sivi megli in donaša kugo.⁹⁸ Znana je tudi vera, da je kuga strupena sapa zmajev in kač. Tak kugonosni nestvor je bil n. pr. Python, ki se je rodil po grški pravljici iz blata vesoljnega (Deukalionovega) potopa. Živel je v prepadu Crissa na Parnassu, kjer ga je ubil Apolo. Slične bajke in pripovedke so znane vsem ostalim narodom, pri nas

⁹⁶ Gl. Gruden. »Zgodovina slovenskega naroda« str. 1072. Točnejši podatki niso znani.

⁹⁷ Hovorka-Kornfeld II, str. 318.

⁹⁸ Gl. Kelemina: »Bajke in pripovedke« št. 195.

n. pr. o zmajih na Vrbskem jezeru, na Vurbergu, na Ljubljanskem barju i. t. d. Nastale so zlasti v krajih, kjer so povzročale stoječe vode oziroma močvirja epidemije.⁹⁹

2. KAKO SE POJAVI KUGA?

Naziranje, da povzročajo kugo bogovi, demoni, čarovniki, zmaji i. t. d., je več ali manj abstraktno; preprost človek si ni mogel predstavljati, kaj je kuga in zakaj ima tako poguben vpliv. Zato je bila mnogo bolj razširjena vera, da je črna smrt resnično (nadnaravno) bitje, ki hodi po svetu v najrazličnejših oblikah in davi zemljane bodisi po božji zapovedi, bodisi iz lastnega nagiba.

Skoraj vsi narodi si predstavljajo kugo kot žensko bitje.¹⁰⁰ Pri Nemcih je običajno neznana stara beračica ali mamica (Pestweib, Pestmutter!) ki hodi težko od kraja do kraja ali jaha na suhem konju. Večkrat je tudi bela devica ali žena s kopreno. Kogar pogleda ali v kogar dahne, ga vrže na mrtvaški oder. Romuni verujejo še danes v strašno, vedno lačno »potujočo (ali cestno) mamico« maica calatorarea ali calea), ki jo pošilja Bog na grešno zemljo, da zbira po mestih ali vaseh duše. Na svojem dolgem, trudopolnem potovanju živi od src ljudi in živali. Da ji potolažijo glad, ji prirejajo kmetje pojedine, tako da daruje vsak nekaj živil. Pripravljene jedi polože na prosto. Če pride mimo kak potnik, ga pogoste. Kadar se je kuga nasitila, se ji gabijo jedi. Nato zbeži v gore, kjer biva toliko časa, da postane zopet lačna. Takrat ji dovoli Bog, da sme snesti srca tistih, ki ne izpolnjujejo njegovih zapovedi. Čehom in Slovakom je kuga bela meglena žena, ki nastane iz tröhnobe. Na prsih nosi tri voščene cveče. Posedava najrajše na zidovih pokopališč. Kdor jo vidi, mora umreti. Jugoslovanom je kuga neusmiljena suha bela žena ali božja deklica. Kdor jo prenese ali prepelje v čolni preko tekoče vode, ga za plačilo kot prvega zadavi,¹⁰¹ večkrat pa se ga tudi usmili. Navadno se redi od src svojih žrtev. Če se je nasitila, dahne vase prah ki je v zraku, nakar počí. Iz želodca pride črno oblečen deček, ki drži v rokah krvav meč. Kuga je tako grda, da se ustraši sama sebe in zbeži v druge kraje.¹⁰²

Večkrat se pojavi kuga kot skupina žensk (kužne sestre). Tako jezdi n. pr. v nemških pravljicah demonečka Hel ali Hellia v pol beli in pol črni halji na konju, ki ima tri noge. Njeni spremljevalki sta Gangloti (Smrt) in Gauglot (Kuga). Kamor pridejo, podavijo vse ljudi. Jugoslovani pa pripovedujejo: Smrt in Kuga sta rodni sestri, ki obiskujeta na povelje svojega kralja (Boga) ljudi in izpolnjujeta tako nespremenljivi zakon usode (vpliv islama!). Kadar se en utrdi, nadaljuje krvavo delo druga. Poznajo tudi »kužne gospodične« s puščicami. Njihovo število je v raznih krajih različno (2, 3, 7).

V nemških deželah (Porenje, Bavarska, Švica, Tirolska, Štajerska) i. dr. nastopa kuga pogosto kot zakonski par — kot Smrtnjak ali Kužnjak (der Tod, der Pest, der Pestmann) in Smrtnica (Smrt) ali Kuga (die Tödin, die Pest, die Pestmutter). Mož nosi na rami koso, žena pa v rokah grablje ali metlo. Zato imenujejo ženo v Porenju tudi »Zamrechari« (= Zusammenrecherin, pograbljivka ali pometavka). Prihajata navadno opolnoči, večkrat na vozu z dvema kolesoma. Ko dospeta v mesto ali vas, reče žena možu: »Ti gladko pokosi, jaz pa bom gladko pograbljala (pometala)«. ¹⁰³ Ker pa imajo grablje luknje, se dogodi večkrat, da žena tega ali onega ne pograbi. Včasí prizanese kužni par pobožnim in dobrim ljudem, ki molijo rožni venec ali ki vzamejo ženo gostoljubno pod streho, na voz i. t. d. Take pripovedke so znane tudi v Rusiji, medtem ko so našemu narodu skoraj povsem tuje (oz. so nemškega izvora). Razširjeno je tudi

⁹⁹ Nenavaden je bil dogodek, o katerem poroča Lebenwaldt (»Kužna kronika«): L. 590 po Kr je poplavila Tibera Rim in okolice. Iz umazanih valov reke je priplaval na suho ogromen zmaj z neštetimi kačami. Ko je ta družba kmalu nato poginila, je nastala iz smradu gnijočih trupel strašna kuga, ki je pomorila v kratkem času več tisoč ljudi.

¹⁰⁰ Izraz za kugo je skoraj v vseh indo-evropskih jezikih ženskega spola. Samo po grški predstavi je kuga izključno moško bitje (ho loimos). Angleži, Madžari i. dr., ki nimajo spolnika, smatrajo kugo »kot žensko«.

¹⁰¹ Prim. Aškerčev »Ponočno potnico«. Pesnik je posnel vsebino iz spodnještajerske narodne pripovedke.

¹⁰² Hovorka-Kornfeld II, str. 318.

¹⁰³ Tako se je zgodilo baje l. 1634 v vasi Unterschwarza pri Cmureku.

mnenje, da prihaja kuga v deželo kot moški. Pri Nemcih je navadno neznan berač ali potnik (Pestmann). Če se ga kdo usmili, mu prizaneso. Da je ta motiv znan tudi Rusom, dokazuje naslednji dogodek: L. 1812. je razsajala v Rusiji kolera. Nekoč opolnoči je potrkal v neki vasi na Krimu na vrata uboge kočee neznanec in prosil za jed in prenočišče. Ker so se ga stanovalci usmili, je prosjak (= kolera) prizanesel vsem vaščanom. Zanimiv je slučaj, o katerem poroča zdravnik dr. Beck, ki je lečil v l. 1876—77 okužene v Bagdadu. Neka Arabkinja, ki je zbolela na kugi, mu je pripovedovala: »Včeraj sem šla z loncem na glavi k Tigrisu po vodo. Ob bregu sem videla dva mala evropsko uniformirana dečka s puškami. Eden je pokazal name in rekel: To ženo ustrelim s svincem. Drugi pa mu je odvrnil, da ne zaslužim tako zle usode in da bo nabasal puško z bombažem Nato me je ustrelil. Ko sem prišla domov, sem opazila na mestu strela kakor oreh veliko oteklino. Če bi me ustrelil prvi deček s svincem, bi umrla.« Večkrat se pojavi kuga kot ogromen jezdec, zaviti v plahajoč mračen plašč. Sega do neba in jezdi naglo preko polja. (Gl. odstavek o oznanjevalcih kuge.)

»Tu so se prikazovali v poznih nočnih urah ljudje brez glav...«

Umevno je, da je strašna morilka v ljudski domišljiji ogaben nestvor, ki prihaja večkrat (n. pr. na Angleškem) preko morja. Navadno — zlasti pri nas — je ženska brez glave ali obraza, oziroma brez nog. Na Tirolskem je včasih neznatna, včasih kot hiša velika bela pošast. Kjer pogleda skozi okno, morajo ljudje umreti. Bosanski cigani si predstavljajo kugo (»Poreskoro«)¹⁰⁴ kot ptiča s 4 pasjimi, 4 mačjimi glavami in kačjim repom. Peinlich (II, str. 537) trdi, da je tudi egipčanska sfiga poseobljena črna smrt, češ da je jezna in krvoločna kakor lev, da hiti kakor veter ali orel, da je pretkana kakor ženska i. t. d. Mislim pa, da to naziranje ni pravilno, ker je sfiga znak večnosti.

Pri Arabcih je kuga kača, ki piči človeka v trebuh. Ubranijo se jo tako, da rigajo v hišo kakor osli, misleč, da so te živali najhujši sovražniki kuge, kakor pri Jugoslovanih psi.

Izjemoma se pojavi kuga tudi kot domača žival n. pr. na bivšem Spodnjem Štajerskem kot marogasta (šekasta) krava.¹⁰⁵

Bolj pogosto — zlasti pri Nemcih — gre kuga po deželi kot goreče kolo kakor n. pr. l. 1680. v Rohrbachu ((Zgornje Štajersko), v št. Veit a. Vogau (pri Špišju) i. t. d. Brezdvomno živi v tej predstavi spomin na starogermska sončna božanstva (Thor, Frö), ki so imela kot simbol kolo in ki so z vročino povzročala epidemije.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Hovorka-Kornfeld II, str. 894.

¹⁰⁵ Peinlich II, str. 540. Kako je nastala ta čudna predstava, je nerazumljivo.

¹⁰⁶ V Slovenskih goricah je še danes običaj, da prižigajo o velikonočnih praznikih iz slame in dračja spletena kolesa.

Zelo razširjeno je mnenje, da je kuga mnogobarvna žareča krogla (meteor). Hovorka-Kornfeld navaja tole pripovedko: V Geyerswalde (sev. Nemčija) so napravili v starih časih jarek pod neko hišo. Nekoč so našli tam kroglo, o kateri ni vedel nihče, kako je tja zašla. Od tega časa je napadala kuga ljudi in živino. Začeli so sumiti, da je krogla vzrok nesreče. Zato so položili nanjo velik kamen, nakar je bolezen prenehala. Kmalu nato se je porušila hiša in pokopala kamen in kroglo. Posledice se poznajo še sedaj; kajti še vedno oboli živina, ki vozi ob sobotah gnoj. Da je bila ta vera znana tudi Kitajcem, sem že omenil (gl. op. 42).

Zlasti pa je bilo ukoreninjeno mnenje, da se pojavi kuga kot moder oblaček, sopara, dim ali plamen. O tem so bili prepričani celo tedanji znanstveniki. Tako pravi n. pr. Lebenwaldt (»Knjiga zdravil«, str. 289): »Gotovo ni pripovedka starih žensk, če se zatrjuje, da gre iz ust umirajočih (na kugi) moder sopara kakor oblaček. To so namreč »exhaltationes« kakor sopara luči, če jo hočeš ugasniti. Dogodilo se je, da so prišli taki oblaki v razne predmete in da so — ko so prišli zopet ven — povzročili kugo. Pogosto je zrak zaradi izparivanja okuženih tako težak, da se ga vidi na stropu sobe v modrikasti barvi in da se dim ne more dvigati. Okuženi zrak je bil večkrat celo tako oster, da so dobivale zelene postelje modro barvo. Zato lahko verjamemo povestim o modrih oblakih«. Take pojave so opazovali ljudje pogosto ob času velikih epidemij v najrazličnejših krajih, zlasti v Švici, Nemčiji in Avstriji.

3. OZNAVJEVALCI KUGE

Kakor izobraženci, so opazovali tudi preprosti ljudje skrbno neobičajne znake, iz katerih bi mogli sklepati, da se jim bliža grozna morilka.

Glavno vlogo so imela številna čudovita nebesna in zračna znamenja, ki so jih videli ljudje v svoji razdraženi in bujni domišljiji. Omeniti hočem zlasti tista, ki so po mnenju naroda napovedovala kugo in turške vpade v naši domovini:

L. 1180 so opazili na nebu steber, ki so ga obstreljevale puščice.

»Črno smrt« (1348) je oznanjeval že l. 1335 vsej Evropi naslednji nenavadni pojav: Na nebesnem svodu so se pojavila tri povsem enaka sonca. Obdajal jih je svetel krog, ki je imel na spodnjem delu odprtino. Iz nje je visel v sredi bel, ob robovih pa rdeč križ v obliki črke T, širok kakor klop in dolg 5 komolcev. Poleg njega je bilo še nekaj posebno svetlega. Sličilo je veliki ladji. Nenadno so zginile vse te prikazni. Nato se je pojavila od vzhoda do zahoda svetla cesta, ki je ostala do zore.

L. 1543 so videli v naših deželah na nebu črno zvezdo. Njej nasproti je stal top, ki je streljal velike kroglice proti soncu. Te kroglice so metale na zemljo sence, ki so imele barve mavrice. Poleg sonca je bilo več turških glav s turbani in dolgimi vratovi. Tam je bila tudi v verige ukovana štorklja.

Dve leti pozneje — od 23. do 25. aprila 1545 — je bilo sonce medlo in dobilo rdečkasto barvo. Obenem so se pokazale na nebu zvezde.

L. 1571 so opazili na nebu dve stranski sonci. Glavno sonce je bilo blede, kakor da bi bilo bolno.

Naslednje leto (1572) sta se pojavila nad cerkvijo sv. Štefana na Dunaju veliko goreče bruno in neobičajna mavrica.

L. 1592 so videli prebivalci Radgone krvav mesec, ki je držal v ustih ognjen meč in bič. Ta prikazen je trajala od 9. ure zvečer do 3. ure zjutraj. Istočasno je porodila neka žena dvojčka: en otrok je bil črn, drugi pa bel.

L. 1604 so videli ponoči na nebu krvavo mavrico.

L. 1626 sta se borila nad oblaki dva moža v oklepih s soncem.

Dve leti pozneje (1628) so se pokazali na nebu 4 topovi, ki so se medsebojno obstreljevali.

L. 1630 sta se bojevala (na Češkem) dva oblaka s sulicami. Poleg tega so videli ljudje pogosto goreče plamenice, zmaje, črne pse, plamteče cerkvene stolpe, ogorne jezdece, ki so jahali preko dežele i. t. d.

Poročila o teh pojavih so zelo pogosta, ter jih ne morem smatrati zgolj za plod ljudske domišljije. Mnogi izmed njih se dajo razložiti naravno, n. pr. zaradi lomljenja žarkov, kot fate morgane, kot električni pojavi (ogenj sv. Ilije) i. t. d. Seveda so jih praznoverni ljudje — često celo znanstveniki — fantastično spaccili. Da so jih smatrali naši predniki kot oznanjevalce božje jeze, je umevno, ker je

bila kuga često nepovabljen gost v naši domovini. — Prihod kuge naznanjajo (posebno v Šleziji) tudi vampirji s tem, da tulijo v grobovih.

Ostale napovedovalce črne smrti, kakor krvav dež, neobičajne množice žuželk in golazni i. t. d. sem že omenil v četrtem poglavju.

Neobičajen je bil tudi dogodek, o katerem poroča letak graškega tiskarja Jurija Widmanstetterja »Zwo wahrhaffte Neue zeittung« (1593): 8. januarja l. 1593 so našli ljudje blizu Ljubljane poleg nekega znamenja okoli tri leta starega, belo oblečenega otroka, ki je glasno jokal. V rokah je držal verige in krvav meč. Ko so ga vprašali navzoči, kdo je in kaj dela, jim je odvrnil, da je otrok tistega, ki je oče nas vseh. Nato jih je rotil, naj zapuste grešna pota, češ da ga je poslal »naš ljubi oče« Jezus Krist, da jim naznani strašna znamenja na nebu, vojno, druginjo in kugo, če se v kratkem ne spokore. Takoj potem je otrok nenadoma zginil.¹⁰⁷

4. SREDSTVA ZOPER KUGO ZAGOVORI, AMULETI IN TALISMANI

Kakor sem omenil pri opisu zdravil zoper kugo, je igralo praznoverstvo že v znanstveni medicini veliko vlogo. Se večjega pomena je bilo seveda za preprosto ljudstvo, ki je iskalo že od nekdaj v stiskah in nadlogah življenja pomoči in utehe v nadnaravnih, t. j. čarovniških sredstvih.

Pogosto opozore ljudi na pretečo nevarnost ali jim povedo uspešna zdravila višja usmiljena bitja, ki prihajajo na zemljo v vidnih — človeških ali živalskih — oblikah.

Neka nemška bajka se glasi: Konec 18. st. so našli kmetje nekje v Nemčiji na polju zelo starega človeka v strašni podobi. Rekel jim je, da je opešal, ker je predolgo hodil in jih prosil, naj mu pomagajo. Oholi kmetje pa se zanj niso zmenili. Kmalu nato je prišel mimo ubog kmetič z vozom. Ker se mu je starček smilil, ga je vzel seboj na dom. Tam mu je rekel neznanec, da je sel kuge. Svetoval mu je, naj zapusti takoj vas in naj se naseli na polju v bližini reke. Ko pa bo opazil belo gos, naj se vrne. Kmalu nato je izbruhnila v vasi kuga, ki je pobrala vse ohole kmete. Dobri kmetič pa se je rešil, ker je ubogal poslanca črne smrti. Večkrat dajo take svéte duhovi na belih konjih, divji možje i. t. d. Najboljša prijateljica človeštva pa je kužna ptica (Pestvogel). O njej pripovedujejo naši koroški rojaki to-le zgodbo: Pred davnim časom je bilo veliko bolijé, tako da je ostalo le še malo ljudi živih. Takrat je prišla velika ptica, ki je imela na repu 7 mrtvaških glav. Sedla je na cerkveni prag v Dobrli vasi in pela: »Piberc jej — piberc jej«. Ljudje so jo ubogali, jedli so bibernjelico (pimperc, Pimpinella) in niso več umirali, ker jih je rešila ptica.¹⁰⁸

Da so skušali potolažiti ljudje demone, ki povzročajo bolezni, oziroma kugo s kužnimi daritvami in pojedinami, sem že omenil. Pripomnim še, da žrtvujejo v Albaniji ob času epidemij stare ženice črne jarce. Taki obredi v Sloveniji niso znani.

Madžari in Romuni uporabljajo zoper epidemije tako zvane »kužne srajce« (rum. chimesa ciumei). V to svrhu se zbere navadno v torkih zvečer devet starih žensk, tudi sedem »Marij«, pri Madžarih sedem žensk iz sedmih hiš), kjer napravijo v eni noči srajco iz konoplje. Vanjo oblečejo bolnika še isto noč, tako da spi v njej par ur. Večkrat pa zanesejo srajco na konec vasi, kjer jo obesijo

¹⁰⁷ Takl letaki so bili predhodniki naših časnikov. Izdajali so jih razni tiskarji (v Ljubljani zlasti Ivan Mandelc) in obveščali tako od časa do časa javnost o raznih dogodkih, kakor o vojnah, cerkvenih zbiorih, preganjanju protestantov, krvavem dežju, kometih, kugi i. t. d. Omenjeni letak je v državni knjižnici v Monakovem. Objavil ga je dr. F. Ahn v »Izvestjih Muzejskega društva za Kranjsko« XV. l. (1902), str. 71—75.

¹⁰⁸ Kotnik: »Koroške narodne pravljice« št. 59. Ta pravljica je znana tudi Nemcem, kjer poje kužna ptica:

»Iß brav Kranawet (brinje) und Bibernell,
Dann stirbst du nicht so schnell«

Te stihe so pogosto citirali zdravniki v svojih spisih o kugi. Večkrat prepeva ptica tudi: »Baldrian, Baldrian« in opozarja ljudi na to zdravilno rastlino. (Feinlich II, str. 105, Hovorka-Kornfeld i. dr.) — Ptiči so pri vseh narodih sli bogov in vedo za stvari, ki so ljudem neznanne.

(sem ter tja oblečeno na slamnati lutki) na kako drevo ali plot. Če izgine srajca (oz. lutka) pred sončnim vzhodom, je vas rešena. Tak slučaj se je pripetil v Romuniji še l. 1903.¹⁰⁹

»... je kuga bela, meglena žena, ki nastane iz trohnobes.

Prastar in zelo razširjen običaj je »zabijanje kuge« zlasti kadar se pojavi bolezen po ljudski domišljiji v obliki oblaka, sopare, plamena ali dima.

¹⁰⁹ Hovorka-Kernfeld II, str. 319.

V zvezi je z vero, da imajo rastline dušo in da se more zato prenesti bolezen nanje. Ljudje mislijo, da se bori demon bolezní z dušo drevesa in upajo na zmago rastlinske duše, kar se kaže v tem, da drevo ne pogine. V lipo, hrast, vrbo ali kako drevo — zlasti sveto — drevo zvrtajo luknjo in vtaknejo vanjo običajno ob sončnem vzhodu s posebnimi obredi dele bolnega telesa kakor kri, nohte, lase, blato i. t. d. Nato zamaše luknjo. Večkrat pa »pribijejo« bolezen s tem, da zabijejo žebelj v drevo, steber svetišča i. t. d. Največkrat pa »ujamejo« bolezen tako, da spravijo »oblaček« i. t. d. v luknjo, ki jo potem zamaše.¹¹⁰ — O tem običaju poroča Livius (VII, 3) rekoč, da so zabijali Rimljani že od nekdaj ob času kuge žeblje v svetišču Kapitolskega Jupitra. Pozneje so to navado opustili. Ko pa je l. 392 po ustanovitvi mesta preplavila Tibera Rim in povzročila tako kugo, so izvolili L. Manlija Kapitolina za diktatorja samo zato, da bi na svečan način zabil žebelj v svetišču najvišjega boga.¹¹¹ Tudi Lebenwaldt navaja v svoji »Kužni kroniki« več podobnih slučajev. Tako je zapazil n. pr. nekoč neki kmet na Westfalskem moder oblaček, ki ga je smatral za kugo. Napravil je v drevo luknjo, kamor je šla črna smrt. Nato je zabil luknjo s klinom. Ko pa je izruval čez devet let klin, je prišel iz drevesa strupen plin, ki je okužil vso deželo. Na sličen način so baje zabili kugo l. 1680 v vasi Oberlind (Zgornje Štajersko), v Meggen u pri Luzerni v Habkernthalu pri Bernu i. t. d. Na Tirolskem je spravil neki kmet kugo v cunje. Ko je umrl, so razmetali otroci cunje, nakar je izbruhnila bolezen. Tudi naše narodne pripovedke omenjajo, da se da smrt zabiti (zlasti v sode, na drevesa i. dr.).

Mnogo bolj enostavno so se baje rešili kuge l. 1666 prebivalci Seibersdorfa na Štajerskem; pregnali so jo namreč s krampi, vilami, lopatami in drugim orodjem.

Če se bliža kuga kakí vasi v Lužiški Srbiji, vzamejo prebivalci iz hiše, v kateri je že nekdo umrl, ročaj bakrenega kotla in narišejo ž njim krog okoli naselbine. Te črte kuga ne more prekoračiti razven, če jo kdo siloma potegne preko nje (Hovorka-Kornfeld).

Na Balkanu — zlasti v Dalmaciji — vzame, kadar preti črna smrt — 12 popolnoma nagih mladeničev in mladenk neomadeževanega glasu v noči na nedeljo (pred polnočjo) plug, s katerim orjejo sedemkrat po isti brazdi okoli vasi ne da bi pri tem govorili ali se medsebojno dotaknili. Tako so skušali še l. 1871 pregnati kolero v neki ruski vasi. (Hovorka-Kornfeld).

Znani so tudi zagovori (incantationes) zoper kugo, zlasti pri Rutencih, kjer so se ohranili še do današnjega dne. Na mizo postavijo pokrov z gorečim ogljem; nanj pa položé metlo, železo za ognjišče in nekoliko kaše. Nato izgovarjajo naslednje besede:

Wo imja Otca i syna i swjatocho ducha
amin!

čuma, čumyšče,
vidjma, vidjmyšče,
ohnennaja,
vodjanaja,
vitrganaja,
jidy sobi od raba božoho N.,
narozdennoho, molytvennoho,
chreščennoho,
od joho krasnoj kroví,
od žovtají kosty,
od bilohvo tyła,
pidy sobi za bystry Dnjistr,
za synje more,
na pustíjy ríky.

V imenu očeta in sina in svetega duha
amen!

kuga, velika kuga,
čarovnica, velika čarovnica,
ognjena,
vodena,
vetrena,
idi stran od božjega hlapca N.,
rojeneda, z molitvijo posvečenega,
krščenega,
od njegove rdeče krvi,
od rumene kosti,
od belega telesa,
pojdi čez urni Dnjester,
za sinje morje,
na prazne reke.

(Po Hovorki-Kornfeldu.)

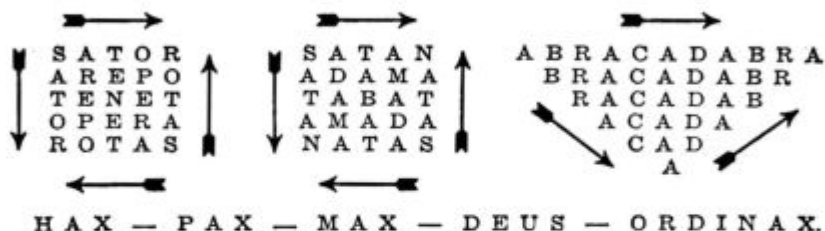
Da bi se ohranila taka zarotovanja zoper kugo tudi pri nas, nisem mogel ugotoviti.¹¹²

¹¹⁰ Sličen pomen ima tudi običaj, da vlečejo bolnika skozi preklano drevo (»Keile«; odtod naša »kila«).

¹¹¹ Sličen slučaj se je zgodil l. 441. po ust. mesta (Livius IX, 28).

¹¹² Valvasor (III. 357; IV. 658, 660; XI. 93; XII. 117) opisuje zagovore (»Zaubergesänge und Sprüche«) zoper razne bolezní (n. pr. zobobol, glavobol i. dr.); kuge pa

Mnogo važnejša očevalna sredstva zoper kruto morilko kakor zagovori so bili amuleti in talismani.¹¹³ — Glavno vlogo imajo (kakor v zdravilstvu) krastače. Živali so posušili, stolkli v prah in pridali nato nekaj žvepla ali posušene škorpijone. Zmes so nosili na srcu ali okoli vratu v svilenih vrečicah (Krottn-Zeltl). To sredstvo so priporočali zdravniki še l. 1713. Priljubljen talisman je bil tudi »Zenachton«, t. j. pasta iz arzenika v velikosti tolarja, ki so jo všili v pasje usnje in jo nosili na srcu. Večkrat so dali živo srebro v lešnikovo lupino in ga nosili tako okoli vratu.¹¹⁴ Drugi so bili uverjeni, da varujejo pred kugo zlasti hrošči, dragi kamni, bele korale, zlat denar i. t. d. Posebno razširjeni — zlasti med izobraženci — pa so bili amuleti, ki jih omenja deloma že Serenicus Samonicus (ok. 200 po Kr.) in ki imajo naslednje napise:¹¹⁵

5. KUGA V NARODNIH PRISLOVICAH

Spomin na kugo se je ohranil do današnjih dni v številnih narodnih izrazih, kletvicah i. t. d. Zadostuje naj samo nekaj vzgledov. Nemci pravijo »Dass dich der Drüs!« Italijani preklinjajo: »Che ti venga la morúa di Maderno!« Zlasti številni so taki izrazi pri Jugoslovanih. V Slavoniji vprašajo prestrašenega človeka: »Jesi li tursku (kugu) vidio?« Splošno znane so prislovice: »Naj te vzame kuga!«, »Da te kuga!«, »Da te mor!«, »Ne manjka kakor kuge v Sarajevu«, »Jemlje otroke kakor kuga«, »Smrdi kot kuga«, »Krade kao kuga« i. t. d.

ne omenja. — Katoliška cerkev je zarotovanjem, talismanom in amuletom vedno nasprotovala. Sv. Avgustin izključuje iz cerkvenega občestva vse osebe, ki se jih poslužujejo. Tudi Karl Veliki je njihovo rabo strogo prepovedal.

¹¹³ Navadno zamenjujejo ljudje oba izraza. Talismani (od arab. »talism« = čarobna slika) so predmeti iz kamna ali kovin, n. pr. hrošči iz zlata, dragi kamni i. t. d. Amuleti obstoje iz drugih snovi in imajo navadno daljše ali krajše čarovniške izreke. Tako razlikuje oba pojma tudi Goethe (»West-östlicher Diwan«: »Segenspfänder«).

¹¹⁴ Za časa 30letne vojne je videl neki zdravnik več tisoč vojakov, ki so umrli za kugo. Vsi pa so imeli pri sebi to sredstvo.

¹¹⁵ Puščice kažejo, kako naj se napisi berejo.

DEVETO POGLAVJE

SPOMINI NA KUGO

Silna in strašna morilka, ki je povzročila v teku tisočletij vsemu človeštvu toliko neizmerne gorja, je zapustila kadarkoli in kjerkoli se je pojavila, obilne sledove in spomine, ki jih ne morejo izbrisati več vsi bodoči vek. Vedno in povsod so slavili preživeči tisočere žrtve, ki so padle v obupni borbi zoper vsemogočno sovražnico. Obenem so se radovali, da so sami ušli smrti in poginu. Mrtvim na čast in v zahvalo za rešitev so prirejali svečane igre in obhode, gradili svetišča in altarje, postavljali znamenja in križe, posvečevali nabožne in posvetne slike in se spominjali težkih in bridkih dni v besedi in pesmi. Mnogo teh spomenikov so uničile časovne sile. Tisočeri in tisočeri pa pričajo še nam in zanamcem o trpljenju in bolečinah nekdanjih časov.

Zlasti bogata na teh spominih je naša slovenska zemlja. V vsakem mestu, v vsakem trgu, v vsaki vasi, pogosto tudi sredi samotnega polja ali na vrhovih gričev in gora je kaka cerkev ali kapelica, kak kip ali križ ali vsaj kaka slika z napisom kot trajni spomin na kužna leta. Sveti in častni so ti spomeniki naše preteklosti; priče so požrtvovalnosti, ljubezni in spoštovanja do mrtvih — najlepših lastnosti našega naroda. Pa tudi v povestih in pesmih se je ohranila misel na strahote prejšnjih dni.

1. KUŽNE IGRE IN SVEČANOSTI

Spomin na velike epidemije so obhajali slovesno že starodavniki, zlasti Grki in Rimljani. Po prastarem izročilu je dala kuga povod, da je obnovil Lykurgos okoli l. 884. pred našim štetjem olimpijske igre.¹¹⁶ V Sparti sta bila posvečena boginji kuge Artemidi spreved Lidijcev in vsakoletno bičanje mladeničev (efebov). V Atenah so praznovali vsako leto targelije (to so igre, kjer sta piskali dve osebi na piščalke) zaradi spravne zaobljube o priliki neke epidemije.

Livius (VII, 2) poroča o kugi, ki je razsajala l. 408. pred našim štetjem v Rimu: »Ker ni bilo mogoče premagati sile bolezni niti s človeškimi sredstvi, niti s pomočjo bogov, so nastale med drugimi pravnimi daritvami tudi gledališke igre.« Zlasti je dala kuga povod za — olimpijskim igram slične — tavrške in tarentinske igre ter za tako zване »Antellanae«.¹¹⁷

Spomin na »črno smrt« (1348) živi v Nemčiji še danes v obhodih s šibicami, ki jih prirejajo vsako leto, preden se poslovi zima v Augsburgu in Reznu. V Monakovem predstavljajo vsako sedmo leto¹¹⁸ pastirske igre, kjer nastopa kužna žena (Pestweib) »Gretl«. Tudi v Veldenzu igrajo vsakih sedem let »poslednjo sodbo« kot spomin na kugo, medtem ko so uprizorili v Immenstadtu vsako leto tako zvan »kužni ples«. Svetovno znane pasijonske igre v Oberammergau (Bavarsko) so nastale o priliki velike epidemije l. 1633. Takrat so prebivalci postavili straže in prepovedali vsakemu zapustiti vas, da ne bi kdo zanesel kuge. Neki mož pa je prekoračil skrivaj kužni kordon, da bi obiskal rodbino. Ko se je vrnil, je prinesel s seboj bolezen. Nato so napravili prebivalci slovesno obljubo, da bodo predstavljali vsakih 10 let Kristusovo trpljenje, če kuga preneha. Tako se je tudi zgodilo.

Številne so kužne procesije, ki so se ohranile v katoliških deželah do današnjih dni (n. pr. Murau na Zgornjem Štajerskem).

Tudi v naši domovini praznujejo verniki še sedaj spomin na težka kužna leta z verskimi prireditvami zlasti na dan kužnega svetnika Roka (16. avgusta). Kjer-

¹¹⁶ Igre je ustanovil baje Herakles. Pozneje jih Grki do Lykurgovih časov niso več prirejali. Po nekaterih vesteh je obnovil igre Lykurgov sodobnik Iphitos. Po olimpijadah so šteli čas od l. 776 pred našim štetjem.

¹¹⁷ »Antellanae« ali »fabulae Antellanae« so staroitalske ljudske igre, ki smešijo malomeščanske in podeželske razmere slično kakor italijanski »buffoni« ali nemški »Hans-Wurst-Spiele«. Imenujejo se po mestecu Antella v Kampaniji, ki je imelo isti sloves kakor v Grčiji Abdera (Abderiti) ali pri nas Ribnica. Po prebivalcih Kampanije Oskih so imenovali te prireditve tudi oskiške igre.

¹¹⁸ Po neki stari pripovedki se pojavi kuga baje vsako sedmo leto.

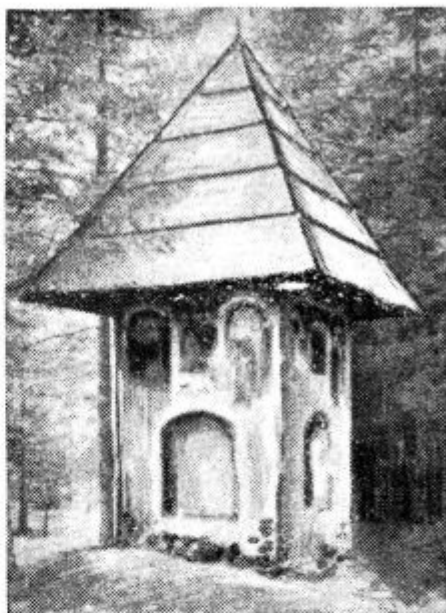
kofi je kaka cerkev ali kapelica posvečena temu zaščitniku, prihajajo na njegov imendan velike množice ljudstva. Taki cerkveni shodi in procesije se vrše n. pr. v Selah pri Slovenjgradcu, pri Sv. Roku poleg Šmarja pri Jelšah, pri sv. Roku poleg Vranskega, v Dravljah pri Ljubljani, v Pongercih pri Novem mestu i. t. d. Tudi na dan sv. Sebastijana, sv. Rozalije in drugih mogočnih priprošnjikov zoper kužne bolezni se spominja naš narod rad nekdanjih bridkih časov.

2. CERKVE, KAPELE, ALTARJI, KIPI, ZNAMENJA IN KRIZI

Že v starem veku so delali ljudje ob času epidemij zaobljube, da bodo postavili v znak sprave z božanstvi svetišča in altarje. Tako so zgradili n. pr. Rimljani l. 292 pr. našim štejem na otoku ob izlivu Tibere tempel Apollonu in njegovemu sinu Aeskulapu v zahvalo, ker sta jih rešila kuge.

Ta pobožni običaj se je ohranil tudi v poznejših stoletjih. Kadarkoli se je bližala ali pojavila kruta morilka, so obljubljali verniki Bogu in svetnikom-zaščitnikom, da jim bodo posvetili v znak hvaležnosti za pomoč in tolažbo cerkve, kapele in altarje. Taki verski spomeniki so nešteti po vsej Evropi, zlasti v katoliških deželah. Mnogi med njimi so umetniško pomembni. Tako stoji n. pr. na visokem hribu poleg mesta Bingen ob Renu znamenita romarska cerkev sv. Roka. Zgradili so jo l. 1666, ko je razsajala v nemških deželah velika epidemija. Vsak potnik, ki se vozi po Renu, jo opazi že od daleč in občuduje veličastno stavbo. Sloveča je tudi kužna kapela na južni strani samostanske cerkve v St. Goarju ob Renu z zanimivimi slikami, ki predstavljajo pohod kuge. Svetovno znana umetnina je tako zvani »isenheimski kužni altar«, ki je sedaj v muzeju v Kolmarju. Postavili so ga okoli l. 1510 v mestecu Isenheim. Znamenit je zlasti realistično upodobljeni Krist na križu. Slike kužnih patronov (sv. Sebastjana, sv. Antona Padovanskega i. dr.) je napravil mojster Matija Grünewald († ok. 1530). Pomemben je tudi kužni altar v Kemptenu ob Illeri (blizu tirolske meje). Najvažnejši kužni spomenik v nekdanjih avstrijskih dednih deželah je veličastna baročna cerkev sv. Karla Bor. na Dunaju (Wieden). Zgradil jo je cesar Karl VI. v l. 1716-37 po načrtih arhitekta I. B. Fischerja v. Erlacha v spomin na epidemijo, ki je morila l. 1713 po vsej Avstriji. Na stebrih pred vhodom so reliefi iz življenja svetnika (zlasti z ozirom na kugo v Milanu); freske in podobe v svetišču sta napravila Ch. Mader in M. Rothmayer.¹¹⁹

V naši domovini je nad 250 cerkva (pred vsem podružnic) in kapel, ki so nastale kot spomin na kužna leta. Stojе v mestih, vaseh, zlasti pa na bližnjih gričih. Nešteti so tudi altarji posvečeni kužnim svetnikom in svetnicam posebno Sebastjanu, Roku, Jožefu, Rozaliji in Barbari. Ker pa opišem te spomenike v drugem delu (Kroniki), se omejim na tem mestu le na nekatere splošne opombe. Večkrat imajo cerkve ali kapele na pročelju letnico (zlasti iz časa velike epidemije 1679-81), tako da jih že po tem znaku lahko spoznamo kot kužne spomenike. Semtertja imajo tudi krajše — navadno latinske — napise, ki povedo kdaj in kako je nastalo svetišče. Pogosto vidimo v takih cerkvah votivne slike z zahvalo za izkazano pomoč. Tudi zvonovi imajo večkrat napise

ZNAMENJE V GOZDU
PRI CRNGROBU

¹¹⁹ Napis nad vhodom se glasi: »Vota mea reddam in conspectu timentium Deum.«

o strahotah kuge.¹²⁰ Naša arhitektonsko najpomembnejša kužna cerkev je sv. Rok poleg Šmarja ob Jelšah (zgrajena l. 1646). Opisal jo je v posebni brošuri dr. Avg. Stegenšek. Pomembni sta tudi cerkev posvečena istemu svetniku v Gorici in cerkev sv. Jožefa pri Celju.

Kakor sem omenil pri opisu kužnih svetnikov so postavili naši predniki v času od 1679—1715 kot trajne spomine na težke kužne čase številne kipe v čast Brezmadežni in sv. Trojici. Navadno stoje na trgih pred cerkvijo oziroma na glavnih trgih. Visoki so 6—10 m. Na vrhu je kip Marije oziroma sv. Trojice, ob vznožju na podstavkih pa često sohe drugih kužnih svetnikov. Večkrat imajo tudi altarje, kjer so se vršile nekoč pobožnosti in ki služijo še danes v to svrhu n. pr. ob procesijah na Telovo. Od kipov, ki so izven Slovenije je pomemben za našo preteklost pred vsem kip sv. Trojice v Gradcu, katerega je dal postaviti cesar Leopold I. l. 1680 kot spomin na strašno epidemijo, ki je pobrala takrat na Štajerskem mnogo tisoč prebivalcev.¹²¹ Zanimiv kužni kip je v Ljubljani, Krakovska cesta št. 21. V vnanjo hišno steno je vzdana kamenita podoba poslikanega, na mrtvaški glavi sedečega angela, ki si z levico opira lice, v desnici pa drži peščeno uro. Ustno izročilo pravi, da se je l. 1599 pri tej hiši ustavila kuga.

Najbolj razširjeni in znani spomeniki pa so kužna ali pomorska znamenja (kužni stebri) in kužni (pomorski) križi, ki označujejo običajno mesta, kjer so pokopavali mrlične ob času velikih epidemij. Prvič so postavljali znamenja v čast padlim žrtvam ko je divjala v Evropi »črna smrt«

(1348). Pozneje so nastali novi spomeniki po vsakem pohodu silne morilke. Najmlajši med njimi izvirajo iz kužnih let 1713—1715. Stojte zlasti na ozemlju bivše avstro-ogrske monarhije, v južni Nemčiji in v Šleziji, torej v pretežno katoliških in nemških deželah; v slavonskih pokrajinah pa pred vsem na Češkem in pri nas. Umetniško in zgodovinsko važni spomeniki te vrste so zlasti v Zgornji Alzaciji (Gross-Glogau) in v okolici Röttlinga ob Tauberi.

V naši domovini so pogosti pred vsem v Slovenskih goricah in v ravnini ob desnem bregu Mure med Špiljem in Ljutomerom, kjer je imela kuga vedno najbogatejšo žetev. Dobimo pa jih tudi v vseh ostalih delih Slovenije. Običajno stoje na poljih in travnikih blizu mest, trgov in vasi, zlasti ob cestah med dvema naselbinama (n. pr. med Novim mestom in Gotno vasjo, med Mozirjem in Lubijo i. dr.) ali v trikotnikih na razpotjih. Semterja so jih postavili prednamci tudi na umetno napravljene gričke. Stojte pa tudi na precejšnjih daleč vidnih višinah. Domnevno so to skupni spomeniki za raztresene grobove in kužne jame.

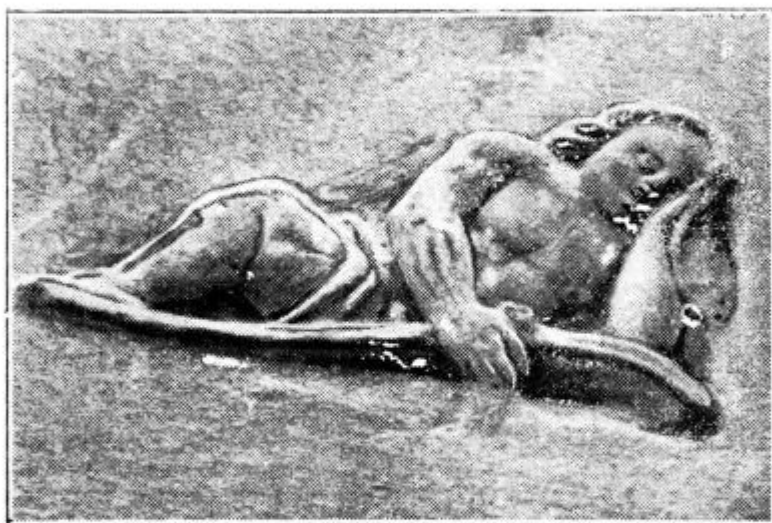

ZNAMENJE V GRABSTAJNU
(na Koroškem)

¹²⁰ Če so pri nas tudi »kužne sveče« — kakor n. pr. na Zgornjem Štajerskem — nisem mogel ugotoviti. Te »sveče« so navadno zelo visoki, palicam slični, barvani svetilniki, kamor pritrjujejo sveče zlasti kadar se vrše cerkveni obhodi.

¹²¹ Zgodovino tega spomenika je opisal Feinlich II, str. 550—570. Naše spomenike omenim obširneje v drugem delu.

Starejša kužna znamenja so izklesana iz kamna (domačega marmorja) v obliki okroglih ali oglatih vitkih (gotskih — izjemoma enakomernih — stebrov. Čim starejši so, tembolj so prikupljivi. Poznejši — zlasti po l. 1679 — so zidani iz opeke. Zato so tudi bolj okorni. Vsi pa stoje na okroglih, štiri- ali osmeroglatih podstavkih. Visoki so povprečno 3 m; nekateri merijo tudi 4—5 m. Na vrhu je kocka (redkeje trioglata prizma), tako da sega navadno preko robov stebra. Kapitel (kocko) pokriva precej visoka streha; na vrhu stoji železen Benediktov križ z dvema povprečnima brunoma. Pri starejših znamenjih ima kocka posebno — proti vetru zavarovano — vdolbino za večno luč. Na mlajših spomenikih pa je na vsaki strani vdolbina, kjer so naslikani — običajno v freskah — kužni svetniki, pred vsem sv. Sebastjan, sv. Rok, sv. Marija, sv. Rozalija i. dr., večkrat tudi verne duše v vicah. Mnogi spomeniki nimajo napisov, tako da je težko ugotoviti, iz katerega časa izvirajo. Drugi imajo letnice (zlasti iz časa 1642—1715), imena ali vsaj začetne črke zgraditeljev ali kak pobožni izrek. Važna so zlasti kužna znamenja v ptujski okolici, ker imajo večinoma slovenske napise n. pr. v Stogovcih iz l. 1642 in v Bukovcih iz l. 1668. Umetnostno-zgodovinsko pomembno je zlasti znamenje pri Crngrobu blizu

KUŽNO ZNAMENJE V LJUBLJANI (Krakovski nasip št. 14)

Škofje Loke (zač. 16. st.) Kjer vedo ljudje, kakšen pomen imajo ta stara in častitljiva znamenja, so spomeniki dobro ohranjeni in večkrat zavarovani z ograjo.¹²² Mnogi pa so, žal, zanemarjeni. Zgodilo se je celo, da so jih nespametni in pohlepni ljudje namenoma porušili misleč, da so pod njimi skriti zakladi. Ko pa so prekopali zemljo so našli samo kosti. Taka dejanja morajo oblasti strogo zabraniti in skrbeti za to, da se znamenja ohranijo. Kajti te spomenike so postavili prednamci v bridkih in temnih časih našim starejšim bratom in sestram, ki so padli v obupni borbi zoper silno sovražnico.

Mesto kužnih znamenj so postavljali naši predniki naši predniki žrtvam velike morilke čisto kužne križe.¹²³ V ubožnih občinah so bili navadno leseni. Taki križi so se ohranili do današnjih dni le v redkih primerih. Bolj pogosti so iz (vlitega ali kovanega) železa ali iz obdelanega kamna. Spoznamo jih, ker imajo navadno letnice in napise n. pr. pri Sv. Antonu v Slov goricah 1529 in grški črki A — Ω (= znak Odrešenika, ki je začetek in konec vsega). Večkrat nosijo tudi okraske kakor podkve, žeblje i. dr. Menda najstarejši kužni križ na Slovenskem stoji

¹²² V novejšem času posnemajo naši umetniki radi te spomenike. Tako ima n. pr. rodbina Golia na pokopališču pri sv. Križu v Ljubljani ličen in učinkovit nagrobni spomenik, ki je veren (četudi zmanjšan) posnetek kužnega znamenja.

¹²³ S »kužnim križem« označujejo ljudje večkrat tudi kužna znamenja.

na Šimonovi gori pri Rebercah v Podjuní. Po izročilu izvira baje že iz časa »črne smrti« (1348). Sem ter tja so sredi vasi, navadno pa — kakor kužna znamenja — na poljih in gričih. V teku časa so odstranili ljudje mnogo teh križev; namestu njih pa so postavili kapelice. O tem nam pričajo stare listine in ljudsko izročilo.

3. KUGA V SLIKARSTVU

Mogočno je vplivala kuga na vse panoge umetnosti, s katerimi so hoteli prednamci ohraniti njen spomin poznejšim rodovom. Pred vsem se kaže to v

KUŽNO ZNAMENJE V LJUBLJANI (Krakovska ulica št. 21)

slikarstvu; kajti mnogo bolj kakor gledališka predstava, spomenik, stavba, knjiga ali pesem je klicala v spomin vse grozote črne smrti slika zlasti v času, ko je bila ljudska izobrazba še na nizki stopnji. Umevno je, da imajo slike, ki se nanašajo na kugo, pretežno verski značaj. Saj je bilo po tedanjih nazorih veliko umiranje pravična kazen za greh in sredstvo, s katerim poziva Bog človeški rod k pokori in spreobrnjenju. Številne pa so tudi posvetne slike, ki kažejo strahote velike morilke. Ker pa bi zahteval opis vseh teh umetniških spomenikov posebno, obsežno delo, podam v naslednjih vrsticah samo splošen pregled.

Znamenitejše slike kužnih svetnikov sem omenil že v 5. poglavju. Preostajajo še »mrtvaški plesi« (la danse Macabre), »apokalipse« »kužni listi«, »votivne

slike« in zlasti tako zvane »kužne slike« v ožjem pomenu.¹²⁴ Slednjič navajam nekatere znamenite posvetne slike, ki se nanašajo na kugo.

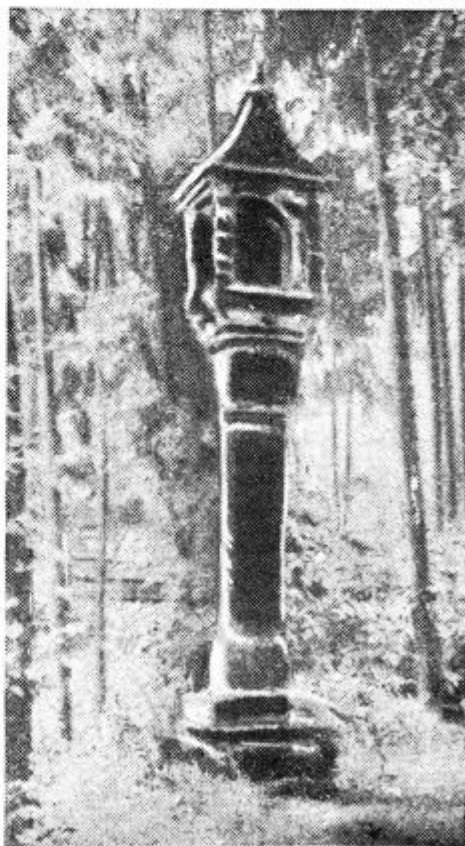
Pod vplivom velikih epidemij srednjega veka so nastale zlasti izza 14. st. v raznih evropskih deželah, pred vsem v Franciji, Švici, Nemčiji in Italiji svojevrstne slike, ki predočujejo divji ples Smrti (Kuge) z zastopniki raznih stanov in starosti, kakor s papežem, cesarjem, kardinalom, krajem i. t. d. do puščavnika, kmeta, mladeniča, device in otroka. Pogosto imajo podobe napise v vezani besedi, ki pojasnjujejo njihov pomen. Te umetnine naj spominjajo vernike na neizbežno usodo vseh in vsakega in jih opozarjajo, da se spokore. Dobimo jih pred vsem v cerkvah in samostanih, pa tudi v palačah cerkvenih in posvetnih velikašev. Posebno znameniti »mrtvaški plesi« so v Franciji v Amiensu, Dijonu, Rouenu, Parizu, Strasbourgu in v opatijski cerkvi La Chaise Dieu (Auvergne); v Švici v Bazlu (samostan pridigarjev), Bernu, Churu (škofija), Luzernu in Freiburgu; v Nemčiji v Lübecku (Marijina cerkev), Kostnici (Konstanz), Draždanah (kraljevi dvor), Erfurtu in Berlinu; v Italiji pa zlasti v Pisi (Campo santo »Triomfo della morte«, gl. str. 19). Tudi naša domovina ima tak »mrtvaški ples« kot spomin na kugo v cerkvi Marije na Škrilju pri Bermu (severna Istra). V to skupino spadajo še številni lesorezi, risbe i. t. d. »mrtvaških plesov«, ki so jih ustvarili razni veliki umetniki prejšnjih in poznejših časov, kakor Hans Holbein ml. (1497—1543), Alfred Rethel (1816—1859, gl. str. 7, 12 in 13), Viljem v. Kaulbach (1805—1874) i. t. d.

»Mrtvaškim plesom« so sorodne »apokalipse«, ki predočujejo — po Razodetju evangelista Janeza (6. pogl.) — štiri strašne jezdece, ki jih pošlje Bog v svoji sveti jezi nad grešni človeški rod: kugo, vojno, lakoto in smrt. Svetovno znane apokalipse so ustvarili zlasti Albreht Dürer (1471—1528), ciklus »Razodetje sv. Janeza«, Peter Pavel Rubens (1577—1640), »Apokaliptična žena« in Peter Cornelius (1783—1863, gl. str. 4).

V 15. st. so se pojavili za preprosto ljudstvo številni »kužni listi« (»Pestblätter«). To so lesorezi s podobami kužnih svetnikov in drugimi verskimi motivi in molitvami zoper kugo. Razširjeni so bili zlasti v Nemčiji. Slovenski kužni listi niso znani.

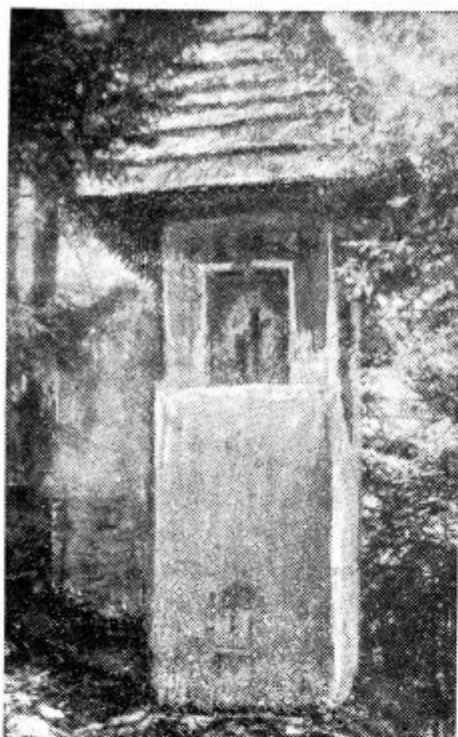
Zelo številne so v naši domovini — zlasti v romarskih cerkvah — »votivne slike«, kjer izrekajo posamezniki, rodbine in cele občine (mesta) svetnikom-zasčitnikom — pred vsem Mariji — zahvalo za pomoč ob času kuge. Največ jih je iz časa 1676—1715. Zanimive so zlasti tiste, ki imajo pod svetnikom podobo mesta (n. pr. votivna slika v Nazaretu v Savinjski dolini, ki jo je poklonilo Mariji mesto Maribor l. 1680). Napisi so skoraj brez izjeme nemški ali latinski, često v vezani besedi.

Posebno važni in zanimivi spomeniki so »kužne slike« v ožjem pomenu, ki se sklicujejo izrecno na kugo in često obenem na vojno in lakoto. Saj so bile vse tri nadloge nerazdružljive zaveznice. Dobimo jih zlasti v južni Nemčiji in v bivši Avstriji. Prototip teh slik (navadno fresk) je: Pod razprostrtim plaščem ali

ZNAMENJE V GORNJI RADGONI

¹²⁴ Številne slike o poslednji sodbi ne spadajo v okvir te razprave, ker so s kugo le v splošni zvezi.

ZNAMENJE V NOVI ŠTIFTI
PRI RIBNICI

kopreno Matere božje (ki jih drže pogosto angeli) se zbirajo kristjani, proseč mogočno zavetnico za pomoč. Večkrat ima Marija razgaljena prsa, ki jih kaže Sinu. S tem ga opominja, da je njegova mati, ki ga je dojila. Krist stoji ali kleči ob strani napol ali popolnoma nag, tako da se vidijo rane na rokah, nogah in prsih. Roke dviga k svojemu nebeškemu očetu. S tem mu kliče v spomin, da je umrl na križu za človeški rod. Nad oblaki stoji ali sedi na prestolu Bog oče. V rokah drži meč, katerega vtika v nožnico, ker ga je ganila sinova prošnja. Večkrat odlaga tudi lok in tri puščice ali sulice, ki značijo tri nadloge: kugo, vojno in lakoto, oziroma kobilice. (Puščice je prevzelo krščanstvo od Grkov in Rimljanov, kjer strelja ž njimi Apollo). Temu prototipu so dodajali umetniki številne druge motive, oziroma ga po svojih idejah preobrazili. Na ta način je nastala cela vrsta različnih kužnih slik, ki pa imajo vse isto osnovno misel. Ta ideja je gotovo veličastna in umetniško izredno učinkovita tudi za skeptika, ki ne veruje krščanskim dogmam. V teh spomenikih se zrealijo bolj kakor v vseh drugih umetninah vse strahote kuže in otroško zaupanje v mogočno zaščitnico. Umetniško najbolj dovršena in tudi za našo ožjo domovino zgodovinsko najpomemb-

nejša slika te vrste je na južni strani stolnice sv. Egidija (Tilna) v Gradcu.¹²⁵ Napis: »1480 Umb uns Frauntag sind hie za Gratz gots plag drey gewesen Haberschrechh Türkn vnd pestilencz und jede so grosz, dasz dem Menschen vnerhörlich ist — got sey vns gnädi« — pove, da je nastala slika v strašnem letu 1480, ko so obiskale Gradec (in obenem slovenske dežele) tri velike nadloge: kobilice, Turki in kuga. Umetnik ni znan; slika pa kaže italijanske vplive. Na vrhu v sredini sede tri božje osebe upodobljene kot mladi možje. Bog oče meče tri sulice. Pred njima klečita madona s kopreno, ki jo drže angeli in štiti tako kristjane, in Janez Krstnik. V ozadju so zbrani očaki, štirje evangelisti in glavni svetniki. Pod to skupino je tridelno poslopje kot simbol cerkve. V sredini sedi papež; v obeh stranskih celicah pa sta sv. Frančišek in sv. Dominik. Izven poslopja stoje v živahnem gibanju na eni strani cesar, cesarica, dvorniki in zastopniki različnih stanov do rokodelca in berača, na drugi strani pa duhovščina. Pod tem delom so tri slike, ki kažejo tri nadloge: kobilice, Turke, ki mučijo kristjane pred mestnim obzidjem in žrtve kuže. Ob straneh tolmačijo napisi v nemških stihih pomen posameznih slik.¹²⁶ — V Sloveniji sta dve slični, pa enostavnejši sliki: prva iz 2. polovice 15. st. v znameniti cerkvi sv. Primoža nad Kamnikom, druga (slabo ohranjena) iz ok. l. 1520 na župni cerkvi v Marenbergu. V obeh primerih hoče

¹²⁵ Umetnostni zgodovinarji imenujejo to sliko običajno »das Landplagenbild«. Obširno jo je opisal H. Schwach (»Das Wandgemälde der Domkirche zu Graz und seine Restauration«) v listu »Kirchenschmuck« 1871 str. 69 sl.

¹²⁶ Kot vzgled navajam naslednji kitici v izvirniku in prevodu:

Darumb das du mich hast ungeehrt,
So stirbt aus dir ain teil des swert,
Der andere der Pestilentze stirbt
Der drit tayl des Hungers verdirbt.

Zato ker nisi me častil,
En del ti bode meč pobil,
Na kugi drugi naj umre
In glad naj tretji del zatre.

Bog oče uničiti v sveti jezi grešne kristjane, ki jih ščiti Marija pod plaščem, proseč ga po Kristu za usmiljenje.¹²⁷

V 17. st. se pojavi v slikarstvu posebno zanimanje za grozne prizore. Z vidnim veseljem predočujejo slikarji krvava mučeništva, koščene starčke, ostudne bolnike i. t. d. Obenem se razvije posvetno slikarstvo. Umevno je, da se pečajo tedanji umetniki radi s črno smrtjo in njenimi strahotami. Pa tudi v poznejših časih so slike o kugi zelo pogoste. Kot vzgledi naj služijo naslednji slikarji in njihova »kužna« dela: Peter Pavel Rubens: »Sanheribovo vojsko uniči kuga«; Nicolas Poussin (1594—1665); eden največjih francoskih slikarjev: »Kuga pri Filistejcih in »Kuga v Atenah« (obe v Parizu); Charles Vanlov (1719—1790): »Papež Gregor Veliki pri kužni procesiji v Rimu l. 590«; Francisco Goya (1746—1828; slavni španski umetnik) v svojih »Caprichos« (Kaprice); Jacques Louis David (1748—1825): »Napoleon obišče okužene v Jaffi l. 1797« (Pariz); njegov učenec François Gérard (1770—1837): »Kuga v Marzeju (Marseille) l. 1720«; Jules Elie Delaunay (1828—1891): »Kuga v Rimu« (Pariz). V našem posvetnem slikarstvu so dela, ki se bavijo s kugo, redka. Kot vzgled navajam risbo prof. Antona Koželja »Ponočna potnica« v »Slovenskih baladah in romancah« (1912), ki ilustrira znano Aškerčvo pesnitev. V splošnem so posvetne slike, ki jih vidimo pri nas (n. pr. v ptujskem gradu »Kuga v Rimu«), tujeja izvora.

4. KUGA V KNJIŽEVNOSTI

Po svojih nepopisnih grozotah, po svojem nerazumljivem, skrivnostnem bistvu in po svojem ogromnem vplivu na mišljenje in čuvstvovanje vsakega posameznika in vsega človeškega rodu, je kuga božansko-veličastna. Zato je navduševala neštete pesnike in pisatelje, da so ustvarili tisočera dela njej v spomin. Podati popolno sliko, kako je vplivala na književnost vseh narodov in časov, je v okvirju te razprave nemogoče. Kajti o tem bi mogel napisati literarni zgodovinar obsežno knjigo. Zadostujejo naj samo nekateri vzgledi.

Da opisujejo strahote kuge že sv. pismo ter številni grški in rimski zgodovinarji, pred vsem Thukydides, sem že omenil v drugem poglavju (Splošna zgodovina kuge.¹²⁸ Izmed mnogih pesnikov starega veka, ki se bavijo s kugo, je pomemben posebno P. Ovidius Naso (43 pr. Kr.—17 po Kr.). V svojih »Metamorfozah« (VII. v. 525—660) opisuje v klasični obliki, kako je pomorila kuga na Egini (Aegina) za časa bajeslovnega kralja Eaka (Aeacus), oziroma vojne med Minosom iz Krete in Atenčani najprej pse, ptice, ovce, govejo živino, divje živali in slednjč ljudji, tako da je uničila skoraj vse življenje na otoku.

Dante (+ 1321) pripoveduje v »Božanski komediji« (»Inferno« XXX), kako muči kužna bolezen v peklu Simona, ker je prevaril Trojance in Putifarjevo ženo, ki je obdolžila po nedolžnem Jožefa zakonolomstva. Giovanni Boccaccio (1313—1375) slika v uvodu svojega »Dekameron« s pesniškim zanosom strahote črne smrti v Firenci l. 1348., ki jih je doživel sam. W. Shakespeare (1564—1616) se bavi v svojih delih s kužnimi epidemijami, zlasti v svoji silni drami Rihard III, kjer opisuje »angleško potenje«, ki se je polastilo vojske. Avtor »Robinzona« Daniel Defoe (1661—1731) je opisal veliko kugo v Londonu v l. 1665—1667. Goethe slika v »Faustu« (II. del) žalostne posledice zdravil, ki so jih uporabljali nekoč zoper kugo. Svetovno znan je roman Alessandra Manzonia (1785—1873) »I promessi sposi« (Zaročenci), kjer kaže avtor na podlagi obsežnih arhivalnih študij strahovite prizore ob času kuge v Milanu l. 1630. Že ti primeri dokazujejo, kako živo so se zanimali največji pesniki in pisatelji vseh narodov za pogubno divjanje silne morilke. Naravnost nepregledna pa je ljudska književnost (narodne pesmi, pravljice i. t. d.), ki se bavi s tem predmetom.

Precej bogata je tudi slovenska literatura, ki se nanaša na kugo. Začetnik naše književnosti, Primož Trubar, omenja veliko umiranje (»Sterb«) večkrat v

Pestilenz di will got schikhn dir
Umb deine sünd das glaub du mir
Darumb so khere dich zu got
Und halt hinfür dy sein gepot.

Gospod poslal bo kugo ti
Za greh tvoj — le verjemi mi.
Zato spet vrni k Bogu se
In stori, kar ti zapove.

¹²⁷ Slike, kjer se zbirajo kristjani (zastopniki raznih stanov) pod Marijinim plaščem, so pogoste. Pri nas je znamenita zlasti podoba na glavnem altariu na Ptuiški gori (iz ok. l. 1424). Opisal jo je dr. Avg. Stegenšok.

svojih (nemških) pismih, ki jih je pisal v l. 1562—1563 iz Ljubljane svojemu zaščitniku Ivanu bar. Ungnadu n. pr. 4. IX. 1562 (kuga na Spodnjem Štajerskem, 18. IX. 1562 (kuga v Mariboru, Ptuju in na Vranskem), 15. X. 1563 (kuga na Spodnjem Štajerskem), 9. XII. 1563 (Kuga da Spodnjem Štajerskem in v okolici Radeč) i. dr.¹²⁹ Izmed starejših pisateljev omenim pred vsem o. Janeza Krstnika od sv. Križa, ki je izdal v l. 1691—1707 pet obsežnih zvezkov pridig (»Sanctum promptuarium«). S kugo se bavi v 4. knjigi. Tudi Valentin Vodnik (+ 1819) omenja v svojih »Novicah« divjanje kuge na Španskem l. 1800. Pomemben pisec je tudi Krempelj (»Pridige« 1835). Od novejših pisateljev zavzema prvo mesto Fr. Ks. Meško; njegova »Črna smrt« (1911), kjer opisuje kugo v Ptuju l. 1645, je klasično delo te stroke. Mnogo podatkov o kugi vsebujejo spisi dr. Ivana Tavčarja (»Visoška kronika« i. dr.), Ivana Preglja (»Zgodbe zdravnika Muznika«, »Plebanus Joannes« i. dr.) in še več drugih pisateljev. Od pesnikov omenim zlasti Antona Aškercsa in Frana Levstika. Obširnejše poročati o tem predmetu ni potrebno, ker bom omenil ostala dela v drugem delu (Kronika).

¹²⁸ Zgodovinske spise starega veka moramo prištevati med leposlovna dela, ker je bila posebno važna oblika (način pripovedovanja). Primerjati jih moremo najboljše z našimi zgodovinskimi romani in spomini (memoarji).

¹²⁹ Elze, Primus Trubers Briefe, Tübingen 1897, str. 210, 346, 349, 374 i. dr.

KRONIKA

UVOD

Drugi del »Kuge na Slovenskem« vsebuje kroniko, t. j. opis divjanja strašne sovražnice človeštva na naši zemlji po časovnem redu. *Krajevno* obsega vse odrešene in neodrešene pokrajine, kjer biva danes naš narod ali ki spadajo zemljepisno in zgodovinsko k temu ozemlju (Trst, Celovec, Beljak, Radgona l. dr.); *časovno* pa vse dogodke od najstarejših dob do okoli l. 1750, ko je zapustila silna morilka za vedno slovenske dežele.

Kaj so razumeli prednamci pod izrazom »kuga«, ni vedno jasno, zlasti ne v starejših časih, ko so poročila dokaj pomanjkljiva. Z gotovostjo vemo le, da je zahtevala najštevilnejše žrtve — posebno v časih velikega umiranja od srede 14. do konca 17. st. — prava ali azijska kuga; kajti vsi sodobni domači in tuji viri opisujejo točno in soglasno znake te strašne bolezni kakor kužne bule (bubone), črne maroge, izpuščaje, naglo smrt i. t. d. Zato rabim splošni izraz »kuga« za vse epidemije, ki so razsajale po naši domovini do okoli l. 1750. Po tem času pa so se pojavile pri nas številne druge nalezljive bolezni — zlasti kolera —, ki so povzročale prednamcem isto gorje kakor nekoč kuga in zoper katere so uporabljali v bistvu ista sredstva kakor zoper njihovo prednico. Zato opišem v dodatku v glavnih obrisih tudi te epidemije. Slednjič podam kratek pregled in topografijo kužnih bolezni na Slovenskem, kolikor spadajo v okvir tega dela.

V kroniki kuge in njenih sester se ponavljajc vedno in povsod iste strahote, isto veliko umiranje, iste neizmerne telesne in duševne muke. Kljub temu je kronika pestra in zanimiva. Kajti smrt se pojavlja v raznih krajih in časih v najrazličnejših oblikah: zdaj kakor jezen orkan, ki opustoši obsežne pokrajine, zdaj tiho in zahrbtno kakor krvoločna zver, ki preži iz zasede na mirno, nič zlega slutečo čredo. Tu iščejo poginu zapisani nesrečniki v vročih molitvah pomoč in tolažbo pri Bogu in svetnikih, tam se jih polašča grozen obup, tam zopet se udajajo nebrzdano strastem, da pozabijo vsaj za hip vse trpljenje in bridkosti.

Napori oblastev, zlomiti ali vsaj omiliti demonsko moč morilke, so pogosto brezuspešni; kajti nihče se ne zmeni za ukaze in odredbe gosposke in večkrat izbruhnejo celo krvavi upori. Po vsaki kužni periodi, kjerkoli kosi ali preti smrt, nastajajo v mestih, trgih in vaseh, na vrhovih gričev in na samotnih poljih vedno novi spomeniki v čast padlim in v zahvalo Bogu za rešitev. Tako sliči kronika pestremu mozaiku, sestavljenemu iz stoterih raznobarnih kamnov, nudeč v celoti grozno-veličastno sliko zmagoslavne Smrti.

Kužna kronika ni popolna. Tako delo bi zahtevalo mnogoletne naporne studije nešteti knjig in arhivalij. Kljub temu nudi bralcu dokaj točen vpogled v te bridkosti in trpljenja polne čase. Radi pregleda sem razdelil snov po posameznih stoletjih.

Glavne vire, ki sem jih uporabil za kroniko, sem našel že v uvodu k prvemu (splošnemu) delu. Ostale vire navajam v običajnih kraticah v besedilu pod črto.

NAJSTAREJŠA DOBA (do 8. st. po Kr.)

Kdaj se je pojavila strašna sovražnica človeštva prvič na ozemlju, kjer biva danes naš narod, se ne da ugotoviti; kajti o tem ne poročajo niti pisniki, niti drugi viri. Domnevno so jo poznali že najstarejši znani prebivalci, Iliri in Kelti. Saj so obstojale že takrat tesne trgovske zveze z Orientom, kjer so kužne bolezni že od nekdaj neštetokrat razsajale. — Tudi iz dobe rimskega gospodarstva (ok. 35 pr. Kr. — 476 po Kr.) nimamo točnejših poročil o strahotah; morilke na naši domovini. Razni latinski in grški pisci, kakor T. Livius, Tacitus, Plinius, Suetonius, Galenos, Cassiodorus i. dr. pripovedujejo samo, da so divjale v letih 17, 68-70, 169-175, 225, 255, 334 in 380 po vsem tedaj znanem svetu velike epidemije, ki so uničile vsakokrat mnogo tisoč človeških življenj. Gotovo niso prizanesle našim krajem, zlasti kadar so jih zanesle številne azijske legije, ki so pri nas taborile. Morda je nastal ta ali oni altar, kip ali napis, posvečen Apollonu ali Aesculapu, ki so jih našli arheologi v nekdanjih rimskih naselbinah (Poetovio, Celeia, Aemona) kot spomin na te težke čase.

Še bolj nejasna je preteklost naše domovine v dobi preseljevanja narodov. Vemo le, da so prehajali takrat skozi naše ozemlje razni germanski narodi, zlasti Goti in Longobardi. Ker pa je zgodovinsko dokazano, da je morila med njimi večkrat kuga, je opravičena domneva, da je obiskala tudi današnje slovenske dežele. Ko so prišli slednjič v času od l. 568 do 598 naši pradedi iz neskončnih zakarpatskih step v svojo novo domovino, je razsajala skoraj po vsem tedanjem svetu ena največjih epidemij, kar jih pomni zgodovina — Justinianova kuga (542-594). Njene strahote so brezdvomno občutili tudi naši predniki, četudi ne poročajo o tem ničesar zgodovinski viri. Odslej je prihajal grozni gost v naše kraje, zlasti kadar so divjali boji z Longobardi, Bavarci, Avari, in Franki. Posebno strašno je moralo biti v teku 7. in v začetku 8. stoletja. Takrat je gospodoval naš narod še v današnji Gornji in Dolnji Avstriji, na Zgornjem Štajerskem, v vsej Koroški in na vzhodnem delu Tirolske. Danes spominjajo na nekdanjo našo posest le še številna imena rek, gora in krajev. To je zakrivila v obilni meri kuga, ki je pomorila mnogo več Slovencev kakor sovražni meč in pripravila tako pot novim gospodarjem. Na ozemlju, ki smo ga še ohranili, pa pričajo o teh časih bridkosti in trpljenja naše najstarejše (prvotne) cerkve — zlasti ob nekdanjih rimskih cestah —, posvečene sv. Martinu, n. pr. na Hajdini pri Ptujju, v Šmartnem pri Kranju, i. dr. Temu svetniku so se priporočali namreč naši predniki in Franki ob času velikih epidemij.

Prvo precej zanesljivo vest o kugi na Slovenskem imamo iz l. 792. Po Valvarjevem poročilu (XIV, 248) sta prestopili takrat Sava in Drava zaradi silnih nalivov bregove in uničili polja. Sledila je lakota; za njo pa je prišla kuga, ki je položila v grob mnogo mladih in starih. Trkala je tudi na vrata plemičev s tako silo, da jih je ostalo le malo živih. Ta nesreča je bila tem večja, ker je divjala takrat med Franki in Avari vojna, ki je zadela tudi naše pokrajine.

IX. STOLETJE

V letih 872 in 873 sta vladali na Slovenskem — zlasti na Spodnjem Štajerskem — silna vročina in suša. Obenem so priletele ogromne množice koblic, ki so opustošile pred vsem Ptujsko polje. Veter jih je sicer zagnal v Dravo, toda valovi so jih vrgli zopet na suho. Tu so trupla gnila in širila neznosen smrad. Zaradi tega je nastala v Ptujju in okolici velika epidemija, ki je pomorila mnogo ljudi. Slilne razmere so bile v naslednjih letih po vsej Evropi.

Malo pozneje (881) so šli naši vojaki z nemškimi vladarjem Ludvikom III. nad Normane. Ko so se vrnili, so prinesli s seboj kugo, ki je morila neusmiljeno v letih 881-883 po Štajerski, Koroški in na Tolminskem. Pobrala je toliko ljudi, da so morali pokopati pogosto v en grob po dva mrliča. Obenem je divjala v Zgornji Panoniji vojna med Franki in Svato-polkom.

X. STOLETJE

Iz naslednjega stoletja imamo o zdravstvenih in vremenskih prilikah v naši domovini le malo poročil. V tem času (do bitke na Leškem polju l. 955) so prihajali neprestano divji Madžari v naše kraje in jih skoraj popolnoma opustošili. Komaj so se naše dežele nekoliko opomogle, se je zglasila l. 995 stara znanka kuga, ki je zahtevala občutne žrtve.¹

XI. STOLETJE

se je začelo z neobičajnim pojavom: na nebu se je prikazala repatica, ki je bila tako svetla, da ni mogel nihče vanjo gledati. Ze to je ljudi silno prestrašilo, še bolj pa hud potres, ki je povzročil l. 1000. v vsej Evropi — pri nas zlasti v Ljubljani — mnogo škode.² Vse se je balo kuge, ki se je oglasila v resnici že l. 1006. Po Valvasorjevem poročilu (XI, 709) je razsajala v Ljubljani in bližnji okolici tako, da je umrlo nad 17.000 prebivalcev. Ta vest je gotovo pretirana; kajti današnja slovenska prestolnica je bila takrat še neznaten kraj. Tudi dežela ni bila gosto obljudena. Nedvomno pa je zahtevala kuga skupno s svojo zaveznico lakoto v tem letu v slovenskih deželah primeroma velike žrtve.

Odslej nam poroča domača zgodovina XI. stoletja le o številnih ljutih madžarskih napadih. Gotovo je obiskala v tem času strašna morilka večkrat naše kraje, ker je razsajala često v sosednjih — zlasti nemških in italijanskih — pokrajinah in ker je bil naš narod telesno in duševno izčrpan.

XII. STOLETJE

Tudi v prvi polovici sledečega veka je morila kuga neusmiljeno v bližnjih deželah. Verjetno je, da je zahtevala tudi pri nas mnogo žrtev, čeprav nimamo o njenem divjanju na Slovenskem zanesljivih poročil. L. 1167 je povzročil močan potres v naši domovini, zlasti na Koroškem, mnogo škode. Obenem je uničila silna vročina skoraj vse poljske pridelke. Zaradi teh nesreč je nastala takšna lakota, da so uživali ljudje mačke, pse in celo mrličje. Prebivalstva se je polastila strahovita panika. To dokazujejo zlasti bičarji, ki so se takrat pri nas prvič pojavili. Njihove obupne prošnje, da odvrne Bog kugo, pa so bile zaman: že naslednjega leta (1168) je obiskala kruta sovražnica slovenske dežele in pahnila v grob baje polovico prebivalstva.

V letih 1195 in 1196 so priletele na Štajersko, Koroško in Kranjsko ogromne množice kobilic. Padle so v vode; ko pa so jih vrgli valovi nazaj na suho, so izbruhnile v mnogih krajih zaradi gnilobe in smradu nalezljive bolezni, ki so uničile številne, od lakote in drugih nezgod itak onemogle prebivalce.

XIII. STOLETJE

Tudi v tej dobi so zadele naše prednike mnoge težke nadloge. 4. maja 1201 je porušil silen potres številne cerkve, gradove in hiše. Pogosto so prihajali v naše kraje plena željni Madžari ter povzročili bedo in epidemije. Z gotovostjo vemo le, da je razsajala l. 1230 — očitno zaradi sovražnih vpadov — po vsej Kranjski in Furlaniji kuga tako, da je obležalo na cestah mnogo mrtvih.³ Dozdevno pa so se te rane kmalu zacelile, ker kronisti o posledicah epidemije ničesar ne poročajo. L. 1259 je bila pri nas huda lakota. Semtertja so imeli tudi kugo. Malo let pozneje (1267) je povzročil zopet hud potres obilo škode. V letih 1272-1273 so pridrevli Madžari in Kumani preko meje, oplenili Štajersko in Koroško, odgnali 20.000 ljudi v sužnost in zapustili v ptujski okolici kugo v spomin. L. 1291 je bila velika epidemija v Istriji.

¹ Aquil. l. Caesar: Ann. duc. Styriae I, 393.

² Isti I, 407.

³ Valvasor, XIV, 292.

XIV. STOLETJE.

Vse dosedanje divjanje kuge v naši domovini izgine povsem vpricho strahot, ki jih je povzročila silna morilka v teku 14. stoletja. Prvič se je oglasila v tej dobi — skupno s kobilicami — l. 1337 na Spodnjem štajerskem. Vendar takrat še ni pokazala vse svoje demonske sile. V naslednjih letih so zadele našo domovino — kakor vso ostalo Evropo — številne velike nesreče. L. 1338 so uničile ogromne armade kobilic vsa polja in travnike. Reke so prestopile bregove in povzročila velike poplave zlasti na Tolminskem (1337) in na Koroškem (1344). Posledica teh nezgod je bila lakota. 25. januarja 1348 je razrušil strahovit potres na vsem slovenskem ozemlju — pred vsem na Koroškem mnogo naselbin, cerkva in gradov. Ljudje so bili popolnoma zbegani in videli v strahu čudovite nebesne prikazni. Tako je naznanila črna smrt svoj zmagoviti pohod v naše kraje. Meseca aprila in maja 1348 je prišla iz sosedne Italije, kjer je pobrala skoraj $\frac{2}{3}$ prebivalstva, na Primorsko in usmrtila v kratkem velik del ljudi. Zlasti Tolminsko je ostalo skoraj popolnoma prazno.⁴ Nato se je širila strašna bolezen neverjetno naglo po vseh ostalih slovenskih deželah. Na Spodnje štajersko je prišla preko Koroške in divjala najprej po Murskem polju. Proti jeseni 1348 je prekoračila Slovenske gorice in obiskala Dravsko polje. Odtod se je širila prihodnje pomlad vedno dalje, tako da so izumrli v mnogih krajih vsi prebivalci. Z isto pogubno silo je razsajala po Koroškem in Kranjskem. Splošno so bili ljudje uverjeni, da svet še ni videl izza vesoljnega potopa tolike morije. Povsod je vladal nepopisen obup. Nekateri so se vlegli v odprte grobove in pričakovali smrt, drugi so šli kot običajno v dolgih procesijah od kraja do kraja, hoteč izsiliti z mukami in molitvami božje usmiljenje. Obenem so preganjali Zide, češ da so zastrupili studence in povzročili tako veliko umiranje. Le težko si ustvarimo pravo sliko strahot, ki jih je doživel naš narod v teh časih. Kajti viri so pičili. To ni čudno: saj je gospodovala silna morilka takrat po vsem svetu in zahtevala povsod tisočere in tisočere žrtve. Kdo bi mislil v tem neizmernem trpljenju na našo neznanost, svetu malo znano domovino? Kako strašne rane pa je usekala črna smrt našemu narodu, dokazuje dejstvo, da je moral vojvoda Rudolf IV. še 10 let pozneje (1359) odpustiti sekovski škofiji za njena posestva v mariborski okolici (»Wielancz«) davke, ki so bili neiztirjljivi. Spominov na to dobo se je ohranilo le malo. Tako priča o črni smrti n. pr. cerkev sv. Martina ob Kulpi, ki je bila v tem času zgrajena.

V drugi polovici tega stoletja je bilo nekoliko bolje, ker kuga ni več tako kruto morila. L. 1350 so jo imeli v Ptujju,⁵ l. 1358 v Podsredji, l. 1385 pa — po slabi letini — v mariborski okolici.⁶ Koliko ljudi je pokosila v teh krajih, ne pove nobeno poročilo. Da je morala razsajati v tem času tudi v Trstu, dokazuje dejstvo, da so l. 1365 sezidali tam cerkev sv. Sebastijana, ki je obstajala kakih 80 let.⁷

Tudi

XV. STOLETJE

je bilo za slovenske dežele dokaj žalostno. Večkrat so priletele k nam požrešne kobilice; njim pa so sledile slabe letine z lakoto in draginjo. Pogosti so bili potresi, požari, suše in povodnji. Vrh tega so vpadale od l. 1396 dalje v naše kraje skoraj leto za letom krvoločne turške drhali; na Primorskem so nadlegovali prebivalstvo pohlepni Benečani in slednjič so se vršili (l. 1457) še srditi boji za dedščino celjskih grofov. Pri takih razmerah je umevno, da je bila često tudi kuga nepovabljen gost na naši zemlji. Točnejša poročila o njenem divjanju pa imamo šele izza sredine tega veka.

L. 1445 se je pojavila strašna sovražnica na Primorskem, zlasti na Tolminskem, kamor je prišla iz sosednje Italije. Obilo strahu je morala povzročiti Trstu. To dokazuje dejstvo, da je sklenil l. 1447 tržaški škof

⁴ Rutar: Tolminsko, 73.

⁵ Rajsp »Pettaue«, 143.

⁶ Puff »Marburg« II, 83.

⁷ Generini »Trieste antica e moderna« (1884), 314.

Aeneas Sylvius Piccolomini (1447-1450, poznejši papež Pij II. 1458-1464) zaradi zaobljube svojega prednika Nikolaja Aldegarisa zgraditi mesto zapuščene cerkve sv. Sebastijana na vogalu Glavnega trga in današnje ulice sv. Sebastijana novo svetišče v čast istemu svetniku. Cerkev so dovršili l. 1450; imel je takrat tri altarje, posvečene kužnim patronom Sebastijanu, Roku in Barbari.⁸

Iz Primorja se je širila kuga l. 1449 na Kranjsko, Štajersko in Koroško in zahtevala precej žrtev. Točnejši podatki niso znani.⁹

V tako zvani »tržaški vojni« l. 1463 so oblegali Benečani od julija do novembra Trst. V mestu je nastala kmalu taka lakota, da so jedli prebivalci usnje, konje, mačke i. t. d. Takoj nato je izbruhnila kuga in pobrala več žrtev.¹⁰

Pet let pozneje (1467) se je pojavila črna smrt spet na Primorskem. Na Tolminskem je trpelo zlasti Bolško.¹¹; v Trstu pa je razsajala tako, da je umrla ena petina prebivalstva.¹² Da je obiskala tudi Spodnje Štajersko, dokazuje kužni križ v župniji Sv. Ane pri Krembergu, ki ga je dal postaviti neki Heratits (Geratič), menda v spomin in zahvalo, da se je rešil pogube.¹³

Prava doba bridkosti in trpljenja za našo domovino pa se je začela šele l. 1472. V začetku tega leta se je pojavila na nebu repatica z dolgim ognjenim repom. Nato je bila tri leta velika suša. Njej je sledila lakota, ki je pobrala mnogo ljudi. Zlasti hudo je bilo l. 1473, ko je pripekalo sonce tako silno, da so se vneli sem ter tja gozdovi in da so usahnili mnogi studenci, potoki in reke. V nekaterih krajih so morali kupovati vodo za drag denar. Tem obilnejše so tekle solze. Kajti sredi teh nezgod so prihrumeli v naše kraje še krvooločni Turki in zapustili pri odhodu kot spomin krog. Zlasti so trpeli takrat Celje, Slovenjgradec, Konjice, Vitanje in Šalek. Domnevno je obiskala kuga Gornji grad in okolico. L. 1474 (ali že l. 1447) so postavili namreč prebivalci na Stražeh cerkev, posvečeno kužni zaščitnici sv. Barbari. L. 1475 so priletele zopet velike množice kobilic, ki so napravile znatno škodo zlasti v Istri, na Krasu in Furlanskem.¹⁴ Dve leti nato (1477) je pridrvelo 30.000 Turkov čez Kras, ki so porazili ob Soči benečansko vojsko. Pri tej priliki so okužili tržaško okolico, tako da je umrlo l. 1479 v mestu baje 700 ljudi.¹⁵

Kranjski je menda kuga v tem času prizanesla. Da pa je povzročila precej strahu, dokazuje dejstvo, da so zgradili l. 1478 v Kranju na Pungertu cerkev in jo posvetili sv. Fabijanu in kužnima patronoma sv. Sebastijanu¹⁶ in sv. Roku.

Leto 1480 označujejo kronisti po vsej pravici kot »črno«. Najprej so prišle v našo domovino kobilice ter uničile polja in travnike. Za njimi so preplavili Turki in Madžari, moreč in pleneč Kranjsko, Koroško in Štajersko. Tema nadlogama se je pridružila slednjič še kuga. Valvasor (XV, 379) poroča, da so dobili ljudje hitro vročino s strašnim glavobolom, tako da so bili kakor brez uma. Mnogim so zrastle v glavi črvi, ki so jih silno mučili in jim lezli iz ušes in nosov. Pogosto so videli ljudje tudi strahove. Ta epidemija

⁸ L. 1543 so prizidali cerkvico sv. Roka, tako da sta imeli obe svetišči skupno steno in vrata. Tu so se vršile po tedanjem običaju večkrat sodne razprave. L. 1784 so obe cerkvi opustili. (Generini, 315—16).

⁹ Valvasor XV, 352.

¹⁰ Generini, 16; Rutar, Trst 210.

¹¹ Rutar, Tolminsko, 73.

¹² Rutar, Trst, 210. V tem času je štel Trst ok. 6000 prebivalcev.

¹³ Ilanig v »Večerniku« od 24. VI. 1983.

¹⁴ Neki pobožen duhovnik jih je baje zarotil, da so sfrčale v morje in se tam potopile. (Rutar, Trst, 210).

¹⁵ Rutar, Trst 210.

¹⁶ Sv. Fabijan (papež in mučenec † 250) in Sebastijan nista v nikaki zvezi. Ker pa obhaja kat. cerkev njihov god istega dne (20. jan.), so posvečene kužne cerkve često obema.

¹⁷ Sodobni koroški kronist Jakob Unrest († 1499) poroča: »Das yetzt genant achzigst Jar wars dem Lanndt Kernndten ganz ein verderblich Jar, wann es khamen die Turchhen und khamen die Ungrischen in das Lanndt, und khamen auch die Haberschreckh und was gross Pestilennz, und was eyn unwetterlich Jar.«

je zahtevala v notranje avstrijskih deželah ogromne žrtve. Nanjo spominja še danes znamenita kužna slika na graški stolnici, ki sem jo opisal v prvem delu.

Tudi v letih 1481, 1486, 1488, 1491 in 1495 so razsajale v raznih krajih naše domovine nevarne nalezljive bolezni in spravile v rani grob mnogo ljudi.¹⁸

XVI. STOLETJE

Doslej je prihajal strašni gost v našo domovino samo sem ter tja. V 16. in 17. stoletju pa se je tako rekoč stalno naselil. Kajti v tej dvestoletni dobi ni bilo skoraj leta, ko se ne bi pojavila zakleta sovražnica človeškega rodu pri nas zdaj tu, zdaj tam in uničila povsod ogromno življenj. Njene zveste zaveznice so bile vojne, kobilice, lakota, draginja in številne druge elementarne nesreče. Koliko bridkosti in gorja je povzročila kruta morilka našim nesrečnim prednikom, ne moremo niti slutiti, dasi so poročila o njenem divjanju dokaj pogosta in obširna.

Že okoli l. 1501 so razsajale ob severni meji današnje Slovenije razne nalezljive bolezni. Povzročila jih je baje neka čarovnica, ki se je pojavila l. 1500 v okolici Cmureka.¹⁹ Skoraj istočasno (1503) je obiskala kuga Trst.

V letih 1508—1514 je divjala na Primorskem in Notranjskem vojna z Benečani, ki je strašno opustošila vse ozemlje med Jadrantom in Postojno. Sredi bojev je razrušil silovit potres 26. marca 1511 mnogo naselbin, gradov in cerkva v vsej Sloveniji. Obenem je prišla k nam kuga, ki je pokosila že l. 1509, zlasti pa v času od 1511-1512 na Primorskem in Kranjskem na tisoče prebivalcev. Kako žalostne so bile takrat razmere v Trstu, dokazuje dejstvo, da so zapustili mesto vsi premožnejši prebivalci in da jim je moral cesar Maksimilijan I. pod smrtno kaznijo ukazati, vrniti se nazaj in vztrajati v svojih hišah.²⁰ Na Kranjskem je umrlo mnogo ljudi zlasti v Beli Krajini. V spomin na te čase so zgradili l. 1510 v Črnomlju kapelico sv. Sebastijana.²¹

L. 1519 se je pojavila kuga v Ptujju; kmalu nato (1521-1523) pa v raznih drugih krajih Spodnje Štajerske. Domnevno pa so bile žrtve takrat primeroma majhne. V tem času se je začela pri nas reformacija, ki je povzročila med prebivalstvom velike zmede.

V letih 1529 in 1532 so opustošile armade sultana Sulejmana II. Veličastnega mariborsko okolico in Ptujsko polje. Vrh tega je obiskala našo domovino stara znanka kuga in spremenila najprej Spodnje Štajersko in nato Kranjsko v tužno grobišče. Na Goriško (Tolminsko) pa je prišla iz sosednje Furlanije.²² Kako strašno je divjala zlasti v Slovenskih goricah, dokazujejo številni altariji, posvečeni sv. Sebastijanu, Roku in drugim kužnim svetnikom in mnoga kužna znamenja, ki so nastala v teku časa tako pri Sv. Juriju, St. Ilju, Zgornji Kungoti, Jarenini, Sv. Jakobu, Sv. Benediktu, Sv. Antonu, St. Lenartu in drugod. Takrat so uvedli pri nas bratovščino sv. Sebastijana in posebno češčenje sv. Roka. Ta nebeška zaščitnika naj bi izprosila božje usmiljenje in odvrnila veliko morijo.

L. 1530 so sklenili prebivalci Loke pri Zidanem mostu sezidati cerkev v čast sv. Roka in Sebastijana v zahvalo, da sta jih obvarovala kuge. Temu načrtu se je uprl tedanji župnik Primož Trubar, ki je smatral češčenje svetnikov za praznoverstvo. Tako je povzročila kuga prvi odločni nastop

¹⁸ L. 1497 so zgradili v Gorici cerkev sv. Roka. Velika altarna slika je delo Palme st.

¹⁹ Krempelj »Dogodivščine štajerske zemle«, 177; Lapajne »Zgodovina štajerskih Slovencev«, 264.

²⁰ Rutar, Trst, 149; Generini, 53; Löwenthal »Geschichte der Stadt Triest« (1857) I, 84.

²¹ Podlogar »Kronika mesta Črnomlja in njega župe«, 47. Tudi pri Kamniku je kužno znamenje iz tega leta.

²² Rutar, Tolminsko, 149.

slovenskega reformatorja. Kapelico, ki so jo okoličani zgradili, so protestanti kmalu nato zažgali. Trubar pa je moral zapustiti Loko.²³

Medtem (od septembra 1534 dalje) je pobiral angel smrti obilne žrtve v Trstu in Kopru. Tu je ponehala kuga popolnoma šele konec poletja l. 1555.²⁴

L. 1542 in 1543 so priletele na Kranjsko in Štajersko velike množice kobilic, ki so požrle v kratkem vse, kar je bilo zelenega. Njim je sledila huda lakota. Gnijoča trupla nešteto tisoč živalic pa so okužila zrak. V celjski okolici — zlasti ob kranjski meji — so pobegnili l. 1542 iz strahu pred kugo skoraj vsi graščaki. Med Mariborom in Kamnico je bilo pred kakimi 40 leti kužno znamenje z letnico 1543 v spomin, da so pokopavali takrat na tem mestu okužene mrliče. L. 1545 je bila v naših krajih tako huda poletna vročina, da so se večkrat vneli gozdovi. Obenem je davila kuga v Ptuj.

Goriška se je takrat ubranila velikega umiranja. Kajti tolminski glavar Franc grof Thurn-Valsassima je postavil takoj, ko je zvedel, da razsaja v sosednji Kranjski kuga, ob meji — zlasti proti Vipavi in Senožečam — močne vojaške kordone in napravil vsa pota nehodna.²⁵

L. 1552 je pobrala črna smrt v sosednjih nemških deželah, pred vsem v Gradcu, mnogo tisoč prebivalcev. Odtod je prišla na Spodnje Štajersko, kjer je davila zlasti v Savinjski dolini. V Gornjem gradu so pokopali takrat kužne žrtve okoli farne cerkve, kar pa je ljubljanski škof Urban Tekstor (1543-1558) strogo prepovedal. Zato so se pritožili podložniki kralju Ferdinandu I. Ta pa je 5. aprila 1555 škofovo prepoved izrecno potrdil. Iz Savinjske doline je prišla kruta morilka l. 1553 na Gorenjsko in uničila v Kranju in okolici mnogo življenj. V tem času sta nastali menda znameniti kužni znamenji v Srednji vasi pri Kranju in pri Mengšu. Nato je nadaljevala l. 1554 svoje pogubno delo na Krasu, kjer so padali ljudje kakor bilke pod koso.

L. 1557 je obiskala zopet Kranj; v okolici Pazina pa je pomorila nad 200 ljudi.²⁶ V naslednjem letu (1558) je razsajala okoli Devina.²⁷

L. 1560 so imeli kugo v Radgoni. Dve leti pozneje (1562) se je pojavila zopet na Goriškem, nakar so zaprli prebivalci Čedad (Cividale) podboneško cesto, da ne bi prišla morilka v njihove kraje.²⁸ Iz Goriške se je širila bolezen leta 1564 na Kranjsko, kjer je razsajala zlasti v Ljubljani. Mnogi prebivalci so zapustili takrat nesrečno mesto, zbežali v bližnje gore in se tam naselili. Deželni stanovi pa so odšli v Kamnik, ki je slovel po svoji zdravi legi. V Ljubljani je morila kuga še naslednje leto. Število žrtev ni znano. Obenem se je oglasila morilka na Dolenjskem in pobrala mnogo ljudi zlasti v Šmarju in pri Sv. Rupertu.

L. 1568 je prišla črna smrt zopet v Ptuj, kjer je povzročila silno razburjenje in moralni propad. Kljub strogim oblastnim naredbam so razsajali namreč številni pijanci, tako da jih je moral krotiti grajski oskrbnik s svojimi hlapci. Zaradi tega so se Ptujčani povsod bali. Tako je zabranil n. pr. magistrat v Leobnu na Zg. Štajerskem vhod v mesto vsakemu, ki je prišel iz Ptuja ali okolice.

Strašne razmere so vladale na Slovenskem l. 1570. Po slabih letinah je nastala na Koroškem in Štajerskem taka lakota, da so jedli ljudje skorjo dreves in se pasli po travnikih kakor živina. V mestih pa je bila velika draginja. Tako je veljal n. pr. v Ljubljani en četrtnjak (= 4 mernike) pšenice 9 zlatnikov, en četrtnjak najslabšega žita pa 9 fl mesto 24 kron v normalnih časih.²⁹ Kakor navadno, je sledila lakoti in draginji kuga. L. 1570 se je pojavila v Gorici, dve leti pozneje (1572) pa na Koroškem in

²³ Grafenauer. »Kratka zgodovina slov. slovstva« 25, Gruden. 612

²⁴ Generini, 296.

²⁵ Rutar, Tolminsko, 149.

²⁶ Valvasor XV, 466.

²⁷ Valvasor XI, 608.

²⁸ Rutar, Tolminsko, 149. V goriški stolnici je posvečen en altar sv. Sebastijanu.

²⁹ Valvasor XI, 716. Zaradi kuge se začasno ni izvršilo povelje nadvojvode Karla II. od 15. II. 1564 izgnati Trubarja iz Ljubljane. (Dimitz VII, 7.)

³⁰ Dimitz III, 233.

nato v Gradcu, kjer je pokosila v kratkem več sto prebivalcev. Zato so zbežali deželni stanovi v Maribor, kar je silno razburilo sestradane domačine. Deželni knez Karl II. pa se je preselil z dvorom v Judenburg. Ko pa je prišla morilka tudi tja, je zbežala vlada v jeseni tega leta v Ptuj, kjer je izdala dne 8. oktobra »infekcijski generale«. Iz Zg. Štajerske so zanesli trgovci in gostilničarji, ki so kupovali v naših krajih vino, kugo tudi v slovenske dežele. Najbolj je divjala takrat (1573) v Radgoni in v Jarenini. Naslednje leto se je vrnila kuga zopet v Gradec. Pri nas pa je izbruhnil velik kmečki upor pod vodstvom Matije Gubca.

Medtem se je bližala kuga vedno bolj kranjski deželi. L. 1576 je prekorčila mejo pri Radečah ob Savi;³¹ nato pa razsajala po Gorenjskem in Primorskem, kjer je pobrala zlasti mnogo ljudi v okolici Devina.³² Meseca julija so zastražili Ljubljano proti vsem okuženim krajem in naročili stražarjem, da ne smejo nikogar spustiti v mesto. Kljub temu je skušal spraviti plemič Ivan Nikolič neko sumljivo osebo skozi mestna vrata. Pri tej priliki je ozmerjal magistrat in skušal uresničiti svojo namero s tem, da je udrl z golim mečem v stanovanje mestnega svetovalca Ivana Concilija. Zaradi tega so ga obsodili deželni stanovi na tri dni zapora.³³ Zlasti je razsajala kuga l. 1578 v Ljubljani, Cerknici,³⁴ v dolini Temenice, pri št. Rupertu, v Krškem, v Novem mestu in po kočevski deželici.³⁵ Ta epidemija je zadela prebivalstvo temu hujše, ker je bila Kranjska zaradi velikih davkov in vedne turške nevarnosti povsem izčrpana. Najhujše je bilo v Novem mestu, ki je malo poprej (1576) do tal pogorelo. V Ljubljani je morila še l. 1579, kar priča dejstvo, da so se preselili deželni stanovi v Kranj, kjer so zborovali meseca novembra zaradi verskih zmed. V tem času sta se odlikovala zlasti zdravnik Ivan K. Gemma in evangeljski predikant Ivan Tulšak, ki je dobil zato od stanov posebno nagrado.³⁶

Naslednje leto (1580) je gospodarila kruta sovražnica zopet na Spodnjem Štajerskem in na Koroškem. Odtod je prišla na Kranjsko, kjer je pobrala v l. 1580 in 1582 zlasti v Škofji Loki obilo prebivalcev.³⁷

Nekaj let nato (1586) je opravljala svoj žalostni posel znova na Spodnjem Štajerskem. Vso svojo moč pa je pokazala šele, ko je pritisnila poletna vročina. Sem ter tja je izpraznila cele vasi. Posebno hudo je razsajala v mariborski okolici, kjer so morali ustaviti ves poštni promet. Ker Volk Viljem baron Herberstein ni dovolil pokopavati okuženih mrličev na svojih obširnih posestvih pri Sv. Miklavžu na Dravskem polju, so jih morali voziti iz Zrkove, Dogoš in drugih vasi na eno uro oddaljeno pokopališče v Hoče. Nekateri vozniki so bili tako brezsrčni in neprevidni, da so slekli mrličem na samotnem potu obleko, trupla pa pometali v neko jamo ob cesti. Zato so prosili prebivalci teh vasi solnograškega nadškofa, da bi smeli postaviti v Brezju lesno kapelico, okoli katere bi pokopavali pokojne. To se je tudi zgodilo. Kuga na Dravskem polju je povzročila obilo strahu: mnogi prebivalci so zbežali preko Drave v Slovenske gorice in zanesli kugo tudi v te kraje. Tu je morila tako, da skoraj ni bilo hiše, kjer ne bi imeli vsak teden po enega mriiča. Večkrat je zmanjkalo pogrebcev. Zato so ostala trupla v mnogih krajih po več dni nepokopana. Dogodilo se je celo, da so trgali psi mriiče in raznašali ostanke gnilih trupel daleč naokoli. Umevno je, da se je

³¹ Lapajne, 265. Takrat so zgradili na Poljani blizu Loke pri Zidanem mostu podružnico sv. Fabijana in Sebastijana. (Gruden, 613.)

³² Valvasor, XI, 608 in XV, 499.

³³ Dimitz III, 58.

³⁴ Podružnici sv. Roka sta blizu Cerknice in v Ravniku pri Blokah.

³⁵ Valvasor XI, 199, 717. Na Kočevskem so podružnice sv. Roka v Šalski vasi (Schalkendorf), v Mlaki (Moos) in na Smuki (Langenton).

³⁶ Dimitz III, 149.

³⁷ Valvasor, XV, 505 in XI, 36. Takrat je nastalo kužno znamenje pri Crngrobu.

bolezen tako vedno bolj širila. V Ptujju je prišlo zaradi kuge do velikih nemirov, ki so jih oblasti le s težavo zadušile. Proti jeseni tega leta je prišla kuga na Kranjsko, zlasti v Ljubljano, kjer je razsajala preko zime in pobrala precej prebivalcev.³⁸ Že po veliki epidemiji l. 1579 je sklenil magistrat zgraditi poseben lazaret za okužene izven mestnega obzidja. Ta sklep so obnovili mestni očetje 3. decembra 1586. S pomočjo deželnih stanov in ljubljanskega škofa Ivana Tavčarja so kupili za 70 fl dve hišici »pri križu« pri Sv. Petru, t. j. na mestu današnje vojašnice. L. 1612 so lazaret povečali. Obenem je podaril takratni škof Tomaž Hren bolnici velik — tako zvani Dienerjev — sadonosnik in eno njivo. Ta lazaret je obstojal do l. 1749.

L. 1593 so imeli kugo na Koroškem. Odtod jo je zanesel neki dijak v Ljubljano, kjer je razsajala dve leti. Koliko žrtev je zahtevala, se ne da ugotoviti. Okužene mrliče so pokopavali v tem času v »Zeleni jami«, kjer je sedaj Kolinska tovarna. Tu je stalo do l. 1909 kužno znamenje.³⁹

Kmalu nato — l. 1598 in 1599 — je obiskala strašna morilka zopet slovenske dežele. Na Goriškem so morali zapreti bovški okraj, ker so se bali, da bodo zanesli ljudje kugo iz bližnje Italije. Kljub strogim varnostnim odredbam se je vtihotapila morilka meseca julija v okolico Bovca in Kobariča, kjer je pobrala v nekaj tednih veliko ljudi. Zato so zaprli Čedadci meseca avgusta vsa pota v Furlanijo. Kljub temu je prišla epidemija kmalu v Čedad in okolico.⁴⁰ Medtem je usmrtila v Celovcu 113 ljudi. Tudi v Velikovcu je pobrala mnogo prebivalcev. Obenem je divjala na Kranjskem, pred vsem v Ljubljani. Zato so sklenili deželni stanovi 2. novembra, da se bodo vršile sodne obravnave v Novem mestu. (To pa se ni zgodilo, ker se je pojavila kmalu nato bolezen na Dolenjskem). V glavnem mestu je razsajala kuga še preko zime; kajti šele 5. marca 1599 je mogel magistrat v veliko veselje vseh prebivalcev slovesno ugotoviti, »da je — vsegamogočnemu Bogu hvala, čast in slava — ugasnila ostudna kuga in božja kazen«. V teh mesecih je pokosila kuga 350 prebivalcev.

Med tem se je širila bolezen po Dolenjskem in morila zlasti v okolici Mokronoga (n. pr. v Škriljevu in pri št. Rupertu),⁴¹ po dolini Krke in v Posavju med Radečami in Brežicami. Najhujše je zadela Novo mesto. Strahote kuge so opisali meščani v pismu, ki so ga poslali l. 1606 nadvojvodi Ferdinandu in Gradec proseč ga, naj jim odpusti zapadle davke v znesku 834 fl. Uvodoma navajajo, da so imeli v prejšnjih letih večkrat lakoto, da so jih ogražali Turki in da je mesto že štirikrat pogorelo, in sicer l. 1540 in 1576 popolnoma, l. 1584 skoraj do polovice in l. 1605, ko je uničil ogenj 56 hiš. Mnogo škode je napravila tudi karlovska posadka, ki je tu l. 1598 prezimovala. Nato nadaljujejo: »L. 1599 pa je razlil vsegamogočni Bog svojo pravično jezo čez nas, ko je razsajala preklicana kuga nad polovico leta v mestu in uničila ne samo trgovine in obrti, temveč nad 800 ljudi, med njimi 149 gospodarjev. Polovica mesta je sedaj prazna, hiše so zapuščene in se podirajo...«⁴² Valvasor (XI, 488) — ki pravi pomotoma, da je bila ta epidemija l. 1590 — še dostavlja, da je mesto zaradi bolezní skoraj popolnoma izumrlo in da je rasla na glavnem trgu trava, tako so jo lahko kosili. — V teku poletja se je pojavila kuga tudi v kamniški okolici in na Vranskem.

Epidemija na Dolenjskem je zelo vznemirila Ljubljano. Zato je poslal magistrat meseca aprila dva člana, Ivana Leberwursta in mestnega blagajnika Schöberla v okužene kraje, da bi ugotovila, kako se bolezen širi. Ko sta pa podala odposlanca 7. maja dokaj neugodno poročilo, je imenoval magistrat pet uglednih meščanov — Ivana Albina, Nikolaja Durlacherja, Ivana Krumbergerja, Ivana Jägerja in Matijo Keberla — za kužne komisarje (provisores sanitatis), ki naj bi ukrenili vse,

³⁸ Valvasor XI, 717.

³⁹ F. Podkrajšek: »Kužno znamenje ob Zeleni jami«. Carniola 1911.

⁴⁰ Rutar, Tolminsko, 149.

⁴¹ Menda v tem času je nastala podružnica sv. Roka v Hrastovici pri št. Rupertu. Na Trebelnem je kapela sv. Rozalije.

⁴² Vrhovce, Novo mesto, 79.

da se ne zanese kuga v mesto. Le-ti so ukazali nemudoma zapreti Karlovška in Špitalska vrata (pred vhodom v Florijansko ulico, ozir. v današnji Stritarjevi ulici). Tu so postavili stražarje, jim izročili sezname vseh okuženih krajev in jim strogo naročili, da ne smejo nikogar spustiti v mesto brez veljavnih fed. Nadalje so skrbeli za red in snago na ulicah in v hišah, prepovedali vse sejme in dali prebivalstvu potrebna navodila. Da ne bi nastala v mestu lakota, so postavili pred Karlovška vrata dve kolibi, kamor naj bi donašali kmetje živež. Kljub vsej previdnosti se je pojavila zahrbtna sovražnica že v začetku junija v mestu, in sicer najprej v hišah Ivana Leberwursta in Schöberla, ki sta se menda okužila na Dolenjskem. Okužena je bila tudi pošta. Zato je ukazal magistrat ograditi ta poslopja z deskami in določil, da se morajo oddajati poštna pošiljatve izven mesta. Zaradi teh odredb se je čutil užaljenega tedanji mestni župan in poštar Mihael Thaller, ki je ukazal na lastno pest odstraniti ograjo okoli hiše svojega medtem umrlega sorodnika Ivana Leberwursta. Umevno je, da se je zaradi tega nepremišljenega ravnanja epidemija še bolj širila. Kužni komisarji so morali skoraj vsak dan zapirati nove hiše in poostriti vse odredbe. Zlasti je divjala kuga v Krakovskem predmestju, ki je spadalo takrat pod oblast nemškega viteškega reda. Tam so izumrli kmalu skoraj vsi prebivalci. Zato je ukazal magistrat — sporazumno z nemškim viteškim redom — sredi junija požgati vse zapuščene in okužene hiše. Dne 15. junija so se preselili deželni stanovi v Kamnik, kjer so ostali do konca leta.⁴³ Konec julija se je pojavila kuga tudi v Šentpeterskem predmestju, kjer so stanovali takrat skoraj samo mesarji in usnarji. 5. avgusta so obdali predmestje od špitalskega mosta do vhoda v »Kravjo dolino« z deskami tako, da so zaprli obenem dohod do Ljubljane. To je povzročilo seveda med prebivalci veliko nevolje, ker niso mogli več opravljati svojih poslov. Magistratu in kužnim komisarjem so očitali, da jih hočejo uničiti in so vedno glasneje zabavljali. Ker pa se magistrat ni zmenil za pretnje in proteste, so prebivalci sredi avgusta pod vodstvom Nikolaja Krabata, gostilničarja Mihaela Ostanka, Jurija Dorna, Jakoba Predana in Matije Lorgerja nasilno podrli ograjo. Magistrat je sicer kaznoval kolovodje z občutnimi globami (vsakega z 10 fl renske veljave) in dal predmestje znova ograditi. Bilo pa je že prepozno; kajti kuga se je širila odslej z veliko naglico po vsem mestu. Zato so zatvorili komisarji ostala mestna vrata, namreč Nemška, Frančiškanska ali Samostanska (v Poljanskem predmestju) in Vodna (na Žabjaku), tako da so ostala odprta le še Vicedomska vrata, ki so vodila v plemiško četrt v današnji Gosposki ulici. Večkrat so morali zapreti tudi posamezne ulice in trge, pred vsem obljudeno Nemško ulico in Pristan. Obenem so poostrili vse varnostne in sanitetne odredbe, zlasti glede uvoza živil. Tako sta se morala izkazati n. pr. ugledna novomeška trgovca Martin Raab in Adam Gričar, da je vino, ki sta ga prodala v Ljubljano iz neokuženih krajev in da so vsi njihovi uslužbenci popolnoma zdravi.

Velike težave je imel magistrat z duhovnikom, ki naj bi tolažil okužene v lazaretu. Šele meseca avgusta, ko je zahtevala kuga že obilne žrtve, se je oglasil za to težko in nevarno službo neki Tomaž Rostinger. Zahteval pa je poleg prostega stanovanja za tiste čase ogromno vsoto 25 fl mesečno; če pa bi trajala kuga nad eno leto pa vrh tega še posebno nagrado v znesku 300 fl, kar je zadostovalo takrat za lepo hišo na Glavnem trgu. Ker magistrat tako ogromnih bremen ni mogel prevzeti, je plačeval novoimenovani škof Tomaž Hren⁴⁴ kužnemu duhovniku iz lastnih sredstev mesečno 10 fl, kapitelj pa mesečno 5 fl in mu nakazal poleg tega še prosto stanovanje v svoji hišici pred Špitalskimi vrati. Ostanek (10 fl mesečno) je prevzel magistrat.

Vedno hušje je divjala kuga v nesrečnem mestu in vsak dan so padale pod njeno koso nove žrtve. Prebivalstva se je polastila nepopisna panika. Kdor je le mogel, je pobegnil kamorkoli že. Najprej so zapustili Ljubljano še ostali uradniki deželnih stanov in drugih oblasti ter se podali v Kamnik. Nato so odšli premožnejši meščani s svojimi rodbinami kakor n. pr. Matej Aha-

⁴³ Valvasor, XV. 549.

⁴⁴ Imenovani 18. oktobra 1597.

z hižh, praded še živeče ugledne ljubljanske rodbine, ki se je podal v svoj rojstni kraj Tržič. Temu splošnemu begu se je odločno upri magistrat deloma, da bi se ne zanesla bolezen v še neokužene kraje, deloma da ne bi trpel ugled mesta, kar je bilo važno zlasti iz trgovskih ozirov. Zato je pozval vse begunce pod globo 100 zlatnikov, da se nemudoma vrnejo. Toda le malokdo se je odzval poveljju. Največje presenečenje za mestne očete pa je bilo, ko je zginil nenadoma celo župan Andrej Hren, ki je bil na povelje nadvojvode kot vnet katolik šele nekaj tednov poprej (9. julija) izvoljen. Podal se je v Gornji grad, kjer je bival takrat njegov brat Tomaž. Tja so se podali o Vseh svetih tudi deželni stanovi iz Kamnika, ker jih je povabil škof na slovesno proslavo svojega imenovanja. Medtem je pobrala kuga v Ljubljani več mestnih očetov in drugih odličnih oseb, med njimi Ivana Albina in njegovo ženo. Ko pa se je bližala zima, je kuga polagoma ponehala. 26. novembra se je vrnil — po štirikratnem brezuspešnem pozivu — župan in prevzel svoje posle. Njegovemu vzgledu so sledili kmalu ostali begunci. 3. decembra je mogel magistrat ugotoviti, da so se razmere že znatno zboljšale in da so otvorili v Nemški ulici že 12 hiš. Božične praznike so praznovali Ljubljančani v sladki zavesti, da je strašna epidemija popolnoma prenehala.

XVII. STOLETJE

je »klasična doba« kuge na Slovenskem; kajti skoraj osemdesetkrat — zlasti v letih 1600-02, 1623-31, 1641-48, 1664-69 in 1679-83 — je obiskala takrat silna morilka našo ožjo domovino in pahnila v nekaj mesecih ali tednih, zdaj tu, zdaj tam na stotine in tisoče prednamcev v prerani skupni grob. Menda ni v slovenskih deželah mesta, trga, vasi, gradu ali samotne kočje, kjer ne bi občutili naši predniki plamteče in moreče božje jeze in skoraj povsod je zapustila smrt do današnjih dni in še za pozne veke sledove svojega zmagovitega pohoda. Zato je težko opisati vse strahote teh časov. Da pa omogočim bravcem vsaj splošen pregled, razdelim — bolj iz praktičnih kakor iz stvarnih razlogov — to poglavje v posamezne »kužne periode«.

1600-1603

Že v prvih dneh 1. 1600 se je oglasila črna smrt na skrajni severni meji Slovenije — v Cmureku in okolici. V trgu so storili prebivalci vse, da se jo ubranijo: postavili so povsod straže, zaprli vse hiše in občevali samo z domačini. Kljub vsej previdnosti se je vtihotapila črna smrt meseca oktobra v trg. Prebivalci so postali še bolj pazljivi in nihče se ni upal zapustiti več domačega kraja. Le dva tržana, Simon Maner in Janez Kopiccki, sta šla preko Mure v okužene kraje nakupovat vino. Ko sta se 1. decembra vrnila, nista smela tri tedne v trg. Kljub temu je zanesel Kopiccki v svojo hišo bolezen, ki je pobrala do 12. januarja vse prebivalce. Do konca leta 1600 je umrlo v trgu 90 ljudi, večinoma krepkih moških v najboljših letih.

V Celju in okolici so obhajali prebivalci novo leto z najlepšimi nadami v bodočnost. Toda kmalu so se morali prepričati, da so njihove želje prazne. Kajti že prve dni januarja se je pojavil v mestu strašni nepovabljeni gost in ostal tu najmanj do konca leta. Koliko žrtev je zahtevala kuga, ni znano. Proti jeseni 1600 je izbruhnila epidemija tudi na deželi. To vidimo iz pisma, ki ga je pisal nadžupnik v Žalcu Mihael Žega 7. oktobra tega leta škofu Tomažu Hrenu. Med drugimi poroča, da kuga noče prenehati. Naročil je ljudem vse, kar mu je škof ukazal: rabili so »zlata jajca« in druga zdravila, želeli si pogosto »Bog pomagaj« i. t. d. — pa vse zaman. Na škofovo željo je sklical bratovščino »sedmero žalosti« v Celje; zaradi kuge pa se nihče ni upal tja. V župnišču je umrl en deček, v šoli pa trije. Zato so šolo zaprli. Pri Sv. Duhu pokopljejo vsak dan po 5, 6 in še več mrličev. Ker se je pojavila kuga še v nekaterih drugih vaseh žalske fare, se ne upa sklicati sinode, četudi mu je to ukazal oglejski oča.⁴⁵

Tudi na Vranskem in v okolici je imela kuga bogato žetev. Iz poročila, ki ga je poslal vranski vikar Egid Zipperle škofu Tomažu Hrenu 4. okto-

⁴⁵ Orožen »Das Bistum Lavant« III, 71.

bra 1600, posnemamo, da je zbežal takratni motniški graščak Zurler z otroki zaradi kuge v Trojane, medtem ko se je mudila njegova soproga v Celju. V gradu je umrlo več oseb; prav tako na Vranskem in v sosednjih vaseh.⁴⁶ Kako dolgo je trajala ta kužna doba v Celju in okolici, ni znano. Ker pa o kugi več let nihče ne poroča, smemo domnevati, da je ugasnila v začetku l. 1601. L. 1603 je izbruhnila v Gornjem gradu kužna bolezen. Zato je prepovedal škof Hren pokopavati mrliče pri župni cerkvi in odkazal zanje oddaljeno pokopališče pri Sv. Magdaleni. Zato in zaradi previsokih davkov so se uprli kmetje pod vodstvom nekega Jakoba iz Flake in Luke Zalesnika iz Ljubnega. Upor pa so kmalu zadušili.⁴⁷ Na te žalostne čase spominja veliki zvon v župni cerkvi z letnico 1603 in z naslednjim (latinskim) napisom. »Spomni se, o Gospod, svoje svete obljube in reci morivnemu angelu: Zadosti je. Zadrži svojo roko, da dežela ne bo opustošena.«⁴⁸

Medtem (1601) je morila črna smrt tudi na Koroškem. Trg Stari Dvor (Althofen pri Brežah) je skoraj popolnoma izumrl. Na našem ozemlju je trpel zlasti Velikovec. V Celovcu je pobrala kuga 68 prebivalcev.

Kakor smo videli v prejšnjem poglavju, je ljubljanski mestni magistrat v letih 1598 in 1599 s priznanja vredno vnelo storil vse, kar mu je bilo mogoče, da bi preprečil ali vsaj omilil epidemijo. Toda nevidna sovražnica je bila močnejša in neopaženo se je splazila kljub varnostnim odredbam v začetku oktobra 1600 v glavno mesto. Takrat je prišel namreč v Ljubljano neki poštni kurir iz Štajerske in prenočil v hiši pokojnega Ivana Leberwursta poleg pošte. Naslednjega dne je nenadoma umrl z nedvomnimi znaki kuge. Ker pa je bilo splošno znano, da je pošta nevarno kužno ognjišče, je prosil magistrat vicedoma Jožefa grofa Rabatto, naj prestavi pošto izven mesta. Sam tega ni mogel storiti, ker je bila pošta deželnoknežja ustanova. Vicedom pa prošnji ni ugodil. Zato je sklenil magistrat, da odslej ne smejo prihajati poštni sli v mesto, temveč da morajo oddajati vse pošiljatve v dveh posebno za to določenih kolibah izven obzidja. Ena koliba je bila pri tako zvanem »pekovskem križu« na Dunajski cesti, druga pa pri križu v Šiški. Tu so prekadili mestni uslužbenci vse pošiljatve (zlasti pisma) in jih odnašali v posebnih košaricah na pošto. Poleg tega je zastražil magistrat deželno mejo, tako da ni mogel nihče na Kranjsko — zlasti ne iz okuženih krajev —, neglede na to, če je imel zdravstveno izpričevalo ali ne. Seveda so stale vse te odredbe mnogo denarja. Izdatki pa so se obilo poplačali. Kajti omenjeni kurir je bil v tem letu edina žrtev kuge v Ljubljani in v znatnem delu Kranjske. Tudi leto 1601. se je že nagibalo h koncu, ko se je raznesla v mestu nenadoma strašna novica, da je izbruhnila kuga na dveh krajih: v Trnovskem predmestju in v Leberwurstovi hiši. Povsem jasno je bilo, da ni mogel nihče zanesti bolezní v mesto. Takojšnje poizvedbe so dognale, da je prodala Leberwurstova vdova posteljino, na kateri je ležal pokojni kurir, znanecem v Trnovo in povzročila s tem kugo. Bolezen se je širila tako naglo, da so morali zapreti pet hiš. Ko je zvedel o tem dogodku vicedom, se je silno razburil. Takoj je ukazal mestnemu sodniku in bivšemu županu Jožefu Čavleju (Tschaulle) naj poišče v Leberwurstovi hiši — neglede na kakršenkoli izgovor — vse sumljive predmete kakor rjuhe, blazine itd., vdovi pa naj strga v primeru potrebe obleko raz telo. Vse te stvari naj nemudoma sežge. Prav tako naj postopa s premičninami v okuženih hišah v Trnovem. Na ta način so udušili meseca decembra kugo, ki je ogražala glavno mesto. 1. februarja 1602 je odpustil magistrat oba grobokopa, ki sta dobivala za časa epidemije iz mestne blagajne 4 fl 44 kr na teden poleg proste hrane. Da pa bi bila za vsak primer pripravljena, sta prejemale še nekaj časa 20 kr na teden. Službe pa njima ni bilo treba več opravljati, ker se kuga dolgo let ni več pojavila v Ljubljani.

V l. 1601—1602 je obiskala kruta morilka tudi Trst, kjer je zahtevala precejšnje žrtve. V spomin na to epidemijo je postavil bogati meščan Didio Giuliani v ulici Ponziana lično kapelico v čast sv. Jakobu in sv. Roku z napisom:

⁴⁶ Orožen, Dekanat Fraplau. 76

⁴⁷ Gruden. 871.

⁴⁸ Gruden, 1074.

»Divo Jacobi et Roccho templum hoc dedicavit Didius Julianus anno Dni MDCII de mense iunii«. Pri tej priliki so tudi prenovili cerkvico sv. Roka na Glavnem trgu.⁴⁹

1608—1622

Nekaj let je počivala kuga v naši domovini. L. 1608 se je oglasila na Igu pri Ljubljani, kjer pa je povzročila več strahu kakor škode.

Zima 1608—09 je bila izredno mrzla. Nato je prišla kuga v radgonsko okolico, kjer je pobrala precej ljudi. To dokazujejo mnoga kužna znamenja, zlasti v župnijah Apače (6), Kapela (3) in Križevci pri Ljutomeru (7). Vsa sličejo 4 m visokemu križu v Žepovcih pri Apačah, ki nosi letnico 1609. Ker pa je v teh krajih kuga pogosto razsajala in ker so znamenja večkrat slabo ohranjena, ne moremo z gotovostjo trditi, da izvirajo vsa baš iz tega časa.

V l. 1614—1617 so pobirale kužne bolezni sporadično žrtve v ptujski okolici. O tem priča kužni križ z letnico 1614, ki stoji v Oslušovcih tik ceste iz Ptuj v Ormož. Drugo znamenje je pri Sv. Marku pod lipo ob cesti proti Borlu. Postaviti ga je dal l. 1617 oskrbnik markovske graščine Jernej Wresnik. Točnejši podatki niso znani.⁵⁰

L. 1618 je prestrašila prebivalce slovenskih dežel neobičajno velika repatica z dolгим, krvavo-rdečim repom. Zaradi tega so mislili vsi, da se bliža kuga. Bojazen pa je bila neopravičena. Pač pa je izbruhnila tega leta tridesetletna vojna, ki je — vsaj posredno — težko zadela tudi našo domovino.

L. 1622 so videli ljudje tri sonca. oBjazen, da prihaja v deželo božja dekla, je bila, žal, opravičena. Kajti že v naslednjih letih se je začelo v vsej naši domovini strašno umiranje.

1623—1627

Pomlad l. 1623 je bila neobičajno gorka in nezdrava. Sledilo ji je vroče poletje s sušo, draginjo in lakoto. Nato se je pojavila meseca junija v Gradcu kuga, ki je morila še v naslednjem letu. Med mnogimi žrtvami je pobrala tudi slovenskega jezuita in nabožnega pisatelja Janeza Candika († 8. okt. 1624). Okužil se je, ko je tolažil umirajoče v lazaretih.⁵¹

Istčasno (1623—1625) je divjala kuga v Ptuj, tako da se — kakor poroča Lebenwald — ni upal v tem času nihče v mesto. Spomladi 1624 se je pojavila tudi v Mariboru in Bistrici. Zato je poslala vlada v te kraje zdravnika dr. Hanibala Bottinonija, ki je prišel na štajersko iz Benetk. Mož pa ni bil zmožen niti našega niti nemškega jezika ter je moral imeti tolmača. Vrh tega se je silno bal kuge: »ordiniral« je sedeč na konju in si ogledal bolnike le pri odprtih vratih. Za obiske pa je zahteval 40—50 tolarjev. To je razjezilo ljudi tako, da bi ga gotovo ubili, če jim ne bi pravočasno ušel. Najbrže so imeli v tem času kugo tudi v Selnici ob Dravi. L. 1626 sta postavila namreč Luka Lavrič in Ivan Pavrič zaradi zaobljube v tamošnji cerkvi altar na čast sv. Sebastijanu. Da pa je razsajala v okolici Mute, izhaja iz poročila tržkega župana z dne 24. nov. 1624. V njem pravi, da pobira kuga žrtve že $\frac{1}{4}$ milje od trga. Ker pa nosijo okoličani mrliče na trško pokopališče, se je bati, da bodo zanesli bolezen v Muto. Zato pravi vlado, naj napravi pred trgov drugo pokopališče. Morda spominja na to epidemijo tudi altar sv. Roku v podružnici sv. Petra. — Hudo je razsajala kuga v celjski okolici, zlasti v Savinjski dolini, kjer so jo imeli še l. 1625. 31. julija tega leta je poročal vranski vikar Andrej Feldmann škofu Tomažu Hrenu, da je prišla kuga

⁴⁹ Generini, 292 in 390.

⁵⁰ V tem času je objavil bivši ljubljanski zdravnik David Verbez (Verbecius) dve razpravi o kugi: »Tractatus de peste« (1617) in »Exercitationum medicarum super dispositione quodam de peste liber« (1618). (Dimitz, VII, 476).

⁵¹ Candik (Tschandik, Tsandek) se je rodil ok. 1583 v Višnji gori. S 17. letom je vstopil v jezuitski red v Ljubljani, kjer je postal učitelj na gimnaziji, pozneje pa pridigar. Mimogrede je bil tudi v Celovcu. L. 1624 je šel kot kužni duhovnik v Gradec. Sodeloval je pri »Evangelijih in listih«, Kanizijevem in malem katekizmu. (V. Steska »Janez Candik« I. M. D. K. 1902, Grafenauer, 67 i. dr.) — Jezuiti so se naselili v Ljubljani (pri sv. Jakobu) l. 1597; v Gradcu pa že l. 1570.

zaradi lakomnosti in malomarnosti prebivalcev Kaple v njegovo (vikarjevo) hišo, kjer je pobrala že 4 osebe. Nato mu je prepovedal škof pokopavati mrlične pri podružnici Sv. Jurija ob Taboru, češ, da imajo itak lastno pokopališče pri sv. Radegundi v Kapli. V tem času (1625) je nastala današnja župna cerkev pri Sv. Roku ob Sotli (blizu Rogatca), očitno na čast kužnim žrtvam in v zahvalo za rešitev.

Kranjci so se zelo bali, da bi kdo ne zanesel kuge iz sosednje Štajerske. Zato je poslal vicedom Bernardin baron Barbo-Wachsenstein ljubljanskega mestnega svetnika in kužnega komisarja Moraca Carminellija z močnimi vojaškimi oddelki, da bi zaprl mejo, zasekal pota in pregnal vse sumljive ljudi. Kljub temu je prišla sovražnica v deželo, in sicer iz varždinske okolice. Škof Tomaž Hren je pri tej priliki naročil vernikom moliti posebne (slovenske molitve, da bi odvrnil Bog pretečo nevarnost.⁵² Najprej je obiskala kuga Gorenjsko in pobrala zlasti v Kamniku, Smartnem pri Kranju in v Bitnju mnogo prebivalcev. Nato je šla na Dolenjsko, kjer je l. 1625. opustošila pred vsem Novo mesto. V pismu, ki so ga poslali Novomeščani naslednjega leta vicedomu v Ljubljano, da bi jim odpustil davke, navajajo med drugim: »Na kugi, ki je prišla prejšnje leto v naše mestece, je umrlo 322 ljudi, med njimi 15 gospodarjev. Njihovi otroci in vdove tavajo sedaj z beraško palico po svetu. Hiše so zapuščene in ni upanja, da bi bilo mogoče dobiti od njih davke. Minulo zimo se je podrlo pet hiš. Kljub temu nismo opustili v teh grozno žalostnih in nesrečnih časih podpirati in oskrbovati z živežem reveže in siromake. V ta namen se nismo lotili le mestnega, temveč tudi vsak svojega imetja. Ko je zahtevala neusmiljena gosposka, naj plačamo davke, smo pretaknili vse kote. Našli pa smo vse prazno in kakor popihano. Trgovina je prenehala popolnoma. Nekdaj je bilo v mestu 12 trgovcev; sedaj sta samo dva in še ta izhajata silno slabo. Iz ene nadloge gremo v drugo. Najhujša pa je bila lanska kuga, ki je trajala od maja do 4. septembra. Nismo mogli dobiti ljudi, da bi nam obdelali polja in vinograde. Zaradi tega smo utrpeli veliko škodo...« Njihova prošnja je ostala brezuspešna.⁵³ Tudi v novomeški okolici je položila kuga mnogo ljudi v rani grob. V spomin na to epidemijo je zgradil l. 1627 Rudolf grof Paradažar dober streljaj od svojega gradu Pogance (župnija Smihel) cerkvico sv. Roka,⁵⁴ kjer se v še danes 16. avgusta vsakega leta cerkvene pobožnosti. V tem času — morda že l. 1599 — je nastalo tudi kužno znamenje pri Gotni vasi. Obilno žetev je imela črna smrt tudi v mnogih drugih krajih na Dolenjskem. V Žužemberku je umrlo l. 1625 toliko ljudi, da jih niso mogli pokopati na običajnem pokopališču. Porabili so v ta namen farovško njivo, ki se imenuje še danes »kužni dol«, in zemljišče na desnem bregu Krke, kjer se vidijo še sedaj ostanki grobov. Tu (v Stranski vasi) stoji cerkev sv. Roka. Zgradili so jo l. 1626 — torej še v znamenju kuge — s pomočjo gornjegrške doline. Tudi župna cerkev sv. Roka v Dolenji vasi pri Ribnici je iz tega časa.⁵⁵ L. 1626 je napravil potres na Dolenjskem precej škode. Obenem je morila kuga zdaj tu, zdaj tam. O Vsih svetih je prišla v Krško, kjer je ostala do Sv. treh kraljev naslednjega leta.⁵⁶ Posledici teh nezgod sta bili l. 1628 in 1629 huda lakoža in draginja, zlasti na Dolenjskem. Obenem so razsajale razne vročinske bolezni, ki so pobrale več tisoč ljudi. Mnogo prebivalcev se je zaradi teh razmer izselilo na Ogrsko in v Turčijo.⁵⁷

1630—1636

Medtem je opustošila kuga severno Italijo, odkoder je prišla v l. 1630 in 1631 na Primorsko, zlasti v Istro, ki jo je skoraj popolnoma uničila. V Kopru, ki je štel nekoč 12.000 prebivalcev, je ostalo le 1800 ljudi živih.⁵⁸ Še

⁵² Vzglede teh molitev sem navedel že v prvem delu.

⁵³ Vrhavec, Novo mesto, 82.

⁵⁴ Valvasor, XI, 449.

⁵⁵ Iz istega časa je menda podružnica sv. Roka pri Stični.

⁵⁶ Koblar, Krško. Dne 21. avg. 1626 je izšel infekcijski red za Kranjsko.

⁵⁷ Dimitz, VIII, 483.

⁵⁸ Rutar, Trst, 258; Bohinec-Kranjc-Dobida, »Naše morje«, 83.

hujše je bilo v Pulju, kjer je gospodarila tako neusmiljeno, da je štelo nekaj cvetoče in obljudeno mesto po strašni epidemiji komaj 347 prebivalcev. Neki potnik, ki je kmalu potem obiskal nesrečno mesto, poroča: »Puljska posadka šteje 9 vojakov, ki pa se boje bolj gladu kakor sovražnika.« Še ob koncu benečanskega gospostva (1797) je štel Pulj komaj 600 duš. Prav tako neusmiljeno je divjala silna sovražnica v bližnji in daljnji okolici, kajti od 72 vasi, ki so spadale k puljskemu okraju, jih je izumrlo popolnoma 59.⁵⁹ Zato je naselila beneška vlada v zapuščene kraje Hrvate z bližnjih otokov in kopnega — zlasti iz zadrške in šibeniške okolice — in deloma tudi Slovence. Pozneje so prišli sem celo begunci iz Albanije in Grške, ki so se sčasoma poslovanili. Iz Primorja se je širila kuga na Notranjsko, kjer je morila zlasti v Ložu in okolici.⁶⁰ V tem času (1630) je obiskala tudi Beljaka.⁶¹

L. 1633 je bila na Koroškem huda lakota, tako da so udrli celovski meščani v kmečke hiše na Zadnici in v Hurah (Gore) in odnesli siloma ves živež. O kugi pa nimamo poročil.

Toda že naslednjega leta (1634) se je spomnila Kranjske, kjer je morila zlasti v Vipavski dolini.⁶² V Idriji je obiskala samo eno hišo. Kljub temu je povzročila obilo strahu in neprilik. Številni rudarji so bili namreč prisiljeni kupovati življenjske potrebščine v drugih krajih zlasti v Ljubljani. S prebivalstvom okuženih krajev pa ni hotel imeti nihče poslov. V tej stiski je prosil rudniški nadzornik ljubljanski magistrat, da smejo kupovati njegovi zaupniki žito v Ljubljani. Mestni očetje bi najrajši prošnjo odbili. Tega pa se niso upali storiti zaradi trgovskih zvez. Zato so slednjič dovolili Idrijčanom prihajati na trg, pa le če se izkažejo s povsem zanesljivimi fedi. O sv. Lukežu (18. oktobra) 1634 je obiskala božja dekla tudi Krško, kjer je pobrala do sv. Treh kraljev prihodnjega leta 22 oseb.⁶³

Medtem je razsajala kuga v nemškem delu Štajerske, zlasti v Gradcu. Prebivalci Spodnje Štajerske so se zelo bali, da bo prišla tudi k njim v goste. Zato so se priporočili vneto sv. Roku, sv. Sebastijanu in sv. Rozaliji. Njihove prošnje so bile vsaj deloma uslišane, kajti l. 1635 je obiskala stara znanka le slovensko-nemško mejo, predvsem Ivnico (Eibiswald) in okolico. Iz nekaterih hiš je pobrala vse prebivalce. Preživeli pa so begali okoli kakor brez uma. Ko je priredil ivniški župnik Gašper Siego svečano procesijo v Lankovico, je epidemija kmalu prenehala. Le v okolici Gomilice (Gamnitz) je spravila v grob še nekaj ljudi.

L. 1636 se je pojavila kuga zopet v Italiji. Zato so prosili ljubljanski mestni očetje svoje stanovske tovariše v Trstu, Gorici in Reki, naj zabranijo vsakemu vstop, če nima zanesljivega zdravniškega izpričevala, da je popolnoma zdrav in da prihaja iz neokuženih krajev. Ker so se držali omenjeni magistrafi teh navodil, so bile naše dežele — vsaj začasno — obvarovane velike pogube.

1641—1650

Nekaj let je počivala strašna morilka. L. 1641 pa se je pojavila zopet v Slovenskih goricah. O tem priča križ pri Čagoni (župnija Sv. Anton), v katerega je vklesana ta letnica. Pripoveduje se, da je ostala v vasi samo ena ženska, ki je napravila na tem mestu jamo, kamor je znosila vse na kugi umrle osebe.⁶⁴ Tudi v ptujski okolici je umrlo v l. 1641—44 več ljudi. Epidemičen značaj pa je imela bolezen samo v Kicarju, kar dokazuje tamošnje kužno znamenje iz l. 1641.

⁵⁹ Rutar, Trst, 266. Obširnejši opis strahovite katastrofe ne spada v okvir te razprave.

⁶⁰ Valvasor, XV, 591. V Starem trgu pri Ložu je cerkva sv. Roka.

⁶¹ Potočnik, Koroško, 118.

⁶² Valvasor, XV, 593.

⁶³ Koblar, Krško.

⁶⁴ Haunig v »Večerniku« od 24. 6. 1933. — Sličen križ iz tega leta stoji tudi ob cesti med Arvežem in Gomilico. L. 1642 se omenja bratovščina sv. Sebastijana v Hočah pri Mariboru.

1. Celjsko okrožje.

L. 1644 je izbruhnila nenadoma strašna epidemija v celjskem okrožju, kjer je pobrala v treh letih najmanj 10.000 prebivalcev.⁶⁵ Kakor navadno, se je pojavila najprej v mestu. Prebivalstva se je polastila nepopisna groza. Mnogi so pobegnili v Savinjsko dolino, drugi so ostali doma in iskali pomoči pri Bogu. Tedanji župnik Gregor Šolej je obljubil v imenu nesrečnih meščanov pred Najsvetejšim zahvalno procesijo v Marijino Celje, če jim prizanesel angel smrti. To se je menda tudi zgodilo, ker je kuga l. 1645 ponehala. V zahvalo za to je podaril neznan dobrotnik župni cerkvi sv. Daniela lepo monštranco, ki pa je l. 1872 neznan kam izginila. Po kratkem odmoru je bolezen izbruhnila znova in dosegla svoj višek l. 1647. Iz nekega pisma ljubljanskega škofu Otonu Frideriku grafu Buchheimu (1640—1664) vemo, da je trajala epidemija v mestu in okolici do decembra 1647. Mrtvaška knjiga pa pove, da je pobrala kuga v celjski župniji 400 ljudi. V Dobravi pri Celju sta iz tega časa dva kužna stebra v dokaz, da je imela smrt tudi tam obilo žetev. V župniji Zalec so umirali ljudje zlasti v Levcu in v Drešnjivasi. Mrliče so nosili dnevno na žalsko pokopališče. Da bi se pa prebivalci preveč ne prestrašili, niso pokojnim zvonili. Trg Zalec je bil vse leto (1646) zastražen, tako da ni mogel nihče niti ven niti noter. Zato so krstili decembra dva otroka pod milim nebom v Petrovčah pri križu. Otroka pa sta kmalu nato umrla.⁶⁶ Tudi bližnje Griže bi bile skoraj okužene. Neka dekla je prinesla namreč preko Savinje z nancem obleko svoje na kugi umrle hčere. O tem je zvedel pravčasno tamošnji vikar Schlauss in naročil takoj zapreti dotično hišo. Tako je preprečil izbruh bolezni. O razmerah v Braslovčah in okolici je poročal župnik Filip Trpin⁶⁷ ljubljanskemu škofu: L. 1646 se je preselila rodbina Fanda iz Spodnje Savinjske doline v Trnavo in prinesla s seboj kugo. V teku julija in avgusta so pomrli vsi rodbinski člani razen ene osebe. 9. avgusta je pobrala kuga tudi neko triletno deklico v sosednji hiši. Ker pa gosposka v Ostrovcu (lastnik Feliks baron Schrattenbach) ni dovolila pokopati trupla na pokopališču na Gomilskem, je ukazal on (Trpin) skopati za deklico posebno jamo. Kljub temu so prinesli sorodniki mrliča na omenjeno pokopališče in ga tam pokopali. Ker so zaradi tega zastražili vas, prosi župnik škofa, če sme brati mašo na prostem ali pred cerkvenimi vrati, da more poslušati narod božjo besedo. Kmalu nato je umrl za kugo neki Jernej Šlander. 19. avgusta je bilo v sosednjih hišah že več okuženih. V (današnji) župniji Polzeli je zbolel na kugi najbogatejši kmet Slevčnik. Okužene so bile tudi sosednje hiše. To je povedal župniku tamošnji vikar Primož.⁶⁸ 4. avgusta 1646 je ukazal ljubljanski škof braslovškemu vikarju, naj spodi iz trga nekega podložnika, ker je šel v okužene kraje. Če pa bi vzel kdo tega človeka pod streho, naj vrže vikar krivca v ječo. Po zapisniku v gornjegrajskem arhivu so umrli za kugo l. 1646 v braslovškem okrožju naslednji škofovi podložniki: Primož Kvidar, Benedikt Bezjak in Gašper Vodvek. V spomin na to epidemijo je prizidal župnik Trpin l. 1646 braslovški župni cerkvi kapelico sv. Sebastijana in Roka, kamor so postavili pozneje še altar sv. Jožefa. Se hušje je bilo v sosednji župniji na Vranskem. Kužni komisar celjske grofije Ivan Friderik baron Schrottenbach je poročal 31. julija 1646 ljubljanskemu škofu, da so se vrnili iz Ogrske (kjer je razsajala takrat kuga) v trg nekateri podložniki in okužili 3 hiše, ki so jih morali zapreti. 2. novembra 1647 pa pravi, da se nameravajo baje tržani z orožjem upreti gosposki, ker ne dovoli pokopavati mrličev pri župni cerkvi. Iz komisarjevega pisma od 23. decembra 1647 zvedemo tudi, da je opravljala kuga svoj žalostni posel na Vranskem do konca tega leta kakor še nikdar doslej in da so morali ojačiti

⁶⁵ V tem številu so zapopadene samo žrtve iz krajev, o katerih imamo povsem zanesljiva poročila. Dejansko jih je bilo mnogo več.

⁶⁶ Orožen »Das Bistum Lavant« III, 352.

⁶⁷ Trpin (†1684) je bil pozneje generalni vikar v Ljubljani. Slovel je kot odličen govornik, tako da so mu rekli »slovenski Ciceron«. (Gruden, 957; Dimitz VII, 476.)

⁶⁸ Orožen »Dekanat Fraplaue«, 23.

straže.⁶⁹ Morda so zgradili takrat kapelico sv. Sebastijana in sv. Roka v Stopniku nedaleč od Vranskega. V tem času je spadala k vranski župniji današnja župnija Sv. Jurij ob Taboru. V Ojstriški vasi je umrlo na kugi sicer samo 7 oseb; zato pa je pobrala bolezen na bližnjem posestvu Anastazije Vogl v Lorfli v letih 1645—1647 241 podložnikov. V dveh hišah je umrlo po 9 oseb, v eni 8, v treh po 7, v petih po 6, v osmih po 5 itd. Samo eni rodbini je kuga prizanesla. O epidemiji v Gornjem gradu je poročal tamošnji oskrbnik Mihael Mofrin 3. nov. 1646 ljubljanskemu škofu: »26. oktobra so zboleli v Gornjem gradu slikarjev hlapec in dve dekli. Hlapec je umrl v nedeljo. Zato sem ukazal zapreti slikarjevo hišo in postavil pred njo stražo. Potem sem zaprl še kopaliskega mojstra (padarja), ki je puščal slikarjevi ženi kri, in vse njegove ljudi. Tudi tja sem postavil stražo. Ko sem prišel v samostan in zvedel, da je bil drvarjev zet v slikarjevi hiši, sem pognal njega in mlinarja, ki je bil tudi s svojo ženo v tej (slikarjevi) hiši, iz samostana. Dal sem zapreti oba z ženama in otroci v drvarjevo hišo, ki sem jo zastražil. Isto sem storil z neko drugo osebo, o kateri sem slišal, da je bila v drvarjevi hiši, in ji prepovedal zapustiti dom. Slikarjevega hlapca, obe dekli in drvarjevega zeta, ki so umrli vsi od nedelje do srede, sem ukazal pokopati na njihovih vrtovih. Vinotoče, cerkvene obhode in pota bom prepovedal v vsem sodnem okraju.⁷⁰ Iz tega poročila sledi, da je razsajala kuga v Gornjem gradu z vso silo, ker je pobrala žrtve že v 3 dneh. Zato so bile oskrbnikove stroge odredbe povsem umestne. Kljub temu se je širila bolezen v trgu (sedaj mestu) in okolici zelo naglo in usmrtila v Gornjem gradu 90, v »uradu« Tirovšek pa 10 ljudi. Ljubljanski škof je cenil škodo na desetini, ki jo je utrpel kot lastnik gosposke, na 167 fl. V Vojniku ni bilo rodbine, ki bi jo kruta sovražnica ne obiskala. Enega ali dva mrliča je imela vsaka hiša; nekatere domove pa je bolezen popolnoma izpraznila. Skupno je umrlo v trgu 127 prebivalcev. Iz današnje župnije Sv. Jurij ob juž. žel. nimamo uradnih poročil. Ker pa so zgradili prebivalci l. 1646 podružnico sv. Rozalije in ker je vladala smrt po vsej okolici, smemo sklepati, da je imela tudi tu bogato žetev. V vaseh, ki so bile podložne grajščinama Zg. Konjice in Tribenek (Črete, Podob, Sv. Duh, Sovjek, Močile i. dr.) je usmrtila kuga l. 1647 skupno 106 ljudi. Še občutnejšo škodo je imela grajščina Zbelovo pri Konjicah; kajti v 438 podložnih hišah je zgubila 1156 oseb, med temi v Poljčanah 158, v Polanah 146, v Lažah 104, v Jugu 71, v Razboru 140, v Hanjšku 153, na Pohorju 50 itd. V bližnjih Studenicah ni zahtevala kuga toliko žrtev, ker je izdala priorka tamošnjega samostana zelo energične odredbe.⁷¹ V Laškem okraju je zadavila silna morilka l. 1647 706 prebivalcev, zlasti v Trnovem, Brdcah, Brezni in Temerjah poleg Laškega. Ko se je pojavila sovražnica v Temerjah in v sosednji vasi Debro, se je podal neki duhovnik iz Laškega iz lastnega nagiba k podružnici sv. Mihaela, odkoder je obiskoval in tolažil okužene bolnike. Ime tega pogumnega in požrtvovalnega moža ni znano. Spomin nanj pa se je ohranil do današnjih dni, kajti še sedaj se pripoveduje, da ga je spremil hvaležni narod v svečani procesiji v trg, ko je kuga minula. Razen že omenjenih krajev so bili okuženi še Govce, Gabersko, Hrastnik, Sv. Jakob na Dolu, Holeški dol, Klek, Loka pri Zidanem mostu, Koretno, Ladno, Marno, Sv. Marjeta pri Rimskih toplicah, Ogeče, Črni studenec, Zavodne, Senožeti, Slivno, Svinje, Studenci, Selo, Volavšek in Trbovlje. Trboveljčani so dobili kugo iz Sv. Marjete. Neki Janez Rotar je šel namreč kljub svarilom s svojim tovarišem tja in prenočil v okuženi hiši, češ, da mu kuga ne škoduje. Naslednjega dne se je vrnil okužen domov in umrl čez tri dni. Hišo, v kateri je stanoval s 16 drugimi ljudmi, so takoj zaprli in zastražili. Če je kdo v hiši umrl, so ga morali preživeli pokopati na vrtu za hišo. Še bolj značilen za te čase je dogodek, o katerem poroča trboveljski vikar Peter Tomažin v pismu na ljubljanskega škofa z dne 4. julija 1647: V Praprotnem (blizu Trbovelj) je umrl za kugo neki deček. Truplo je

⁶⁹ isti, 78.

⁷⁰ Orožen »Das Dekanat Oberburg«, 10

⁷¹ Kovačić »Slov. štajc«, 324.

skrivala mati doma 3 dni. Na praznik Rešnjega telesa, ko je prišlo k večernicam mnogo ljudi, so prinesli mrliča kljub strogi prepovedi k cerkvi v Trbovlje, da bi ga pokopali na navadnem pokopališču. Ker pa jim vikar tega ni dovolil, so odšli z mrličem domov. Naslednjega dne so prinesli truplo zopet k cerkvi. Številni pogrebci so bili oboroženi in so rekli: »Naj velja kar hoče, smrt ali življenje, mi ga moramo tu pokopati. Če bo pokopališče premajhno, ga bomo zagrebli na župnikovem vrtu.« Nato so pokopali dečka poleg cerkve. Toda kazen za to nepremišljenost je kmalu sledila: pogrebci so drug za drugim zboleli in pomrli. Ljudje pa se še niso spametovali, temveč so še vedno pokopavali mrliče okoli župne cerkve. Govorili so, da bo kuga že prenehala, ko bo pokopališče polno. Zato je bilo v župniji vse pokoncu, tako da se župnik in kaplan nista upala več iz hiše. Zato je prosil Tomaž in škofa za nasvet, kaj naj stori v teh žalostnih časih.⁷² Odgovor škofa ni znan. Vemo samo, da so hodili ljudje v teh težkih časih radi na božjo pot k Sv. Lenartu nad Laškim.⁷³ V trgu (sedaj mestu) Laško ni zahtevala kuga mnogo žrtev, ker je bil ves čas epidemije dobro zastražen. Gotovo pa so prestali prebivalci obilo strahu. Na to dobo bridkosti spominja še danes lepo kužno znamenje ob vznožju hriba Sv. Mihaela.⁷⁴ Na 3669 m visokem, daleč vidnem hribu, poleg prijaznega trga Šmarje pri Jelšah se dviga sloveča romarska cerkev Sv. Roka, naš arhitektonsko najpomembnejši kužni spomenik. Ob poti, ki vodi k svetišču, stoji kapelice križevga pota. Nad vrati zakristije vidiš staro sliko, ki predstavlja trg Šmarje. Pod njo je (nemški) težko čitljiv napis, ki pripoveduje o nastanku cerkve naslednje: Ko je divjala l. 1645 kuga v Ptuj, sta jo zanesla dva zlobna dečka v Breclavo, vinorodni kraj šmarske župnije. Odtod je prišla v trg in vso okolico. Da bi odvrnil ljubi Bog nadlogo, so zgradili domačini na kalvarski gori (t. j. na mestu, kjer stoji sedaj cerkev) leseno kapelico v čast sv. Roku L. 1645 in 1646 so priredili župljani sem tri procesije: na drugo adventno nedeljo, na štefanovo (26. dec.) in na dan sv. Sebastijana (20. jan.). Bog je uslišal na prošnjo Matere božje, sv. Roka in sv. Sebastijana skesan in vroče molitve in pregnal strašno kugo mahoma iz dežele. O tem čudežu pričajo bivši šmarski župnik Luka Grbec, šentjurski kužni komisar Janez Sonce ter vsi domači in sosednji župljani. Napis zaključuje datum 10. aprila 1646. Ko so se vrnili zopet srenejši časi, so prihajali verniki od blizu in daleč dvakrat na leto — na binkoštni ponedeljek in na štefanovo — v procesijah h kapelici v zahvalo, da jih je rešil Bog težke preizkušnje. Z milodari, ki so jih nabrali pri teh prilikah, so zgradili kasneje današnjo veličastno svetišče. Na glavnem altarju je sv. Rok v romarski obleki s palico in psičkom in kaže kužno bulo nad kolonom. Pred njim sta priprošnjaka bolnikov sv. Valentin in sv. Blaž, nad njimi pa zavetnica okuženih sv. Rozalija. Na stenah je več votivnih slik iz kužnih let 1647, 1657, 1671 i. dr. v dokaz, da so iskali verniki tudi pozneje v tej božji hiši pomoči in tolažbe.⁷⁵ V bližnjem trgu Lembergu je pokosila črna smrt l. 1646 v 25 hišah 67 prebivalcev; v okolici pa v 59 kmečkih domovih 368 moških, ženski in zlasti otrok, tako da je položila v rani grob skoraj polovico župnije. Mnoge rodbine so popolnoma izumrle. Posebno hudo je zadela strašna božja jeza pokrajino ob Sotli. V župniji Sv. Križ pri Rogaški Slatini je pobrala kuga med mnogimi žrtvami tudi župnika Jerneja Kunstla. V skrajni sili je oskrboval takrat župnije Sv. Križ, Rogatec in Kostriwnico bivši svetokrižki kaplan Jakob Perič. Kostriwniška gospoda je imela kugo v 35 podložnih hišah; rogaška (Zg. Rogatec) pa v 182. Zlasti so trpeli kraji: Babni vrh, Brezovo, Kostriwnica, Dol, Gradišče, Sv. Jurij, Lehno, Čečja vas, Negovnje, Gornja vas, Podgorje, Pristanje, Rodne, Rotanska vas, Col, Cerovec, Gornje Sečvo, Sotla, Slagomer, Stojno selo, Tekáčevo, Tržišče, Vrbje in Videmšek. Ker je izdala vlada strog ukaz, da ne smejo pokopavati mrličev na navadnih pokopališčih, je

⁷² Orožen »Das Dekanat Tüffer«, 387.

⁷³ Janisch, Top.-stat. Lexikon F. Stuck, II, 79.

⁷⁴ V mestu sta dva stebra, o katerih trde ljudje, da sta kužna spomenika. Domneva pa menda ni pravilna.

⁷⁵ Obširneje gl. Veržec: »Šmarje pri Jelšah«, Stegenšek i. dr.

prišlo večkrat do burnih izgredov. Tako so prinesli n. pr. v Rogatecu pogrebci okuženega mrliča siloma na tamošnje pokopališče. Vojaki so pregnali ljudi z orožjem, tako da je tekla kri na posvečenem kraju. Zaradi tega je predlagal tedanji arhidiakon Schmuck oglejskemu očaku, naj izreče interdikt nad vsemi pokopališči teh krajev, dokler bo trajala epidemija.⁷⁶ V Podčetrtku je umrlo 240 prebivalcev t. j. polovica župnije. Med žrtvami je bil tudi vikar Primož Janežič († 19. julija 1646). Zemljiška gospoda v Podčetrtku pa je zgubila v enem letu najmanj 400 podložnikov. Najbolj so občutili strahote kuge vasi: Brezje, Dobrina, Cmerekki breg, Ceste, Hajnsko, Hrastje, Imeno, Sv. Janez na vrhu, Mestinje, Nekmajer, Nezbiž, Nimno, Medvedje selo, Polje, Pressek, Rodno, Roginjska gorca, Srednja vas, Gornje in Spodnje Tinsko, Trebič in Vrhovec. Na ozemlju gospode Podšreda je pahnila strašna morilka 260 ljudi v grob, in sicer v trgu 39, v okolici pa 231. Med njimi sta bila vikar Kancijan Matjašič in jezuit g. Pavel Cyrianus († 15. oktobra 1646). Slednji je prišel iz Gradca, da bi pomagal svojemu duhovnemu sobratu v težki službi. Bil je zelo izobražen mož in obvladal je 7 jezikov. Pokopali so ga v župni cerkvi. V Zusmu je umrlo 172 ljudi. Tudi tamošnji vikar je zbolel na kugi, pa je okreval. V župniji sv. Vida pri Planini in v drugih vaseh, ki so spadale pod planinsko gosposko se je pojavila bolezen 4. maja 1646 in morila neprenehoma 10 mesecev. Pobrala je nad 1000 oseb, med njimi kaplana Klementa Planinška. Vikar Jakob Dobršek je sicer tudi zbolel; vendar ja kmalu okreval. V župniji Pilštajn je pokosila črna smrt 1357 ljudi, tako da so bila tri pokopališča prenapolnjena. V župnišču so umrli vsi stanovalci: župnik Matija Wetz, kaplan, župnikova mati in sestra in vsi uslužbenci. V Kraju ni (Kruni) je izdihnilo v 5 naselbinah toliko ljudi, da so ostali slednjč samo še trije gospodarji. Pri Sv. Petru pod Svetimi gorami je razsajala kuga od konca novembra 1645 do konca septembra 1646. V teh mesecih je uničila 1792 življenj, in sicer pri Sv. Petru 144, pri Sv. Lovrencu 743, pri Sv. Mariji Magdaleni 21, pri Sv. Miklavžu 45, ostale pa v posameznih hišah. Med mrtvimi so bili župnik Ivan Kodrič, kaplan Matija Cif in podvikar Ivan Presinger, ki je prišel iz Bizeljskega na pomoč. Tudi drugega kaplana Matijo Wolfa bi gotovo vzela kuga, če bi se mu pravočasno ne odprle bule. Bolehal je več tednov, slednjč pa je popolnoma okreval. Ker je umrlo v teh krajih toliko dušnih pastirjev, so prišli razen imenovanih še drugi duhovniki, da bi tolažili obupano ljudstvo. Nekateri so imenoma znani, in sicer: Jurij Fajdiga na Bizeljskem, Ivan Mravlje v Podčetrtku in Jurij Planinšek v Planini. V župniji Sv. Peter pod Svetimi gorami sta pomagala preživečemu kaplanu Wolfu sedem mesecev v težavnem dušnem pastirstvu jezuit g. Jurij Gailer in njegov po imenu neznani sobrat, oba iz Gradca.

Strašno sliko splošnega umiranja na tem delu naše domovine, katero podajajo uradni spisi v štajerskem deželnem arhivu, dopolnjuje še pismo, ki ga je pisal že omenjeni župnik Matija Wetz 4. septembra 1646 t. j. kratko pred svojo žalostno smrtjo jezuitom v Gradec. V njem poroča, da je v župnijah ob Savi in Sotli vse narobe: ljudje se okuženih krajev več ne izogibajo, temveč jedo, pijejo in prevzetujejo kakor brez uma. Revščina je bila toliko, da je moral odkloniti župnik potrebno pomoč jezuitov, češ da jih nima s čim prehraniti.⁷⁷ Če pa je pobrala kuga kakega duhovnika, so oplenili izstradani in obupani ljudje celo župnišče.⁷⁸

O divjanju kuge na štajerski strani Savske doline med Zidanim mostom in Brežicami nimamo točnejših poročil. Nedvomno je pobrala silna morilka tudi v teh krajih na stotine žrtev. Saj je obiskala takrat (1644 do 1647) vse sosedne pokrajine na Štajerskem, Kranjskem in Hrvaškem.

⁷⁶ Kovačić, »Sv. Križ«, 19.

⁷⁷ Kakor smo videli, so poslali jezuiti kljub temu tri patre

⁷⁸ Kovačić, Sv. Križ, 19.

Danes ve le še malokdo o bridkosti, ki so jih doživeli naši predniki pred skoraj 300 leti na tem delu Slovenije. Tem glasneje pričajo o njih številni spomeniki iz teh časov kakor cerkve in kapele sv. Roka v Brežicah, v Selah ob Sotli in pri Sevnici, sv. Sebastijana v Žetalah, pri Sv. Petru pod Sv. gorami in v Mostnem pri Dobavi itd., altarji posvečeni tema in drugim kužnim svetnikom v raznih cerkvah in slednjič mnoga kužna znamenja ob cestah in potih.

Poleg tisočerihih življenj je zahtevala strašna epidemija v »pokneženi celjski grofiji« — kakor se je imenovalo okrožje uradoma — tudi zelo občutne gmotne žrtve. V mnogih krajih niso mogli spraviti poljskih in vinogradnih pridelkov. Tako je ostalo n. pr. na ozemlju gosposkem v Laškem na prostem 213 mernikov pšenice, 100 mernikov rži in 591 mernikov ovs. Škoda, ki jo je utrpela gosposka na desetini, je znašala 1491 fl. V okolici Sv. Petra pod Svetimi gorami niso mogli skoraj nikjer pobrati grozdja. Male količine vina, ki so ga pridelali, pa so spili vojaki in strežniki oziroma se je izpridilo. V Pilštajnu so cenili škodo, ker ni bilo pridelkov, na 1000 fl. Ti primeri naj zadostujejo. Ker graščaki niso dobili desetine, jim je morala odpisati vlada nad 60.000 fl davka.⁷⁹ Tudi zdravila in druge kužne potrebščine so stale velike vsote. Tako je izdal n. pr. vladni namestnik (vicedom) v Celju v ta namen l. 1646 in 1647 skupno 7853 fl. Vlada je pozneje zahtevala, da ji morajo deželni stanoviti to škodo povrniti. Ker pa v deželi ni bilo denarja, je morala vlada l. 1653 odstopiti od svoje terjatve. Kakor smo videli, je povzročila bolezen v mnogih krajih velik nered. Zato je poslala vlada v okužene naselbine komisarje in ustanovila tako zvano »letečo kompanijo« pod vodstvom grofa Hohenwarta, ki je imela nalogo nadzirati uradnike in vojake, če izpolnjuje svoje dolžnosti. Da so krili stroške, je morala plačati vsaka hiša v celjskem okrožju 15 kr.

2. Ptuj in okolica.

V maju 1645 se je pojavila kuga — zaradi neprevidnosti meščanov — tudi v Ptujju. V začetku avgusta je bilo zaprtih že 17 hiš in vsak dan je umrlo 8 do 9 oseb. Minoritski samostan je zgubil 5 — po drugih vesteh 7 ali celo 9 — članov. Iz mesta se je širila bolezen v sosednje vasi (Hajdin, Dornavo i. dr.), zlasti pa v Halozeh. Tu je pomorila pri Sv. Vidu in v sosednjih krajih mnogo prebivalcev, tako da je zaostalo delo na poljih in v vinogradih. Ubogi ljudje, katerim je smrt prizanesla, so trpeli veliko pomanjkanje in niso imeli s čim plačati davkov. Zato je prosil šentvidski župnik Tomaž Zokely deželno vlado, da zniža župljanom dajatve. Isto so storili tudi ptujski dominikanci in minoriti. Prvim so znižali davke za 834 fl., drugim pa za 655 fl. Da bi odvrnil Bog strašno nadlogo, so se zatekli meščani in okoličani zaupno k sv. Roku in obljubili, da mu bodo postavili cerkvico, če kuga preneha. V resnici je zapustila velika morilka že l. 1646. Ptuj in okolico, medtem ko je razsajala po mnogih krajih Slovenije še vedno z nezmanjšano silo. Zaradi storjene obljube je začel zbirati hajdinski župnik M. Janez Rajovec⁸⁰ v mestu in v bližnjih vaseh milodare. Kljub revščini je zbral kmalu toliko, da je začel graditi na majhnem griču pred mestom (kjer je baje pokopan hunski kralj Atila) cerkvico v čast sv. Roku.⁸⁰ L. 1650 je bilo svetišče gotovo. V njem se je vršila skozi 100 let skoraj vsak dan božja služba. Pogosto so prihajali tja verniki v procesijah, da bi se pripravljali mogočnemu zavetniku. Po ukazu cesarja Jožefa II. so

⁷⁹ V sedanji valutni okoli 10 milijonov dinarjev.

⁸⁰ Rajovec je bil župnik v Hajdini od l. 1645 do svoje smrti konec decembra 1669. Pokopan je bil pri Sv. Roku. Njegov nagrobni spomenik je vzdan sedaj na vnanji strani mestne župne cerkve v Ptujju. Glasi se: Hic iacet R. D. M. Joan. Ralavez in Haidin, qui tempore valde grassantis pestis tam hic quam pettovil 1645 voverat capellam s. Rochi et s. Sebastiani, Quo facto voto nobiliter per Dei gratiam et beatissimae S. V. M. spem inceperat lues minu. Hic saepe cecinit requiem Ac. D. — eis D (?) Qui dicas et tu. Obiit 1669 mense...

⁸⁰ Kuga v Ptujju l. 1645—1646 je splošno znana, ker jo je opisal l. 1911 Ksaver Meško v svoji krasni povesti »Črna smrt«. Vsebinski in strogo zgodovinski, ker je vpletel pisatelj mnogo dogodkov iz epidemije l. 1680. Osebe so večinoma izmišljene. Kljub temu ima povest tudi za zgodovinarja trajno vrednost, ker je opisal odlični pisatelj izredno točno vse strahote kuge,

spremenili l. 1780 cerkvico v vojaško skladišče. Pri tej priliki je napisal neki vojak na steno naslednje besede: »Sv. Rok, v čigar češčenje je bila postavljena nekoč ta cerkvica, odpusti nam kristjanom, ki onečaščujemo tvoje svetišče. Toda utegnejo priti še časi, ko te bomo zopet prosili pomoči. 5. novembra 1818 so kupili okoličani cerkvico od vlade za 714 fl., jo osnažili in dali zopet blagosloviti. Tako spominja še danes Ptujčane na nekdanje čase bridkosti in trpljenja. — Domnevno je dobila v tem času tudi župna cerkev pri Sv. Vidu kapelo sv. Roka ali pa altar sv. Sebastijana. Tudi za Slovenske gorice je bilo leto 1645 usodno. Zlasti pri Sv. Miklavžu je umrlo mnogo ljudi. Zbolel je tudi župnik Martin Arič; vendar je bolezen srečno preстал. Medtem je razsajala kuga v bližnjem trgu Središče, kjer je pobrala župnika Matjaža Terzelja, njegovega očima in sestro, tako da je bilo župnišče popolnoma prazno. Njegovo mesto je želel zasedeti župnik Arič. Temu pa so se uprli Središčani; kajti v pismu, ki ga je pisal 10. februarja 1646 tržki župan deželni vladi v Gradec, čitamo: »Dovolj strahu in bridkosti smo prestali zaradi pomora. Zdaj pa naj bi prišel k nam za župnika Martin Arič iz Sv. Miklavža, ki je imel kugo in ki pravi sam, da se mu kužne bule še niso zacelile. Kdo ga bo pustil k sebi v hišo? Kako lahko se razširi huda bolezen k nam in od nas v Medjimurje, kjer je komaj prenehala.« 6. jan. 1648 pa so prosili Središčani, da jim odpusti vlada zaostale davke. Svojo prošnjo so utemeljili med drugimi takole: »Zaradi nesrečne kuge, ki nas je obiskala, stoji polovica hiš praznih in za najboljše plačilo ni dobiti človeka, ki bi pomagal delati.«⁹¹

3. Ostali kraji na Spodnjem Štajerskem in Koroškem.

Bogato žetev je morala imeti smrt tudi v Radgoni in okolici, zlasti v vinorodnih krajih. Na posestvu Marije Kašnedi »Windisch-Amt« je obiskala 18 hiš in nekatere popolnoma izpraznila. Odtod so jo zanesli uslužbenci na Zgornje Štajersko v Bruck. Meseca novembra 1647 so poslali deželni stanovci v Radgono graškega zdravnika dr. Tobijo Reiserja, ker je umrl medtem (menda na kugi) domači zdravnik dr. Jurij Dipat. Ostalim krajem na Spod. Štajerskem in na slovenskem delu Koroške je kuga v teh letih menda prizanesla, ker nimamo o velikem umiranju nikakih poročil. Vemo samo, da so dali Mariborčani l. 1657 viliti za mestno župno cerkev nov zvon, ki so ga posvetili sv. Roku v zahvalo, da jih je pred desetimi leti in pozneje rešil kuge. V tem času (1644) so zgradili tudi cerkev sv. Roka v Selah pri Slovenjgradcu. Korošci so se kuge zelo bali in se priporočali zato zlasti sv. Rozaliji. Njej so pripisovali rešitev. V znak zahvale so postavili prebivalci Podjune po prigovarjanju superiora avguštincev v Dobrli vasi o. Andreja Olipca na griču sv. Heme v skalno votlino kip svetnice. L. 1681 so ji sezidali na tem mestu lično kapelico.

4. Kranjsko in Primorsko.

Medtem je krenila grozna morilka na Kranjsko in opustošila v letih 1645 do 1650 velik del dežele. Mejo je prekoračila istočasno na več mestih. V motniški župniji je izumrla l. 1646 polovica prebivalstva. Tedanjega vikarja Martina Gablerja se je polastila blazna groza: zapustil je nenadoma svojo čredo in pobegnil neznano kam. Tudi v Svibnem in v Radečah ob Savi je imela črna smrt bogato žetev. Odtod se je širila proti Gorenjski in Dolenjski.⁹² V Krškem je razsajala tako, da so morali zapreti celo ulico. Mnogo ljudi je usmrtila tudi v okolici, zlasti v Leskovcu in na Turnu. V spomin na to epidemijo so zgradili meščani in okoličani l. 1648 na prijaznem gričku blizu Krškega cerkev sv. Rozalije, kamor prihajajo še danes številni romarji. Posvetil jo je leskovški župnik dr. Gašpar Funkelestein. Pred kakimi 50 leti sta jo dela na lastne stroške prenoviti znana krška dobrotnika Martin in Jožefa Kočevar. Še hujše je gospodarila kruta morilka v Beli Krajini, ki je trpela že itak mnogo zaradi pogostih turških vpadov in požarov. V Metliki je pomorila v letih 1646—1647 okoli 1200 prebivalcev. Mnogo hiš

⁹¹ Kovačić, Središče, 192.

⁹² Na Bolečkem vrhu blizu Litije stoji cerkvica sv. Roka, ki je bila zgrajena domnevno v tem času.

je bilo zapuščenih in obzidje je popolnoma propadlo. Mesto je obubožalo tako, da je moral prodati magistrat občinska zemljišča. Kljub temu ni mogel plačati zaostalih davkov; kajti še l. 1686 so prosili meščani ljubljanskega vice-doma, naj jim odpusti dolgove v znesku 1209 fl. Šele v začetku naslednjega stoletja se je Metlika nekoliko opomogla.⁹³ Iz teh bridkih časov imamo v Beli Krajini več zanimivih kužnih spomenikov kakor podružnice sv. Roka pri Metliki (idilična cerkva z dvema stolpoma), v Nestopljivasi (župnija Semič) in v Hrastu pri Vinici. Crnomljanji pa so povečali l. 1646 cerkvo sv. Sebastijana iz l. 1510.

Nikjer pa ni morila kuga tako neusmiljeno kakor l. 1645 v Dravljah in Zapužah pri Ljubljani. Malo je manjkalo, da niste vasici popolnoma izumrli. V Dravljah je izdihnilo v 14 dnevih 100, v Zapužah pa 80 oseb. Med mrliči je bil tedanji šentvitski župnik, ki je padel kot žrtev svojega poklica. V tej stiski se je ponudil ljubljanski kanonik (poznejši stolni prošt) Marko Dolinar za težko službo dušnega pastirja v Dravljah. Pridružil se mu je iz lastnega nagiba Andrej Zlebnik, poznejši župnik v Št. Vidu nad Ljubljano. Oba duhovnika sta bivala ves čas epidemije, t. j. prilično tri mesece, v mali hišici blizu Dravelj in tolažila umirajoče. Da bi izprosil božje usmiljenje, je obljubil Dolinar zgraditi v Dravljah cerkev v čast sv. Roku. To obljubo so potrdili slovesno Ljubljanci in okoličani. Valvasor (VIII, 821—22) pravi, da je prošnja sv. Roka iztrgala kugi meč in ga zdrobila. Ko se je vrnil nato Dolinar v Ljubljano, je začel takoj zbirati milodare za cerkev. Kmalu je dobil potrebno vsoto; ljubljanski kapitelj pa je podaril v ta namen svoj travnik v Dravljah.⁹⁴ Odslej je šla vsako leto na dan sv. Roka (16. avg.) slovesna zahvalna procesija iz stolnice v Dravljje. Vodil jo je vsakokratni stolni prošt. Spreveda so se udeležili vedno vsi uradi, vojaki, cehi in bratovščine z zastavami in v posebnih oblekah ter več tisoč vernikov. Ko je razsajala v l. 1679 do 1682 v vseh sosednih deželah kuga, so prepovedale oblasti sprevede v Dravljje. L. 1682 so vzdali Ljubljanci in cerkev spominsko ploščo »svojemu patronu« sv. Roku.⁹⁵ Posebno svečana je bila procesija 4. julija 1683, ki jo je vodil prošt Oktavij grof Bucellini v zahvalo, da je prizanesla kuga kranjski deželi. Odslej so se vršili slični sprevedi redno vsako leto do l. 1780., ko jih je prepovedal cesar Jožef II. Še danes prihaja na dan sv. Roka v Dravljje mnogo ljudi; le malokdo pa ve zakaj. Iz Dravelj je prišla kuga l. 1646 v vas Seničico, ki leži pol milje od Medvod proti Škofji Loki. Tu je pobrala 5 oseb. Zato so dale oblasti zastražiti vas in naročile stražam ustreliti vsakega, ki bi prestopil hišni prag. Na ta način so bolezen v kratkem zatrli.⁹⁶

Pozneje — do l. 1650 — je morila kuga še v raznih krajih na Gorenjskem in Dolenjskem (zlasti v okolici Kostanjevice), dokler ni slednjich prenehala. Kugi je sledila huda lakota.

Iz sosedne Primorske nimamo poročil o velikem umiranju. Če se je pojavila morda kuga tu ali tam, ni zahtevala očitvidno težjih žrtev.

1651—1675

Preobilna žetev je utrudila božjo deklo, tako da imamo iz naslednjih desetletij le pičla poročila o njenih morijah na Slovenskem.

L. 1652 je bila neka zmaju slična repatica v konjunkciji Marsa in Saturna.

⁹³ Valvasor XI, 389; Dimitz II, 61—62.

⁹⁴ Cerkev so dovršili šele l. 1682 (Dimitz VII, 436).

⁹⁵ Po Valvasorju se glasi napis: Ad depellendos Epidemiae morbos (a Deo) delegato patrono / quod non solum factu ad eius honorem voto / Hic in Draule erigendi Templum / Anno MDCXLVI ibidem grassantam pestem / sedaverit extinixerit compresserit / Sed etiam / Universam Provinciam Ducatus Carniolae / a peste / In Styria, Carinthia, Croatia & Goritia / usque ad confinis in tertium annum / grassante depopulante / exemerit, salvaverit / In Coelestis Potentiae / & Humanae Spei / Mensuram et Argumentum / Nec non serae posteritatis recommendationem / Aemoniensis civitas / Patrono suo exhibet / Anno Aere Christianae MDCLXXXII qui est Aemona conditae MMDCCCIV

⁹⁶ Kos, »Doneski k zgodovini Škofje Loke«, 228.

Zato so napovedovali astrologi prihod kuge. Njihova prerokovanja se v naši domovini niso uresničila. Pač pa je izbruhnila l. 1653 strašna epidemija v Rusiji, odkoder se je širila v naslednjih letih naglo preko Poljske in Ogrske. L. 1655 je dospela na Nižje Avstrijsko in v nemške dele Štajerske, kjer je pobrala (zlasti v Gradcu) dokaj prebivalcev. Zato je izdala avstrijska vlada stroge odredbe, da bi se bolezen ne razširila. Tudi naša mesta — pred vsem Ljubljana in Škofja Loka⁹⁷ — so postavila straže in kontrolirala natančno vse tujce zlasti iz okuženih dežel.

Med tem (1656) je divjala kuga v Italiji, kjer je usmrtila — pred vsem v Napoliju in Rimu — na stotisoče ljudi. Pri nas pa je bilo skrajno nezdravo vreme: deževni pomladi in hladnemu poletju so sledile velike povodnji. Leta 1657 se je oglasila kuga v Kranju;⁹⁸ l. 1659 pa v Beljaku.⁹⁹ Očividno je bila v zvezi z epidemijo v Italiji. Točnejših podatkov nimamo. V l. 1660, 1661 in 1662 so bile pri nas, posebno v ptujski okolici, velike poplave. Obenem je povzročila nenavadna konstelacija planetov, ki je spominjala baje na dobo egipčanskih nadlog za časa Mojzesa obilo strahu. V tem času (1663) se je pojavila kuga v Kostanjevici in okolici (Slinovce), na Dolenjskem;¹⁰⁰ naslednjega leta (1664) pa v Lučanah ob štajerski slovensko-nemški meji. Zato je opozorila vlada Ptujčane, naj dobro zastražijo mestna vrata, da ne bodo zanesli vinski trgovci bolezen iz okuženih krajev.

Na dan sv. Antona Puščavnika (17. januarja) 1665 so zagledali prebivalci Slovenskih goric na nebu rogatemu mesecu slično repatico; imela je tako dolg rep, da je segal preko polovice neba. Ko je 15. februarja zginila, se je pojavila druga, sulici podobna zvezda, ki je svetila do 14. aprila. Zaradi teh prikazni so se ljudje silno balj kuge, ki pa le ni prišla. Mesto nje so razsajale v l. 1665 in 1666 med Muro in Dravo (Mali Štajer) razne druge nalezljive bolezni — zlasti malarija — ki so prišle iz sosedne Ogrske. Magistrat v Mariboru je izdal energične sanitetne odredbe. Vendar je izumrlo v tem letu v mestu več rodbin.¹⁰¹ Da je pobrala smrt v naslednjem času tudi v ptujski okolici dokaj ljudi, dokazuje kamenit spomenik z napisom: »Ivan Janshekovich 1668«, ki stoji v Bukovcih tik ceste iz Ptujja v Boči. Po obliki je kužno znamenje. Tudi trde vaščani vobče, da so tam pokopane žrtve velike morije. To je verjetno, ker so izkopali na tem mestu že večkrat človeške kosti. Tega leta (1668) so obljubili tudi prebivalci Vuhreda zgraditi v trgu cerkev sv. Lovrenca, ker so bili rešeni kuge. Obljubo pa so izpolnili šele l. 1701.¹⁰²

V l. 1670—1671 je obiskala morilka nekatere kraje na Goriškem; njej pa je sledila huda lakota. Kmalu nato (1672) je doživel zopet Ptuj strahote pomora. Kakor točno 800 let poprej (872) so priletele tudi v tem letu na ptujsko polje ogromne množine kobilic, da so zatemnile sonce. Močan veter jih je vrgel v Dravo, kjer so se potopile. Valovi so vrgli trupla na suho, kjer so začele gniti in razširjati neznosen smrad. Sledila je kuga, ki je prenehala šele naslednjega leta.

Medtem je pobirala sovražnica tisočere žrtve v sosednjih nemških deželah. Zato so se pripravili naši predniki raznim kužnim svetnikom, kar dokazuje zlasti današnja župna cerkev sv. Roka in Sebastijana v Cezanjevcih pri Ljutomeru, ki so jo zgradili l. 1675. Da so imeli kugo v Slovenskih goricah, priča kameniti pomorski križ iz l. 1676, ki stoji na posestvu Julke Mesarčeve v občini Sv. Jurij.¹⁰³ V tem času je razsajala bolezen tudi v okolici Kostanjevice na Dolenjskem.¹⁰⁴

⁹⁷ Kos »Doneski k zgodovini Škofje Loke«, 424.

⁹⁸ Valvasor XV, 601.

⁹⁹ Potočnik, Koroška, 118.

¹⁰⁰ menda legar zaradi poplave Krke. O tej kugi poroča zapisnik kostanjeviške opatiije od 14. oktobra 1663.

¹⁰¹ Puff II, 148. V loretski (grajski) kapeli je votivna slika iz l. 1666.

¹⁰² Mravljak »Nadžupnija in dekanija Vuzenica«, 84.

¹⁰³ Ilaunig v »Večerniku« od 26. 6. 1933.

¹⁰⁴ Po zapisniku kostanjeviške opatiije od 20. aprila 1676.

¹⁰⁵ Dr. Pavel Sarbath »Consilium medicum«, 1679.

¹⁰⁶ Ilaunig v »Večerniku« od 26. 6. 1933.

¹⁰⁷ Zapisnik kostanjeviške opatiije od 20. aprila 1676.

1678—1683

Leta 1678 do 1683 spadajo med najstrahovitejša kar jih je doživel naš narod v svoji 1500 letni, trpljenja polni zgodovini. Kajti nikdar poprej in pozneje — razen v letih 1348—1349 — ni gospodarila črna smrt v slovenskih deželah tako besno in pahnila toliko žrtev v prežalostni skupni grob kakor v tej kratki dobi.

Prihod grozne sovražnice v naše in druge pokrajine srednje Evrope so naznanjali mnogi neobičajni pojavi na nebu in zemlji, 10. avgusta 1678 sta bila Saturn in Mars v konjunkciji, ki so jo smatrali astrologi in zdravniki tedanjega časa kot »mater kuge, ker zbira en planet zlobne sopare v globočinah zemlje, drugi pa jih dviga v zrak«. ¹⁰⁶ Poletje je bilo zelo vroče, pa vlažno, ker so prestopile vse tekoče vode zaradi obilnih ploh v avgustu svoje bregove in poplavlile vso okolico. Obenem so nastale razne živinske bolezni, ki so uničile na stotine domačih živali, zlasti goved. V jeseni so se vlačile po zemlji goste in smrdljive megle, ki so okužile že itak pokvarjeni zrak. Tudi v naslednjih letih, ko je besnela smrt z vso neukrotljivo silo po naših mestih in vaseh, so bile vremenske prilike dokaj neugodne. Pomlad leta 1679 je bila nestalna. Njej je sledila neznozna poletna vročina. Tri mesece ni bilo vetra in strašna soparica je mučila ljudi in živali. Poljski pridelki so veneli in niso imeli pravega okusa. Povsod so se pojavile velike množice krastač in druge golazni. Ptice-pevke so utihinile in večinoma poginile. V letih 1680 do 1683 so uničile poplave upe kmetovalcev, strupene megle so kužile ozračje in večkrat se je tresla mati zemlja. Mnogo strahu je povzročil »pogubni« lunin mrk 15. aprila 1679, še več pa znameniti Halleyev komet iz l. 1680.

Sredi leta 1678 je izbruhnila na Ogrskem — zlasti na Sedmograškem in Slovaškem — velika kužna epidemija, ki se je širila neverjetno naglo proti jugu in zapadu. Še istega leta je dospela na štajersko mejo, kjer je razsajala tako, da je umrlo n. pr. v Körmenu in Czakanju blizu Monkloštra (St. Gothard) dnevno 40 do 50 oseb. Pri tej priliki je opustošila tudi Prekmurje. ¹⁰⁶ V začetku leta 1679 je prekoračila pri Bratislavi nižjeavstrijsko mejo in divjala v deželi z nepopisno besnostjo. Na Dunaju in v predmestjih je pokosila od januarja do sredi novembra 122.849 prebivalcev. Žrtve so bile večinoma reveži; kajti imovitejši so pobegli v razne kraje, pred vsem na Zgornje štajersko. 17. avgusta je zapustil tudi cesar Leopold I. z dvorom nesrečno mesto in odšel v Marijino Celje, nato v Prago in slednjic v Linz. ¹⁰⁷ Oblasti so storile vse, da bi ustavile ali vsaj omilile strašno umiranje. Mejo proti Ogrski so zastražile že v začetku l. 1678 in naročile stražnikom, naj zaplenijo vsak čoln ali splav na Muri in drugih rekah. Na vseh cestah so bili postavljeni oddelki dragoncev, da bi zavračali sumljive potnike in roparje, ki so prihajali v avstrijske dežele. 19. oktobra 1679 je izšel cesarski patent na vse posvetne in duhovne gosposke Notranje Avstrije (štajersko, koroško, kranjsko in primorsko), ki je določal pod najstrožjimi kaznimi na »telesu in življenju«, kako naj se ravnaajo ljudje ob času velikega umiranja. ¹⁰⁹ Toda vse te umestne in premišljene odredbe so bile zaman. Ljudje se zanje niso brigali in hodili kljub silni nevarnosti brezbrizno v okužene kraje oziroma imeli ž njimi zveze. ¹¹⁰

¹⁰⁶ Dr. Pavel Sorbáith »Consilium medicum«, 1679.

¹⁰⁶ Točnejših podatkov o tej epidemiji nimamo.

¹⁰⁷ Strahote kuge na Dunaju je opisal znameniti avguštinski pridigar in pisatelj o. Abraham a Santa Clara v knjigi: »Merk's Wien, das ist des wüthenden Todes umständige Beschreibung«, 1679.

¹⁰⁸ Tako je umrlo n. pr. v tem času v Gradcu okoli 3000 prebivalcev. V spomin na strašno epidemijo, ki je opustošila glavno mesto in vso deželo je dal postaviti cesar Leopold I. l. 1680 v Gradcu kip sv. Trojice.

¹⁰⁹ Patent je izšel deloma v obliki plakatov (84×60 cm), deloma brošur, opisuje obširno vse znake bolezni in vsebuje okoli 70 — večkrat dokaj preprostih — receptov za zdravlila in očuvalna sredstva (praeservativa)

¹¹⁰ Zaradi pregleda delim v naslednjem ozemlju bivše Spodnje štajerske na naslednje dele: 1. Ptuj in okolica t. j. ozemlje današnjih okrajnih načelstev

1. Ptuj in okolica

Že v teku leta 1679 so se pojavili med Ptujem in Mariborom posamezni sumljivi primeri. Prebivalci pa se niso razburjali, češ, da je le navadna vročinska bolezen. Odkod je prišla epidemija, iz Ogrske ali iz nemških delov Štajerske, se ne da ugotoviti. Prava doba bridkosti za Ptuj in bližnjo okolico se je začela šele pomladi 1680, ko se je zglasila morilka nenadoma v mestu. Od 29. aprila do 16. junija je usmrtila 69 meščanov. Meseca julija je nepričakovano prenehala. Nekaj tednov pozneje pa je izbruhnila znova na Bregu in divjala z nepopisno besnostjo do sredi decembra. Konec novembra je bilo zaprtih že 54 hiš, iz katerih je pobrala 274 stanovalcev. Od začetka avgusta do 16. decembra je zbolelo po uradnih podatkih 313 oseb. Od teh je umrlo 220, in sicer 53 moških, 77 žensk in 90 otrok. Povprečna umrljivost je znašala torej 70%. Najhujše žrtve je zahtevala med otroki, ki so umrli brez izjeme vsi (100%). Od okuženih žensk je podleglo 75%, od moških pa le okoli 50%. Žrtve so bili skoraj izključno reveži, dasi sta bili okuženi tudi dve plemiški hiši. Premožnejši meščani so imeli namreč lastne vinograde in pristave, kamor so pobeгли takoj, ko se je začelo veliko umiranje. Pa tudi manj imoviti so zapustili mesto in hodili po okolici sem ter tja. Večkrat so se vračali po opravkih v Ptuj, dasi je vlada to z mandatom od 13. septembra strogo prepovedala. Zato je postavil kontagij-ski nadzornik Jurij Gabriel Prantner tostran mostiča, ki vodi preko Studenčine na Bregu, močno, s puškami oboroženo stražo, ki naj bi zabranila vsakemu vhd v mesto. Gosposka na ptujskem gradu pa se za te odredbe ni brigala in pozivala svoje podložnike iz neokuženih krajev na tlako v mesto. Ko je zvedel o tem kužni komisar za Spodnjo Štajersko Karl Ziga grof Gaisruck, ki je bival na svojem gradu Rifnik blizu Celja, je gosposko ostro posvaril in ji prepovedal pod globo 100 cekinov klicati podložnike v mesto. Vrh tega je ukazal podreti del dravskega mosta, tako da je bil Ptuj popolnoma odrezan od Dravskega polja in Haloza. Na ta način je hotel preprečiti, da bi se kuga ne razširila v okolici. Bilo pa je že prepozno; kajti meščani in okoličani, ki so zahajali v mesto, so zanesli medtem bolezen že v bližnje in daljne vasi. Najhujše je divjala okoli Sv. Trojice v Halozah. Vlada je poslala meseca avgusta tja dva franciškana iz ormoškega samostana, da bi tolažila umirajoče. Bolnikov pa je bilo vedno več in tudi pota so bila dolga in težavna. Zato je poslala kužna komisija v septembru samostanskega predstojnika še za tri duhovnike, »da ne bodo umirali ubogi ljudje brez tolažbe in v nevarnosti za svoje duše«.

Prepoved, da ne sme nihče v okuženo mesto, je imela slabe posledice. Zaradi pomanjkanja živil, ki so jih dobivali meščani z dežele, je nastala v Ptuju huda lakota. Tako je umrl od gladu marsikak meščan, kateremu je kuga prizanesla. Zato je morala vlada omiliti svoje odredbe in dovoliti okoličanom, da so prinašali v mesto vsaj najnujnejše življenjske potrebščine. Medtem so hodili Ptujčani, ki so zrlí dan na dan smrti v obraz, v procesijah od cerkve do cerkve, molili rožni venec in klicali svetnike na pomoč. Na dan sv. Ruperta (24. sept. 1680) so se zbrali v mestni župni (sedaj proštjski) cerkvi sv. Jurija ptujski nadžupnik Ciprijan pl. Collonia z vsemi duhovniki mestne župnije, provincial minoritov o. Gašpar Dietl¹¹¹ s svojimi sobratí, samostanski pridigar o. Kolb iz redu kapucinov, mestni župan in sodnik Bolfenk Zauner z vsemi svetovalci in številni verniki, tako da je bila cerkev natlačeno polna. Najprej je bral nadžupnik pred izpostavljenim Rešnjim telesom slovesno mašo. Preden je podelil z Najsvetejšim zadnji blagoslov, je nastala v svetišču grobna tišina. Vsi navzoči so pokleknilí. Nato je izgovarjal nadžupnik s povzdignjenim glasom naslednjo obljubo, ki so jo ponavljali glasno vsi verniki: »Mi duhovni in posvetni predstojniki, meščani in vsi, ki bivamo v ptujskem mestu, obljubljamó

Ptuj, Ljutomer, M. Sobota in Dol. Lendava; 2. Maribor in okolica (okrajna načelstva Maribor I. in d. breg in Slovenjgradec) in 3. Celje t. j. vse ostalo ozemlje (celjska grofija).

¹¹¹ Gašpar Dietl, r. 1644 v Gradcu, † 1704 v Majšperku je bil gvardijan minoritskega samostana v l. 1671—1677 ter 1681—1704. Dal je cerkvi in samostanu sedanjo obliko. ČZN, XXVII (1933) sn. 2—4, str. 191.

pred sv. Rešnjim telesom kleče Bogu vsemogočnemu, Devici Mariji, sv. Jožefu, sv. Rupertu in vsem svetnikom zase, za naše otroke in vnuke zdaj in za vse prihodnje čase: 1. da se bomo postili pred praznikom sv. Jožefa in sv. Ruperta, da bomo obhajali ta praznika slovesno od večernic prejšnjega dne do sončnega zahoda naslednjega dne in da se bomo božje službe udeležili vsi. 2. Obljubljamo tudi, da bomo imeli na praznik sv. Ruperta (24. sept.) vsakega leta procesijo. V tej bo šlo v znamenje nedolžnosti pred duhovščino 6 belo oblečenih fantov, za njo pa vsi verniki z gorečimi svečami in molili glasno rožni venec. 3. Zavežemo se, da bomo izbrali izmed odličnih meščanov 12 mož, ki bodo šli v procesiji bosí in vodili v znamenje ponižnosti za roko vsak enega berača, ki jih bodo vzeli po procesiji s seboj k obedu, jim lepo stregli in jih nato še obdarovali. 4. Končno se zavežemo še, da bomo imeli tudi na god sv. Jožefa (19. marca) enako procesijo. Pred Najsvetejšim obljubljamo vse to natančno izpolniti. Bog podeli nam in našim potomcem k temu svojo milost in pomoč. Vseh pričujočih se je polastila sveta groza. Glasen jok se je razlegal po cerkvi in če kdaj so se dvigale gotovo ta dan vroče molitve in prošnje k Bogu, naj se usmili ubogega mesta in odvrne neizmerno gorje. Pri tej priliki je obljudil tudi mestni župan v imenu vseh prebivalcev, da hoče postaviti cerkev v čast sv. Jožefu. To obljubo so izpolnili Ptujčani l. 1681, ko so zgradili novo svetišče na severovzhodni strani mesta, kjer je sedaj pokopališče. Ker je bila prvotna cerkev majhna, so jo l. 1683 povečali s prostovoljnimi darovi. Imela je 4 altarje; pri njej pa je stanoval navadno kak eremit (puščavnik). Papež Inocenc XI. je podelil 20. julija 1688 popolen odpustek vsem, ki so sprejeli zakramenta pokore in Rešnjega telesa in molili 3. maja v tem svetišču v namen katoliške cerkve. Zato so vodili tja dušni pastirji vernike od blizu in daleč. 30. oktobra 1707 je posvetil cerkvico sekovski škof Franc Anton grof Wagensberg. Toda že čez 80 let (l. 1787) so na ukaz cesarja Jožefa II. cerkvico prodali (za 900 fl.) in nato podrli. Te obljube nam kažejo, kako težka bremena so si nalagali ljudje zase in za svoje potomce ob času velikega umiranja. Sekovski škof Ivan Ernst grof Thun je odvezal sicer Ptujčane dolžnosti, da bi hodili bosí pri procesiji; toda tudi vse drugo so opustili meščani že zdavnaj. Sedaj ve le še malokdo o teh časih in obljubah. Spomin na kugo pa se je ohranil do današnjih dni v kapelici sv. Antona, ki jo je prizidal minoritski cerkvi l. 1680 »ex devotione« Peter Martyr baron Curti.¹¹²

Proti jeseni l. 1680 je kuga v Ptuj precej ponehala. Morila pa je še hudo po Halozah, zlasti okoli Leskovca. Ker niso imeli tam lastnega duhovnika (hoditi so morali v cerkev k Sv. Vidu), je prosil lastnik grajščine Borl Jurij Friderik grof Sauer 20. novembra 1680 provinciala Dietha, naj pošlje v Leskovec redovnika, ki bi tolažil umirajoče. Nato je prišel tja neki duhovnik iz Gradca. V zimskem času (1680/81) je bolezen skoraj povsod ugasnila. Ko pa je začela pomladi hudo moriti na Hrvaškem (zlasti v Varaždinu in Zagorju), je ukazala vlada 11. marca zapreti takoj hrvaško mejo. Tudi ptujskim minoritom je ukazal cesar Leopold I. 18. avgusta 1681 pod kaznijo 1000 cekinov, da morajo zavarovati vse ceste na Hrvaško — zlasti iz Krapine čez Macelj k Sv. Trojici — in da ne sme nihče prekočiti meje, če se ni izkazal, da je prestal šesttedenski kontumac. Vse te odredbe pa so dospele — kakor prejšnje leto — prepozno. Kajti med tem je izbruhnila kuga iznova v Ptuj. Divjala je tako silno, da je zbolelo 433 oseb. Od teh je umrlo do zime 64 mož, 77 žensk in 78 otrok, skupno torej 219 ljudi. Med žrtvami je bil — poleg več drugih redovnikov — gvardian in definitor kapucinskega samostana g. Luka, ki je bil v Ptuj in okolici izredno priljubljen. Nanj spominja še grobni napis, ki je vzdian na vzhodni strani župne cerkve.¹¹³ Preko zime ni umrl v mestu in okolici nihče na kugi. Toda že meseca februarja 1682 so se pojavili posamezni sumljivi smrtni primeri pri Zetalah (Haloze). Zato je ukazala vlada vsem gosposkam v okolici paziti strogo na to, da ne pride nihče iz okuženih krajev v mesto. Obenem so zaprli vse ceste proti

¹¹² Po Dietlovih zapiskih. Kapela je bila restavrirana l. 1930.

¹¹³ Napis se glasi: R. P. LVCAS ZAGR. GWARD. — ET DEFE — TOR. OBIT IN PESTE 19. AVGVSTI 1681.

jugu, pri Sv. Vidu pa postavili stražo. Meseca maja so umirali ljudje naglo že na Bregu, v Pobrežju pri Sv. Trojici in drugod. Kljub veliki opasnosti pa so hoteli imeti še vedno običajne sejme, sedmine in proščenja. Le s strogimi odredbami je preprečila vlada cerkveni obhod pri Sv. Vidu (15. junija). Tudi minoritom, ki so zahajali večkrat na svoja posestva v Haloze, je bilo (19. maja 1682) ukazano pod globo 1000 cekinov ostati v mestu, da ne bi zanesli bolezní. Kljub vsej pazljivosti pa se je oglasila strašna morilka že v drugi polovici maja v Ptujju. Morila je močno do avgusta, nato pa nekoliko popustila. Ko sta umrli prvi dve žrtvi, so zbežali nekateri premožni meščani v vinograde, nato pa se kmalu vrnili v mesto misleč, da epidemija ni nevarna. Taki primeri so se tudi pozneje večkrat ponavljali. Zato je poslala vlada straže v vinograde in jim naročila zažgati takoj vsa poslopja, če bi se kak lastnik protivil njenim odredbam. Vzrok tolikemu neredu je bil, ker je zbolel na kugi tudi mestni župan Mihael Mat, tako da ni mogel opravljati svojih poslov. Mestni svetovalci pa so se zanašali drug na drugega in skrbeli pred vsem zase, ne pa za splošni blagor. Sredi julija je morila kuga tudi že na Mestnem vrhu. Kljub velikemu umiranju v mestu in na deželi so razgrajali pijanci v nekaterih gostilnah kakor bi znoreli. Se enkrat so hoteli zavžiti vse radosti sveta in utopiti v vinu gorje, preden jih je pozvala neizbežna smrt v neznano deželo. Posebno radi so se zbirali v zloglasnih predmestnih beznicah pri »Ziegelstadlu« in »Kanischa-Wirtu«. Če so prišli ponoči sodni slugi, da bi jih razgnali, so se jim siloma upirali. Večkrat so morali poseči vmes vojaki z orožjem. Slednjič so oblasti oba lokala zaprle, gostilničarja pa strogo kaznovale. V tem primeru je nastala neznosna poletna vročina, ki je bolezen še bolj pospeševala. Ker ni bilo strežnikov in zdravil, so bili bolniki brez vsake pomoči. Na ulicah pa so ležali kupi mrličev, često po več dni. Med žrtvami je bil obče znani mesar Simon Jurančič. Nesrečnež je zamenjal denar pri kužnem zdravniku Mohru. Z drobižem vred pa je dobil bolezen, ki ga je pobrala že naslednjega dne. Umevno je, da je pod takimi razmerami počivalo vse delo. Tudi božja služba se je opravljala le redkokdaj in le pod milim nebom. Prav tako grozne so bile razmere na deželi. V Tomajni so našli za plotom nago žensko, ki je umrla za kugo. Jata psov je trgala truplo in raznašala kose mesa. Tudi blizu Sv. Vida so oglodale divje zveri tudi mrliča na polju tako, da so pustile le nekaj ostankov. Ko je zvedela vlada o teh dogodkih, je z odlokom 18. avgusta 1682 ostro posvarila ptujске minorite in jim pretila, da jim bo vzela sodno oblast, če ne bodo pazili na red v svojem okolišu. Meseca septembra je kuga v mestu nenadoma prenehala. Oktobra pa sta zbolela zanjo neki deček v mestu in neki mladenič v grajskem stolpu. Oba sta umrla čez nekaj dni. Tudi občina Brstje je bila takrat okužena. Konec oktobra je kuga slednjič popolnoma ugasnila, tako so mogli iti meščani v novembru na trgatév.¹¹⁴

S silno ptujsko žaloigro v letih 1679—1682 je dosegla kuga na Slovenskem svoj višek. Grozote njenega divjanja so našle že pri sodobnikih glasen odmev. Tako je nastal v tem času naš najpomembnejši sodobni književni kužni spomenik »Apologus carminicus de horrenda contagione Pettoviensis«. Avtor te pesnitve je tedanji hajdinski župnik Jurij Hauptmanič,¹¹⁵ ki je bil sam priča žalostnih dogodkov. Strašno umiranje je opisal živo in realistično v dovršenih latinskih heksametrih, ki se glase v prevodu Antona Sovrèta:¹¹⁶

¹¹⁴ Še preden se je opomoglo mesto od kuge, ga je 8. maja 1684 skoraj popolnoma uničil strašen požar. Pri tej priliki je zgorelo 36 oseb.

¹¹⁵ Jurij Hauptmanič se je rodil 13. 4. 1641 v Konjicah. L. 1664 je postal duhovnik in služil v Rušah, Konjicah in Hočah. Julija 1677 je postal župnik v Hajdini pri Ptujju, kjer je ostal do l. 1692. Nato se je vrnil v svoj rojstni kraj in umrl po l. 1700. Razen omenjene pesmi je spisal še obširno, toda nekritično zgodovino Ptujja (Chronicon seu comentarius historiae Pettovionensis). Latinščino je obvladal sijajno, tako da zasluži ime humanista. Njegov »apologus« je bil osnova Meškovi »Crni smrti« (S. B. L. I. 297.)

¹¹⁶ Prevod je izšel v Č. Z. N. XXVIII sn. 2—3, str. 199—200. Starejši prevod Fr. Korošca je v Meškovi »Crni smrti« str. 79—81 (pod črto). Pesem je prevedena tudi v nemščino.

Tam, kjer v širokem se toku preliwa véfka Drava,
 tik mimo Ptuja zidov in polja námaka sosedna,
 Drava, prelepi ponos domače nam štajerske zemlje,
 kužni je démon zvihrál in smrt v tisočeri podobi.
 Najsi peres bi sto, naj sto bi premagal jezikov,
 šè ne bi bilo dovolj, da narisal le senco bi zlega.
 Vsi so dohodi zaprti, zaprti mostovi, cesté so,
 v mestu promet je zavrt, ustavljeno delo je v hiši.
 Trdi stražarji povsod, ki z mrkim pogledom in kopjem
 branijo vnanjim dostop: nihè ne sme bliže do meje,
 kdor ne pokaže prehodnega lista s podpisom gosposke.
 Dá, še razpotja celo zagrajena so s prečniki, križi,
 budni čuvaji ob njih. Kjer straž ni postaviš moči,
 ogenj popačil je kraj, upepéliš predmestna poslopja.
 Koliko stoka in solz! Kako zdihovalo je ljudstvo!
 »Vdani smo Kristu zaman«, plačo, »zaman nam je vera,
 krstna nas voda zaman občila je z milostjo božjo,
 če v posvečeni zemlji ni dano nám več počivátie.
 Toda to kazen kesno, ta bič smo sami si pleli,
 z grešnim življenjem, bi dél, voljno nakopáli si kugo,
 vse preslepo igrajoč se z usodo. — A najsi z orožjem
 Argus pred vrati bedi, naj birič grozi s korobačem,
 brani na shode: ta skrb za blaginjo nikogar ne straši.
 Shaja se vse in pijé, vse pase ob polnih se mizah,
 žviba usodne dobrote in kliče si — smrt na gostijo,
 prav kot se muhe lové, če nastaviš sladko jim vabo.
 Mnoge je sredi gosti, preneke s kozarcem ob ustih,
 črna zadavila kuga: ené so prisadni tvori,
 druge odprta uljesa iztrgala hrupni zabavi.
 Kaj se našlo je mrtvih, gnijočih po polju in šumah!
 Gnoj se ostuden cedil je iz trupel in sokrvcva smradna,
 ker ni grobarjev bilo, da bi sproti zagrébali padle.
 Saj še zdravniki sami, Eskulapa krdelo vračivno,
 v strahu osupli medlé in silo odbijajo s silo.
 Vse je zaman: razložka tu ni v starosti ne v spolu.
 Drobno dojenče pošega po mrtve matere praih,
 s suhimi usteci išče željno po grudih usahljih,
 kliče mater mrtvé. žalobno jokaje, in toži,
 mesto hranilnega mleka pa pijejo usta le strup mu.
 žena — kako naj povem? — umíraje oklepa možá se,
 revež okužen je sam, — pa molí, ko ugaša v rokah j,
 silí nobeni ne da odtrgati s hladnih se usten.
 Mož spet, enako ljubeč, trpko obtožuje usodo,
 dahne poslednji poljub umrli na usta — premíne:
 iste usode ukaz ju združil v enaki je smrti,
 vredna, da eden ju grob zagrnil bi z eno odevo.
 Toda dovolj Vsevišnji! Občutili tvojo smo jezo:
 O, prizanesi Gospod, zdaj mestu, odloži predobri,
 Končno morivni svoj srp z nešteti krvjó orošeni!
 Čisti duhovi še ví — vam skrb je za nas izročena —
 čujte našo prošnjó, pomagájte, varuhi zvesti,
 pa poženite pomor prav daleč, o daleč iz mesta!
 Zložil tako ta oris in zapisa! Jurij je Hauptmann.

Bogato žetev je imela kuga v letih 1680—1682 na zgornjem Dravskem polju (med Ptujem in Mariborom). Iz mrtvaške knjige župnije Sv. Lovrenca na D. p. je razvidno, da je umrla v vasi meseca oktobra 1680 neka Rozina Stibl nenadne smrti. Ker je truplo takoj po smrti počrnelo, so pokopali umrlo na domačem vrtu.¹¹⁷ Meseca junija 1681 so morali zaradi kuge postaviti povsod straže in ustaviti ves promet. Najhujše pa je divjala bolezen l. 1682. Takrat je pobrala v župniji Sv. Lovrenca skupno 320 oseb, in sicer na Ptujski gori 112, v Stogovcih 34, v Doklecih 32, na Slapah 6, v Bolečki vasi 38, pri Sv. Janžu v Halozah 3 (cerkovnika in dva otroka), v Spodnjih in Zgornjih Pleterjah 69 v Zu-

¹¹⁷ »Ob suspicionem contagionis sepulta in suo horto.«

pečji vasi in v Mihovcih 26. Nekatere mrliče so pokopali skrivaj na vrtovih, druge pa skupno v velike jame poleg vasi, kamor so postavili pozneje znamenja. Pri dušnem pastirstvu je pomagal tedanjemu župniku Filipu Jakobu Hudimonu Mihael Ksaver Rebrnič, katerega je poslala vlada v Sv. Lovrenc kot kužnega duhovnika. Župljani so obljubili takrat, da se bodo vedno pred Svečnico postili. Tudi blagoslavljanja grla na Blaževo se je takrat udomačilo. Iz tega časa se je ohranilo več votivnih slik v romarski cerkvi na Ptujski gori. Kakor poroča tržki zapisnik, se je pojavila kuga tu meseca maja. Nekateri so trdili, da so jo zanesli romarji iz Sv. Trojice in Sv. Vida, drugi pa, da sta okužila trg Adam Winkler in Lovro Jezeršek, ki sta hodila v okužene kraje nakupovat volno. Najhujše je morila v drugi polovici maja. Takrat so bile zaprte skoraj vse hiše. Ko je pel gorski rojak Janez K. Sivec šesto povelikonočno nedeljo svojo prvo mašo, je bila cerkev prazna; kajti nekateri niso smeli iz hiš, drugi pa se niso upali. Meseca junija je umrl za kugo otrok nekega Vučkerja. Zato je ukazal tržki pisar in kužni nadzornik Boltežar Salatinger potegniti iz hiše otrokovo posteljo in jo zažgati. To pa je Vučkerja tako razjezilo, da je začel razsajati in se pripraviti s kužnim komisarjem, ki ga je dal ukleniti in ga izročil profosu z naročilom, naj ga kot upornika ustrelji. Na prošnjo župana Gregorja Wassermannna pa se smrtna kazen ni izvršila. Pač pa je moral plačati Vučker profosu 1 fl 30 kr. kazni. Ker kuga še do konca junija ni prenehala, je pozval tedanji vikar na Ptujski gori Jurij Znidaršič vernike iz vseh krajev v romarsko cerkev. Po končani službi božji jim je pridigoval o sv. Frančišku Ksaveriju, ki je slovel takrat kot posebno uspešen zaščitnik zoper kužne bolezni. Opominjal jih je, naj se priporočajo temu svetniku in naj store kako obljubo. To so verniki tudi storili. Ker je kmalu nato kuga prenehala, so prizidali l. 1690 na južni strani cerkve kapelo sv. Frančiška. Altar je napravil mari-borski kipar Franc Krištof Reiss. Žal, da so spočili s tem enotno gotsko svetišče. Takrat so postavili tudi Mihovčani sredi vasi podružnico sv. Antona Padovanskega. V bližnjih Cirkovcah so prizidali cerkvi Matere božje kapelo sv. Frančiška Ksaverija v spomin, da kuga tam ni tako strašno divjala kakor drugod. Blizu Stogovc stoji lep križ, ki ga je dal postaviti organist na Ptujski gori Janez Giggler v zahvalo, da se je rešil smrti.

Številna kužna znamenja med Ptujem in Središčem pričajo, da je morilka tudi na tem ozemlju neusmiljeno gospodarila. Zlasti hudo je bilo v Moškajncih, pri Sv. Marjeti in pri Sv. Barbari v Halozah, kjer so umrli v mnogih hišah vsi prebivalci. Spomin na veliko umiranje živi še danes med narodom. Kajti še sedaj obhajajo pri Sv. Barbari vsako leto slovesno dan sv. Sebastijana. Mnogo ljudi je leglo v rani grob meseca julija 1681 in v naslednjem letu tudi pri Veliki Nedelji in v Ormožu. Najhujše pa je bilo v Središču, kjer je pobrala črna smrt v letih 1681—1682 592 prebivalcev, tako da je trg skoraj popolnoma izumrl.¹¹⁹ Prvi sumljivi slučaj se je pripetil 30. marca 1681, ko je umrla po enodnevnih hudi boleznih 20 letna Marija Bedo. Truplo je takoj po smrti počrnelo — znak azijske kuge. Medtem je divjala smrt v vsej bližnji in daljni okolici. Kljub temu ni v aprilu nihče umrl v trgu, tako da so se ljudje že pomirili. Toda že maja je izbruhnila bolezen z vso silo. V tem mesecu je umrlo 21 prebivalcev, v juniju in juliju pa 30. Kljub temu so mislili ljudje, da je le navadna vročinska bolezen. Ko pa so umirali ljudje trumoma tudi v avgustu, so spoznali, da je prišla v goste silna morilka. Preživečih se je polastila strašna panika, tako da so kakor brez uma bežali sem in tja. Ko je zvedela vlada o velikem umiranju, je poslala tja kužnega komisarja Ferdinanda Schiererja. Pri poslu sta mu pomagala domačina Andrej F u k s e r in Jurij Čavničar, ki sta zapirala okužene hiše. Tudi župnik Andrej Anton Golob ni mogel tolažiti sam umirajočih. Meseca septembra je imela že poloviča hiš bele križe v znak, da je gospodarila v njih strašna morilka. Medtem so zgradili onkraj Trnave lazaret, kamor so spravljali bolnike. Kužna jama za

¹¹⁸ Ptujska gora je postala samostojna župnija šele l. 1780.

¹¹⁹ V mrtvaški knjigi so besede: »Anno 1681 mortui sunt in peste 592, extra vero 75. Expositus fuit Andreas Antonius Gollob Anne temporis parrochus ad S. Spiritum penes Polstraviam«.

mrliče pa je bila na spodnjem delu trga »pri pili«. Takratni župan Štefan Simonerič, ki je postal sam naslednjega leta žrtev epidemije, je odprl večkrat tržno blagajno in dajal komisarjevim pomagačem po 40 kr. Sel Marko Trepec je moral pogosto v Ormož po zdravila. Zato je dobil vsakokrat 39 kr. Mnogo dela je imel tudi pisar Miklavž Funks, ki je zaslužil s svojimi poročili skupno 10 fl.

Meseca maja 1682 je prenehala slednjic velika morija. Po ljudskem izročilu je priletela takrat iz Mladolesa kužna ptica, se vsedla na drevo in pela: »Pij, pij piber«. Vsi, ki so poslušali ta nasvet, so baje okrevali. V Jurinovi hiši tik kapele na bregu ni umrl nihče, čeprav sta bila dva moška celo pogrebni in imela z okuženimi mnogo posla. Pila sta baje samo sirotko, malo jedla in tudi sicer živela zelo skromno. Ko je opravila kuga svoje grozno delo, je bila večina hiš praznih; kajti izumrle so številne rodbine kakor Fric, Kopijar, Vidic, Arnec, Streler, Senica, Kiselak, Jurgec, Vinko, Cocl, Glekač, Hlitič i. dr. V trgu so se naselili ljudje iz Medjimurja. Iz Vržeja pa je prišel krznar Krail, ki je povzročil pozneje v občini velike razprtije. Kužni komisar Ferdinand Schierer je dobil od vlade izpričevalo, da se je obnašal vzgljedno ob času kuge in da je izvrševal točno svoje dolžnosti. V teh bridkih časih je užival veliko zaupanje sv. Frančišek Ksaverij. Sv. Sebastijana je izvolila župnija za svojega varuha. Njegov kip je stal pri roženvenkemu altarju, kjer je sedaj lurška Mati božja.¹²⁰

Tudi Radgona z okolico je morala v teh letih pretrpeti obilo zla. V okolici se je pojavila bolezen že l. 1679 v mestu pa poleti 1680. Do 2. septembra je umrlo v Radgoni 67 oseb. Gotovo je bilo še več žrtev, ker je prenehala kuga šele konec oktobra. V tem času se je odlikoval zlasti poznejši mestni sodnik Matija Goppleis, ki je dobil zato plemstvo. Tudi kapucini so se zavzeli z vzgljedno požrtvovalnostjo za nesrečno prebivalstvo v mestu in na deželi. Tako so zanesli bolezen v samostan, kjer je umrlo do 24. septembra 10 članov. Med posvetnimi duhovniki si je pridobil velike zasluge mestni kaplan Simon Šrampl, ki je padel kot žrtev svojega poklica. Bolje je skrbel zase mestni župnik. Zato se je hudo zameril predpostavljeni cerkveni oblasti v Gradcu, ki ga je 24. oktobra 1680 opozorila, »da se mora ravnati po svoji dolžnosti«. Mestni svetovalci so zapustili Radgono takoj, ko se je pojavila bolezen. Zato jih je vlada z odlokom od 18. oktobra ostro posvarila in jim naročila, da se morajo zbrati nemudoma k sejam, ker bi sicer zgubili svoja mesta. Posebno sramotno se je obnašal kužni podkomisar in član deželnih stanov Ivan Lenart Muhr. Sprva se je zelo upiral prevzeti nevarno in odgovorno službo. Slednjic pa se je le vdal. Ko pa je izbruhnila kuga na njegovem posestvu v Križevcih (gosposka Lokavci), »se ni več brigal iz samoljubja za ljudi, temveč zamolčal v veliko škodo celokupnosti zlo, ki je nastalo. Svojim podložnikom, zlasti pa županu v Borecih, je celo dovolil, da so zapustili okužene kraje in prišli po opravkih v Radgono.«¹²¹ Zato je ukazala vlada upravitelju deželnega sodišča v Radgoni (lastnik knez Eggenberg) Ivanu Wendteyssenu, naj aretira v imenu cesarja boreškega župana takoj, ko pride na sodno ozemlje. Temu povelju se je upr. Muhr, češ, da ne priznava notranjeavstrijske vlade in da ne dovoli zapreti svojega župana. Če pa bi kdo skušal zvršiti vladno odredbo, bo ukazal svojim uslužbencem streljati na sodne organe. Njegov gospodar je samo cesar, kateremu je pokoren. Nato so pozvali Muhra v Gradec, kjer so ga zaprli zaradi veleizdaje. Zanj pa se je zavzel deželni glavar, češ, da krši vlada pravice deželnih stanov in da obdolženec ni žalil vladarja. Vlada se je sklicevala uspešno na cesarski odlok od 5. avgusta 1680, po katerem je samo ona pristojna za vse kužne zadeve. Ta primer kaže samolastnost tedanjega plemstva, na tudi odločni nastop deželnoknežjih uradov v korist celokupnosti. Meseca julija 1681 je izbruhnila kuga znova v Radgoni in okolici, ker so izkoneh ljudje na več krajih iz kužnih jam mrliče in jih pokopali na navadnih pokopališčih. Bili so namreč mnenja, da se pokojni ne morejo zveličati, če ne počivajo v posvečeni zemlji. Zato je naročil graški arhidiakon Sebastijan

¹²⁰ To se je zgodilo na povelje škofa A. M. Slomška.

¹²¹ Citirano po uradnem poročilu v štaj. deželnem arhivu.

Parth vsem župnikom, naj prebivalstvo primerno pouče, kužna pokopalšča pa posvete in postavijo nanje znamenja in križe. Kako strašno je divjala velika morilka v radgonski (slovenski) okolici, dokazujejo številna kužna znamenja istega časa kakor »na Grisu« v Gor. Radgoni (kamenit križ z letnico 1682), v Melovju, na Stavenskem vrhu, v Zbigovcih, v Črešnjevcih, na Hrašenskem vrhu, v Polici itd. Na Aženskem vrhu so umrli v neki koči istega dne (1680) vsi prebivalci. Zato je ukazal kužni komisar baron Stibich poslopje z mrličii vred upepeliti. Radgonski meščani so postavili (1682) v spomin na veliko morijo v mestu in okolici lep Marijin kip, ki stoji še danes na Glavnem trgu. V Murski okolici je na neki hiši (nemški) napis: »Tukaj je bila kuga l. 1680.« Romarski cerkvi v Lankovici pa je podaril mestni svetovalec Andrej Kugelmayer votivno sliko v spomin, da je dobil kugo od svojega najboljšega prijatelja, da pa je pozneje okreal. O krajih med Radgono in Ljutomerom nimamo točnejših poročil. Da pa je pobiral angel smrti (do l. 1684) tudi tukaj obilne žrtve, dokazuje spomenik iz l. 1682, v župni cerkvi v Cezanovcih. Tudi vesti o kugi v Prekmurju so dokaj pičle in nezanesljive. Iz uradnih spisov v štajerskem deželnem arhivu, izvemo le naslednje:¹²² Meseca oktobra 1682 je razsajala huda epidemija v Varaždinu in Kostričnici. Odtod se je širila proti zapadu in divjala (zlasti v decembru) strašno v krajih »Scherdiza« ali »Schrödiza« (menda Srdica pri Tišini), »Stradova« (menda Strigova), »Teuton«, »Plaunitz« in v trgu »Miuritsch« (menda M. Sobota). V 29 hišah je umrlo 138 oseb. Še 9. januarja 1683 je bilo 31 nevarno bolnih. Kužni komisar »slovenske meje« je bil baron Moscon. V Pečarovcih je posvečena župna cerkev sv. Sebastijanu. Nastala je prilično v tem času. Tudi več kapelic je posvečenih temu in drugim kužnim svetnikom.

2. Maribor in okolica

Že l. 1678 je umrlo v okolici Slovenjgradca in Maribora nekaj prebivalcev nagle smrti. Če jih je pobrala kuga ali kaka druga nalezljiva bolezen, se ne da ugotoviti.

Mnogo hušje je bilo l. 1679. Pomladi so imeli kugo že v gorati, težko dostopni in revni pokrajini okoli Sobote (v današnji Avstriji), kjer je izumrlo več hiš. Nekateri so trdili, da so dobili bolezen, ker so uživali kruh iz nezrelega, v peči posušenega žita (žitna božjast); drugi pa, da so prinesle kugo sape, ki so prihajale preko gora iz Koroške.¹²³ Odtod se je širila epidemija naglo po Dravski dolini proti Mariboru. Zlasti je divjala pri Sv. Lovrencu v Puščavi (na Pohorju) in v okolici Ruš. Da je imela bogato žetev tudi v neposredni bližini Maribora, dokazuje cerkvičica sv. Rozalije v Bezovju (nad tremi ribniki), ki nosi nad vhodom letnico 1679.

Svoji vrhunec v tem delu naše domovine pa je dosegla kuga l. 1680. V Mariboru se je oglasila že v začetku junija. Kljub temu, da je umrlo v mestu in predmestjih več oseb nagle smrti, se ni nihče posebno razburjal, češ, da so imeli pokojni vročinsko bolezen. Tako se je zgodilo, da se je kuga vedno bolj širila, še preden se je storilo kaj v obrambo. Proti koncu junija se je zdelo, kakor da bi hotela bolezen prenehati. Kmalu pa je izbruhnila z novo, tem hušjo silo. V lazaretu, ki je bil izven mestnega obzidja poleg kužnih jam v današnji Franciščanski ulici,¹²⁴ so umrli v nekaj dneh nekateri bolniki, vsi strežniki in pogrebci in celo nekateri zdravniki in duhovniki. Pa tudi v hišah meščanov je imela smrt bogato žetev. Sedaj šele se je polastila prebivalstva panika. Kdor je le mogel, je zbežal ali pa se zaklenil v svoje stanovanje. Tudi za najboljše plačilo ni bilo mogoče dobiti človeka, ki bi hotel streči bolnikom ali pokopavati

¹²² Ker posameznih krajev ni mogoče točno ugotoviti, navajam imena po Peinlichu (II. 454 in 459), ki jih je posnel iz uradnih spisov štaj. dež. arhiva. Glavno gradivo za prekmursko zgodovino je seveda v madžarskih arhivih.

¹²³ Menda v tem času je nastala cerkvičica sv. Roka blizu Dravograda.

¹²⁴ Ko so kopali l. 1864 na tem mestu (sedaj hiša št. 20) pesek za zgradbo današnje kazine, so našli poleg človeških kosti mnogo svetinc in medenih križcev, ki so jih dali svojci pokojnim. Morda je bila druga kužna jama blizu današnje banovinske palače, kjer so našli l. 1933 ostanke trupel.

mrliče. Medtem (23. junija) je zvedela vlada v Gradcu o žalostnih razmerah v Mariboru. Zato je ukazala deželnemu fiziku (poznejšemu prodomediku) dr. Jerneju baronu Tacco, naj poroča nemudoma o zdravstvenem stanju okuženega mesta. Temu naročilu se je odzval zdravnik meseca avgusta. Iz njegovega precej obsežnega italijanskega poročila (sedaj v štaj. dež. arhivu) zvmemo naslednje podrobnosti:¹²⁵ Sredi junija je bila umrljivost v mestu in predmestjih precej velika; proti koncu meseca pa je znatno padla. Da bi bolezen kmalu nrenehala, ni misliti, ker so zdravi v prejšnjih tednih predolgo občevali z bolniki. 25. junija je umrl kaplan, ki je spovedal v lazaretu prvo na kugi obolelo žensko. Naslednjega dne sta prišla iz bližnjega minoritskega samostana (ust. 1601) dva redovnika in prevzela dušno pastirstvo v bolnici. 27. junija sta umrla v svoji hiši — oddaljeni četr št ure od mesta — neki krznar in njegova žena. Zato so morali spraviti njihovo dekle najprej v kontumačno hišo, nato pa v lazaret, kjer je že 1. julija umrla. 28. junija sta zbolela na kugi sin nekega mesarja in neki grobokop; v hiši patra Petra Gazarola pa je umrla neka ženska. Tudi pater je dobil kužne bule; vendar je upati, da bo okreval. 2. julija je umrl v lazaretu hlanec nekega čevljarja. Obenem je zbolel pridigar o. kapucinov (p. Agidij), ki je umrl že naslednjega dne na žalost vsega mesta.¹²⁶ Takrat so oddali v lazaret kuharico pred kratkim umrlega kaplana, ki je bila dotlej v kontumačni hiši. V predmestju je bila okužena neka žena, ki je naslednjega dne umrla. Tudi dva najemnika minoritov sta prišla v lazaret. 5. julija je umrl v predmestju neki otrok; naslednjega dne pa v neki drugi hiši naenkrat 3 osebe, medtem ko je četrta bolna. Dne 7. je zbolel zopet en grobokop; prejšnji pa je okreval brez kužnih znakov. (Za čas od 8. do 15. julija ni vpisov.) 16. sta bili okuženi v Jostilovem vinogradu dve osebi. Naslednjega dne sta umrla dva otroka, v Tieglovem vinogradu pa neka stara ženska. Obenem je izbruhnila kuga pri S. Andražu (?). Dne 20. je umrla neka dekla, dne 21. pa deček, ki je pomagal mestnemu spitatist in kužnemu duhovniku. Naslednjega dne je pobrala smrt v koleni v Melju neko dekle; dva dečka pa sta dobila kužne bule. Kljub takim smrtnim primerom se neprosto ljudstvo ni dosti brigalo za sanitetne odredbe, kar so zakrivilo celo duhovniki. Kaiti 22. julija je priredil župnik iz Kamnice v Mardšlenki cerkvi slovesno mašo, katere se je udeležilo zaradi odpustkov mnogo ljudi, ki so prišli v mesto celo iz okuženih krajev. Do 29. julija je zbolel samo neki deček v mlinu izven mesta. 5. avgusta se je vnel hud prepir med sanitetnim magistratom, mestnim župnikom in nekaterimi meščani na eni in mestnim sodnikom (Jurijem Hallerjem) na drugi strani, ker je hotel izvesti sodnik z vso strogoštvjo neke odredbe kužnega komisarja. 6. avgusta je umrl neki 15 letni deček, ki je imel dve kužni buli. Do 13. avgusta ni bilo kužnih primerov. S tem datumem neha dr. Taccovo poročilo. Po zapiskih v ptujskem minoritskem samostanu je umrlo v Mariboru v času od 9. julija do decembra 1680 na kugi 483 oseb. To poročilo utegne biti pravilno. Mesto je šlo namreč takrat okoli 1400 prebivalcev.¹²⁷ Od teh jih je umrlo okoli 35%. Tolika pa je bila običajna umrljivost ob času velikih epidemij. Mrtvaške knjige mestne župnije izkazujejo samo 158 kužnih mrličev, in sicer v juliju 10, v avgustu 28, v septembru 47, v oktobru 43, v novembru 21 in v decembru 9, pripomniti pa moramo, da smrtni primeri v lazaretu niso vpisani in da so vobče matrike ob času velikega umiranja zelo pomanjkljive, ker ni bilo prave evidence. Iz drugih virov izvmemo še: Do 2. septembra so zaprli v mestu 38 hiš. V teh je umrlo 41 stanovalcev, 40 je bilo nevarno bolnih, 28 pa izven šviljenjske nevarnosti. V času od 25. septembra do 3. oktobra je pobrala kuga 23 oseb. Poleg že omenjenega o. Egidija sta umrla še njegov sobrat o.

¹²⁵ Peinlich (II., 455—457) stavi Taccovo poročilo v l. 1682. Slekovec (MBA) pa v l. 1680. Ker pa so nastali vsi kužni spomeniki v Mariboru pred l. 1682 in iz več drugih razlogov se mi zdi Slekovecove naziranje pravilnejše.

¹²⁶ Na vnanji strani prejšnje frančiškanske cerkve (podrta l. 1900) je bila kamenita plošča z napisom: »Hic jacet sepultus P. Aegydius Gracensis concionator, qui pro pestiferis expositus a peste extinctus est anno 1680 die 3 Julii.«

¹²⁷ V župniji, ki je obsegala tudi okolico, je živelo l. 1672 3526 ljudi.

Marijan iz Dravograda in br. Izidor iz Celovca.¹²⁸ Strahote kuge l. 1680 dokazuje najbolje dejstvo, da je izumrlo več starih mariborskih rodbin n. pr. učitelja Ludvika Resa, organista Hakla, cestinarja v Graškem predmestju in glavničarja Trattengruberja i. dr. Med žrtvami so bili nadalje Friderik pl. Caccia in njegov sin, mestni pisar Anton Steinberger in lekarnar Mihael Skalar. Poštarju Hitzelbergerju so umrle meseca oktobra istega dne vse tri hčere. Samo v hiši peka Murmanna v Koroškem predmestju (sedaj Koroška cesta št. 24)¹²⁹ ni umrl nihče. Njegova žena je prodajala kupcem kruh skozi okence na železni lopati z dolgim ročajem, denar pa sprejemala v posodi, napolnjeni s hudim kisom. V tem času se je odlikoval zlasti zdravnik dr. Krištof Pretermann. Zato so ga pozvali deželni stanovi pozneje v Gradec, kjer pa je že 4. maja 1685 umrl.

Kuga v Mariboru je odprla okoliškimi Slovincem mestna vrata. Kajti v zapuščene hiše so se vselile iz Studencev, Peka in Limbuša nekatere slovenske rodbine kakor Lešniki, Lerhi, Majerji i. dr.

V spomin na strašno morijo so postavili maloštevilni preživeči meščam l. 1681 na Glavnem trgu lep spomenik Brezmadežnega spočetja s sohami glavnih kužnih svetnikov Ignaca Lojole, Sebastijana, Rozalije, Frančiška Ksav., Roka in Karla Bor.¹³⁰ Tu so imeli mnogo let zahvalne pobožnosti. Posebno slovesno so obhajali od 27.—30. avgusta 1780 stoletnico črne smrti. Danes se vrši pod kipom božja služba le še na dan Rešnjega telesa. V nekdanji cerkvi sv. Ulrika (kjer stoji sedaj dijaški dom) so postavili altar sv. Rozalije; v grajski kapeli na Melju pa altar sv. Sebastijana. Tudi kapela sv. Barbare na Kalvariji je nastala v teh bridkih časih. 11. maja 1681 je položil sekovski škof Ivan Ernst grof Thun vogelni kamen. Nato so nosili prebivalci brez razločka stanu pesek, opeko in kamenje na hrib in stregli zidarjem.¹³¹ Poleg cerkvice so bivali do časa Jožefa II. eremiti. Še danes prihajajo sem pogosto prijatelji narave in ta ali oni se spomni morda tudi, kdaj in kako je nastalo svetišče. V bližnjih Studencih spominja na te čase bridkosti in trpljenja župna cerkev sv. Jožefa, zgrajena l. 1684. V župnišču v Rušah se nahaja zaobljubljena podoba s pogledom na tedanji Maribor in z napisom.¹³² Slično podobo so posvetili Mariborčani romarski cerkvi Matere božje v Nazarjah v Savinjski dolini.¹³³

Strahovito je razsajala kuga tudi v bližnji in daljni okolici Maribora. V Rušah in sosednjih vaseh se ji je pridružila še lakota, tako da je izumrl velik del prebivalstva. Na te čase spominja še danes kapelica žalostne Matere božje, ki so jo prizidali l. 1680 tamošnji župni cerkvi. V župniji Sv. Lovrenca v Puščavi je pobrala od začetka avgusta do konca decembra 382 ljudi, in sicer v avgustu 55 (med njimi župana Franca Prikla), v septembru 111, v oktobru 131, v novembru 67 in v decembru 18. Kot kužni duhovnik si je priboril

¹²⁸ Nagrobni spomenik na vrtu frančiškanskega samostana ima napis: »Anno 1680 3. Septembr. peste defuncti. P. Marianus Traburger, concionator, fr. Isidorus Clagenfurter. Clericus 12. Septembr. jacent hic sepulti.«

¹²⁹ Hiša (sedanji lastnik pek Robavs) je bila zgrajena l. 1533 in se je ohranila skoraj nespremenjena do današnjih dni.

¹³⁰ Fo kronogramu so prenovili spomenik l. 1743. Takrat je postavil mariborski kipar Jožef Straub nov Marijin kip, ki stoji še sedaj.

¹³¹ Freske v kapeli je napravil mariborski slikar Matija Misser l. 1815.

¹³² Napis se glasi:

»O du aller gnaden reichest Jungfrau mein,
Verbirg uns flucnerischen unter dem Schutzmandel dein,
Damit wir vom abscheulichen Feuer der Pestilentz,
Und unseren Feinden werden bleiben unverletzt.«

¹³³ Napis se glasi: »Zu gott und maria nazareth — stöthen wir anbusser opfner und gebedt — im 1680 istigen Jahr — als die leidide best ganz und gar — über handt genommen und regierrt — haben wir uns verobligirt — allhir zu mahrburg in der stadt — wie manns gemaltner vor augen hat — gott wiederum zu verserben — damit durch maria hälligiste vor bildt — halt gott die straff von uns gewendt. — Das loben wir gott ohne Endt. 1681.« (Pomišljaje v besedilu sem postavil sam, da se vidijo posamezni stih). Slika kaže Maribor z dravske strani z mostom, utrdbami in gradom na Piramidi.

znatne zasluge o. Avguštin Ternovšek iz benediktinskega samostana Sv. Pavel na Koroškem. Pri Sv. Pongracu na Kozjaku — tik današnje državne meje — je izumrlo več rodbin. Dva kmečka fanta sta izrabila ugodno priliko, se splazila zvečer v neko hišo, kjer so izumrli vsi prebivalci in odnesla nekaj premičnin. Toda kazen jih je kmalu zadela; kajti še tisto noč sta zbolela in umrla na kugi. Iz ostalih krajev severozapadnega dela nekdanje Spodnje Štajerske nimamo točnejših poročil.

Iz zapiskov župnije Sv. Rupert izvemo, da je divjala kuga od junija do konca leta 1680 v vseh župnijah Slovenskih goric. Najhujše je bilo menda pri Sv. Lenartu. 10. junija 1686 je poročal namreč tamošnji župnik Jurij Adamič, da so imeli v župniji kugo od l. 1679 do 1682. Mnogo položnikov je zgubila zlasti graščina Hralstovec (lastnik grof Khisl). Pri Sv. Marjeti ob Pesnici, ki je spadala takrat še pod župnijo Sv. Peter je umrlo 22 oseb, med njimi tudi oskrbnik Langove graščine. V teh časih so hodili ljudje radi na božjo pot k kapelici sv. Ane na Krembergu, ki so jo postavili tamošnji kmetje l. 1654. Ker je bilo precej milodarov, so začeli dovažati opeko, kamenje, les in drug material, da bi zgradili mesto lesene kapele zidano božjo hišo. L. 1694 so jo dozidali že toliko, da se je mogla vršiti v njej prva maša. V Cmurek je prišla kuga meseca junija in trajala do pozne jeseni. V tem času je pobrala 60 ljudi. V župniji Sv. Rupert je umrlo za kugo samo 6 oseb. Med njimi je bila neka Mariborčanka, ki je prinesla bolezen iz mesta. Umrla je v viničariji Ulrika Bezjaka v Zavrhu, kjer so jo tudi pokopali. Druga je prišla iz spodnjega ptujskega polja in je umrla na Bišečkem vrhu. Ostali štirje so bili domačini iz Selc. Od teh je umrl eden na posestvu ptujskega meščana Jurhana. Iz ostalih župnij nimamo neposrednih pisemenih poročil. Iz dejstva pa, da ima skoraj vsaka cerkev v Slovenskih goricah kak kužni spomenik iz te dobe, smemo sklepati, da je imela kuga tudi tam bogato žetev. Tako so n. pr. v župni cerkvi sv. Petra pri Mariboru altarji 14 pomočnikov, sv. Antona Pad. in sv. Frančiška Ksav. Pri Sv. Marjeti imajo altar sv. Roka, pri Sv. Juriju ob Pesnici altar sv. Sebastijana, pri Gornji Sv. Kungoti pa podobi sv. Trojice in sv. Sebastijana.¹³⁴ Pri Sv. Trojici je posvečen stranski altar sv. Roka. Napraviti so ga dale l. 1712 okoliške občine. Pri Sv. Benediktu so imeli bratovščino sv. Sebastijana. V cerkvi pri Mariji Snežni stojita soli sv. Sebastijana in sv. Rozalije, pri Sv. Jakobu so dodali altarju sv. Sebastijana l. 1680 podobo sv. Roka itd. Zanimivo kužno znamenje ima Bačkova (župnija Sv. Benedikt) t. j. križ, ki stoji na posestvu Jakoba Lorbecka. Na spomeniku beremo letnico 1681, vmes pa je zapisano: »im July«. Navedena so tudi imena: Peter Golob, Kristof Crošnej (Troschney) in Nikolaj Siderič (Sideritsch). Bržkone so to osebe, ki so umrle na kugi in bile tukaj pokopane.¹³⁵

3. Celje in okolica

V Celju in sosednjih krajih se je oglasila kruta morilka že v jeseni l. 1679. Od 19. septembra do 2. decembra je pobrala v mestu 74 ljudi. Skupno število žrtev pa je bilo mnogo večje, ker je divjala kuga v mestu še l. 1680. Tamošnji deželni zdravnik dr. Jakob Heipl se menda za okužene ni dosti brigal; kajti 11. novembra 1679 so ga opomnili deželni stanovi, naj izvršuje nekoliko zvestejše svoje dolžnosti. Vrh tega je poslala vlada v Celje posebnega kužnega komisarja, že omenjenega Karla Zigo grofa Gaisrucka. 26. januarja 1680 pa je ukazala celjskemu vicedomu Ivanu Boltežarju grofu Wagensbergu naj odkaže kužnemu komisarju toliko soli in živega apna, kolikor bi ga rabil za razkuževanje mrličev. Žal, da so bile zemljiške gosposke v okolici preveč lahkomišelné. Ko je začela namreč kuga l. 1680 zopet bujše razsajati, niso preprečile, da so prišli zdravi v dotiko z okuženimi v mestu in na deželi. Zato je ukazala vlada vsem gosposkam, da morajo v okuženih krajih ločiti zdrave in bojnike.

¹³⁴ Altar sv. Sebastijana se omenja že l. 1510.

¹³⁵ Launig v »Večernik« od 26. 6. 1932.

Mesto Celje ima v neposredni bližini lep spomenik na strašno božje obiskovanje — baročno cerkev sv. Jožefa. Na grič, kjer stoji sedaj svetišče, so prišli meščani in okoličani 11. novembra 1679 vsi bosonogi v dolgi procesiji iz mestne župne cerkve. S seboj so nesli težak lesen križ, ki so ga postavili na griču nasproti mestu. Nato so obljubili, da bodo zgradili tu cerkev v čast sv. Jožefu, če se jih Bog usmili. To se je tudi zgodilo. Osem sosednih župnij je pomagalo Celjanom. Tretjo nedeljo po Veliki noči l. 1680 so položili slovesno vogelni kamen. 21. novembra 1681 (ali 1682) je bila cerkev toliko gotova, da se je mogla vršiti v njej prva božja služba. Nad glavnimi vrati je kronogram z letnico 1680, ki naznanja vernikom, da je prenehala kuga v Celju na prošnjo sv. Jožefa.¹³⁰

V celjski okolici je razsajala kuga še do l. 1683. Zlasti hudo je zadela Zalec. Tu je divjala v drugi polovici l. 1683 tako, da je bila v 14 dneh okužena polovica tržanov. Umrlo jih je okoli 90. Na polju med Zalcem in Vrbjem kažejo še danes kraj, kjer so pokopavali okužene mrličce. Tudi v bližnjem Sv. Petru je zbolelo več oseb. Da so imeli l. 1682 kugo v Braslovčah, dokazuje mrtvaška knjiga, ki našteva v avgustu več za kugo umrlih oseb kakor Luko Losenbergerja, nekega Pavla i. dr. Mnogo ljudi je pobrala bolezen v Mozirju. Zato so morali obdati trg s kordoni. Med žrtvami je bil upokojeni župnik Anton Ussar. Ko je čutil, da se ga je lotila bolezen, je zamotal v predivo nekaj prihranjenih cekinov. Nato je šel do kordona med trgom in vasjo Libijo in poklical svojo v vasi stanujočo sestro. Ko je prišla, ji je povedal, da je okužen, se poslovil od nje in ji vrgel preko ceste cekine. Nato je šel po poti tik Rožnega vrha nazaj proti trgu. Spotoma se ga je lotila slabost. Vlegel se je v senco nekega drevesa, kjer je umrl. Tam so ga tudi pokopali. Na grob so mu postavili ploščo z napisom: »laceo et clamio ad te — Tranceas, ora pro me — Qui peste decessi — Anno 1682 — Antonius Ussar — Olim parochus Praspergens. — Ies. Mar. Jos.«. (»Tu ležim in kličem te — mimo greš, moli zame — ki sem umrl na kugi — leta 1682 — Anton Ussar — nekoč mozirski župnik. — Jezus, Marija, Jožef«). Par korakov od groba stoji kužno znamenje z napisom: »Shalosten spomin. Srauno tega snamna so wisoke zhasti uredni gospod duhouni Anton Ussar pokopani, kir so u kushni bolesni u letu 1682 mo smert storili«. Tudi onkraj Savinje je neko kužno znamenje. Druge, ki so umrli tega leta v Mozirju za kugo, so pokopavali na spodnjem koncu trga pri mlinu. Takrat so nekatere rodbine popolnoma izumrle. Taka usoda je zadela n. pr. Vrhovnikovo hišo na vrhu proti Šmihelu. Tu so umrli vsi razen ene dekle, ki je stregla bolnikom. Ko je pokopala na domačem vrtu zadnji hčeri lastnika, je podedovala posestvo. Službe božje niso opravljali takrat v župni cerkvi, temveč pod milim nebom na travniku pri Breclovem bregu. V Ljubnem niso imeli kuge. To priča napis nad glavnim altarcem v cerkvi sv. Mihaela nad Mozirjem iz l. 1683.¹³⁷ Pač pa je obiskala morilka Solčavo, Rečico, Šmartno pri Gornjem gradu, Lokovico pri Šoštanju in še par drugih krajev.¹³⁸ Iz ostalih delov lekdanje celjske grofije manjkajo podatki. Zdi se, da jim je takrat silna morilka prizanesla.

4. Koroško

Ker je bila nevarnost, da se razširi kuga iz Štajerske na Koroško, je ukazal 1. oktobra 1679 bamberški škof Peter Filip pl. Dernburg kot lastnik obsežnih posestev v Labodski dolini svojemu vicedomu v Volšpergu (Wolfsberg) Francu Otonu baronu Kottnitz-Aulenbachu, naj zapre nemudoma meje in naj ne pusti nikogar na bamberško ozemlje brez veljavnega kužnega izpričevala. Obenem naj pouči prebivalce, kako se

¹³⁰ Napis se glasi: DIVVs JosephVs pesteM CILiensiaVs aVfert.

¹³⁷ Napis se glasi: LaVfenses pestIfero oppIDO proXIMI ab InbeCtIone praeserVaVI gratias agVnt.

¹³⁸ V spisih štaj. deželnega arhiva se omenjata še »Sarnickh außér Hollenstein« (pri Rečici) in »St. Jakob am Rutenberg«. V krajevnih seznamih teh krajev niso mogli najti.

morajo ravnati v primeru epidemije. Stanovi pa so imenovali zmožnega in odločnega Jurija barona Siegerstorfa za kužnega komisarja v ograjenih obmejnih pokrajinah. Naročili so mu, da ne sme spustiti nikogar v dežele, četudi se izkaže z veljavnim fede. Kljub temu je prišla ljuta sovražnica že meseca maja 1680 v Labodsko dolino, kjer je razsajala zlasti v vaseh Preitnegg, Auerling i. dr. med Volšpergom in St. Lenartom (St. Leonhard) in v sosednjih delih Stajerske.¹³⁹ Konec septembra tega leta se je pojavila tudi v Zg. Ljibučah pri Pliberku, kamor jo je zanesel neki berač iz Spodnje Stajerske. Odtod je prišla v Slov. Šmihel, Bistro in Šteben (okraj Doberla vas). Okuženi so bili tudi kraji Dvor, Cirkovče, Pliberk i. dr.¹⁴⁰ Podjuni je kuga takrat prizanesla. Zato pa je pobrala precej žrtev v Rožu, zlasti v Borovljah, Glinjah, Šmarjeti in Podgori. Zvesta pomočnica ji je bila lakota, ki je usmrtila mnogo ljudi. Da bi se ne razširila bolezen v še neokužene kraje, je prepovedala vlada ves promet na Dravi in postavila povsod močne straže. V Celovcu so zaprli vse ceste s prečniki in križi in pustili samo 5 skrbno zastraženih dohodov. Tako ni obiskala kuga glavnega mesta. V znak hvaležnosti so postavili deželni stanovi na trgu sv. Duha pred cerkvijo (zgr. 1670) lesen kip sv. Trojice, ki so ga zamenjali pozneje (1689) s kamenitim. Slično znamenje je tudi v Beljaku. V tem času so uvedli v deželj zvonjenje ob 7. uri zjutraj. Konec l. 1681 je kuga v slovenskem delu dežele prenehala. Naslednjega leta je razsajala le še v nekaterih nemških krajih zlasti ob Krki.

5. Goriško

Posamezni primeri kuge so se pojavili na Goriškem že v l. 1679—1681. L. 1682 je prišla bolezen v Gorico iz sosednje Furlanije. O tej epidemiji poroča zdravnik dr. Ivan Jakob Antonelli de Gonzales kot očevidec v svoji knjigi »De peste disputationes« (1693) naslednje:

Meseca maja 1682 je šel neki hrvaški mešetar s konji ra sejem v Videm (Udine), kjer je razsajala takrat kuga. Na povratku se je ustavil v neki gostilni v Šempasu, kjer je nenadoma zbolel in umrl. Zdravniki — med njimi poročevalec sam — so si ogledali truplo, niso pa mogli ničesar sumljivega ugotoviti. Nekaj dni pozneje je prenočil v isti postelji, kjer je umrl Hrvat, neki Goričan. Ko se je vrnil dozvedno popolnoma zdrav domov, je 22. maja nepričakovano zbolel in umrl. V začetku junija je že izbruhnila kuga v Koruskem predmestju (il Corno). V kratkem je bilo okuženo vse mesto. Zlasti je divjala kuga meseca julija in avgusta. V začetku septembra je nekoliko ponehala. Proti koncu tega meseca pa je izbruhnila znova v predmestju Placuta (la Piazzetta) ter prišla celo v dobro zastraženi grad. Meseca novembra je nenadoma ugasnila. Da bi se pa bolezen zopet ne pojavila, je odredil mestni magistrat 25. novembra strogi kontumac za vse prebivalstvo. Na ulico je smela iz vsake hiše samo ena oseba, da je nakupovala in donašala kontumaciranim življenjske potrebščine. Povsod so postavili straže, ki so pazile strogo na to, da so se držali meščani danih navodil. Kdor se je pregrešil, ga je kaznoval magistrat z dolgim in strogim zapromom. Energični nastop mestnih očetov je imel ugodne posledice; kajti kuga se ni več pojavila. Tudi žrtve so bile primeroma majhne.¹⁴¹ Za zgodovino kuge je ta slučaj zanimiv, ker je z vso gotovostjo dokazano, da je povzročila epidemija samo ena oseba zaradi neprevidnosti. Iz Šempasa je zanesla gostilničarjeva hči kugo v Prvačino, kjer je umrlo v kratkem več oseb. Tudi gostilničarjeva rodbina je popolnoma izumrla. Iz drugih krajev Primorske nimamo poročil. Vemo le, da je prišla kuga l. 1679 tudi v Idrijo, kjer je pobrala več oseb.

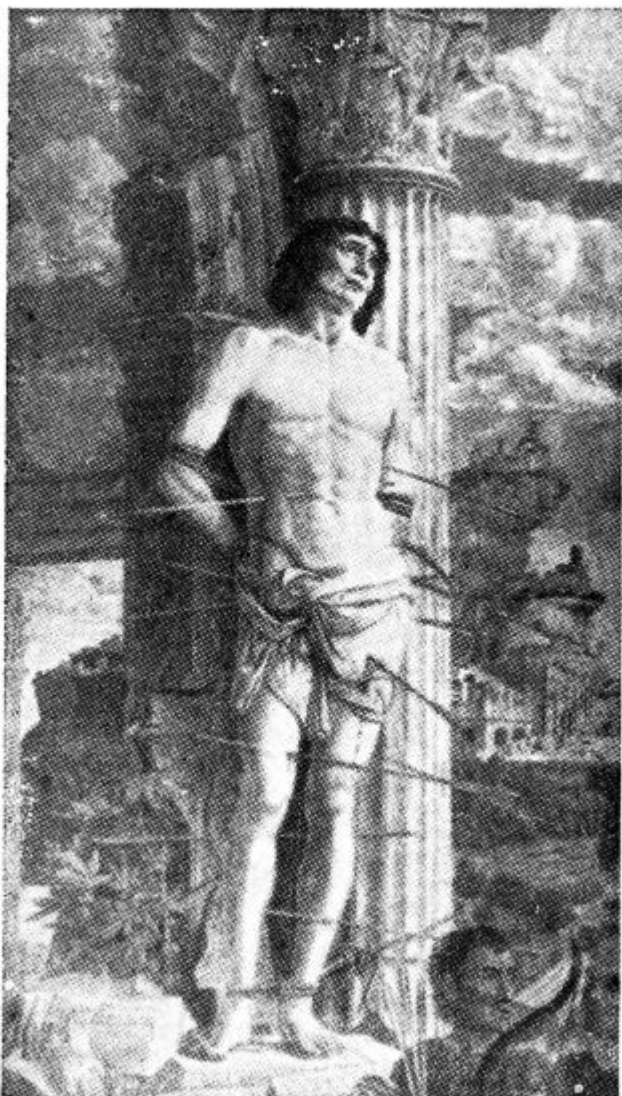
¹³⁹ Tako je umrlo n. pr. v vasi Edelschrott v enem mesecu 117 oseb. Rešila se je samo ena ženska, ki je zbežala v gozdove. V neki hiši je pobrala smrt vseh 15 prebivalcev. Nato je ukazal magister sanitatis hišo z mrlji vred sežgati. Skoraj neverjetne razmere ob času te epidemije je opisal na podlagi uradnih spisov R. Dürnwirth v »Carinthia« l. 1901 str. 65—88.

¹⁴⁰ Peinlich (II. 452) navaja še kraje: Ganabitzdorf, Leitenstetten in Nubsenberg. V krajevnih seznamih ki so mi bili na razpolago, teh imen nisem mogel najti. V bližini Kotelji pri Guštajnu je kužno znamenje domnevno iz tega časa.

¹⁴¹ Število umrlih ni znano. Mesto je štele takrat okoli 7000 prebivalcev.

6. Kranjsko

Medtem ko je divjala strašna morilka na Štajerskem, Koroškem, Goriškem in Hrvaškem je kranjski deželi — razen Idriji — povsem prizanesla. Povzročila je le obilo strahu in občutne izdatke. Ko se je

MANTEGNA (ok. 1460): SV. SEBASTIJAN (Pariz, Louvre.)

začelo na Dunaju veliko umiranje (1679), so kranjski deželni stanovi takoj zaprli meje. Ob vseh cestah, potih in stezah so postavili močne straže, oziroma jih napravili nehodne. Podrli so vse mostove in dali potegniti vse ladje in splave na suho. Pod smrtno kaznijo so prepovedali prevažati ljudi preko Save. Tako ni mogel nihče v deželo, četudi se je izkazal z nesumljivim zdravniškim izpričevalom. Vrh tega so izdali stroge sanitetne naredbe, kako naj se prebivalstvo ravna. Kdor se ni brezpogojno pokoril, so ga ukovali do enega leta v težke železne okove, mu zaplenili premoženje itd. Temu vzgledu so sledila mesta, pred vsem Ljubljana. Ljubljanski magistrat je postavil povsod straže in

uvedel večtedensko karanteno za vse potnike. Izdatki so znašali več tisoč goldinarjev. Tako je sličila vsa dežela tri leta obleganemu mestu.

Ljubljanski škof Jožef grof Rabatto (1659—1683) je odredil pri vseh cerkvah javne molitve pred Rešnjim telesom in procesije, da bi odvrnil Bog pretečo pogubo. Tako so nosili n. pr. v Ljubljani na veliki petek l. 1679. v svečanem obhodu kip Matere božje (iz l. 1625), ki je bil v kapelici sv. Krvi pri kapucinih.¹⁴² Posebno slovesna je bila procesija, ki jo je priredila na dan sv. Roka l. 1682 bratovščina »Odrešenika sveta«. Pred Špitalskimi vrati so počastili Najsvetejše deželni stanovi, vsi uradi, cehi itd. in ogromna množica vernikov. Nato je bila v stolnici dopoldne (po maši) nemška, popoldne pa slovenska pridiga. Take pobožnosti so se vršile tudi na deželi. Tako je priredil n. pr. župnik Gregor Črnčič v Cerknici l. 1680 svečano procesijo, kjer so nosili čudodelen Marijin kip. Obhoda se je udeležilo več tisoč ljudi iz bližnjih in daljnih krajev.¹⁴³

V tem času je nastalo na Kranjskem več pomembnih kužnih spomenikov. Zgodovinsko in umetniško najvažnejši je kip brezmadežnega spočetja pred nekdanjo jezuitsko cerkvijo sv. Jakoba v Ljubljani. Prvotno je bil določen v proslavo zmage nad Turki pri Sv. Gothardu l. 1664. Načrta pa iz raznih, zlasti finančnih razlogov niso uresničili. Ko je grozila deželi l. 1679 strašna morilka, so se spomnili deželni stanovi na svojo oblubo. Skice in modele za kip, steber in podstavek je napravil naš zgodovinar Valvasor. Kip Matere božje je izdelal solnograški umetnik Volk Weisskirchner, ulila pa ga je domača tvrdka Krištof Schlag (Karlovska predmestje), prednica Samassove zvonarne. Okoli stebra so postavili sohe sv. Jožefa (deželni in kužni zaščitnik), sv. Leopolda (patron vladarja), sv. Ignaca Loyole in sv. Frančiška Ksav. (oba jezuita in kužna svetnika). Pred tem spomenikom so proslavili Ljubljančani l. 1683 krščansko zmago pred Dunajem. Razne elementarne nezgode so pozneje spomenik pokvarile. Zato so prenesli l. 1844 Marijin kip v cerkev sv. Jakoba. L. 1870 pa je dal tedanji škof Ivan Zlatoust Pogačar častitljivo znamenje zopet popraviti in postaviti kip na prejšnje mesto.¹⁴⁴

Tudi steber sv. Trojice, ki stoji danes na Kongresnem trgu, je po svojem izvoru kužno znamenje. V spomin na težke čase so sklenili namreč avguštnici (diskalceati) postaviti na »Ajdovščini«, kjer sta se stekali Dunajska in Celovška (sedaj Gosposvetska) cesta — t. j. na prostoru pred današnjo kavarno Evropo — lesen kip. Ta načrt so izvedli l. 1693 s pomočjo deželnega maršala Herberta grofa Turjaškega. Njegova vdova grofica Konstanca (r. Trautmandorf) je nadomestila l. 1721 leseni steber s kamnitim. Kip sv. Trojice pa je napravil znameniti ljubljanski kipar Luka Mislaj. L. 1844 je postavil kamnosek Toman nov steber, kamor so postavili Mislajev kip. Na tem prostoru je ostal spomenik do l. 1930, ko so ga prenesli na današnje mesto.¹⁴⁵

Slednjč so vzdali Ljubljančani l. 1682 na cerkvi Matere božje v Dobravi spominsko ploščo, ki naj kliče potomcem v spomin tedanje bridke čase.¹⁴⁶

¹⁴² Ker so se dogajale pozneje pri teh procesijah razne nerednosti, so jih na pritisk jezuitov opustili. Dimitz VIII, 101.

¹⁴³ Dimitz VIII, 100 i. dr.

¹⁴⁴ Dimitz VIII, 49; Radics »Valvasor«, 141—145; Vrhovnik IMDK, 1895. Napis s kronogramom 1680 se glasi: DEI MATRI VIRGINI STATVS CARNIOLAE POS. EX VOTO.

¹⁴⁵ Koblar »Znamenje sv. Trojice« IMDK, 1895. Sedanji napis se glasi:

TRIADIS SANCTAE
VIRGINISQVE PIAE IN HONOREM
CIVES CONSTRUXERVNT.

¹⁴⁶ Po Valvasorju (VIII, 820) se je glasil napis: »Magnae Dei Matri / Mariae in Dobrua / Populi ex vicinis remotioribusque Carniolae partibus / Loci venerandi causa confluentis / Frequentia famosissimae / Quod / Hoc sibi locum gratiae elegerit / Miraculi's clareat / Totam Carniolae provinciam / A peste / In quartum annum ad confinia

Pa ne samo v Ljubljani in bližnji okolici, tudi v oddaljenih krajih so nastali v teh letih razni spomeniki. Tako so zgradili n. pr. l. 1682 na Tolstem vrhu pri Sv. Vidu na Dolenjskem cerkev sv. Roka na prostoru, ki ga je podaril v ta namen lastnik Gracarjevega Turna Hervard Wuseth. Številne so tudi votivne slike iz l. 1679—1682. Nahajajo se v raznih (zlasti romarskih) cerkvah.

Zanimivo je, da je preprečila kuga genialni načrt našega zgodovinarja Valvasorja — predor skozi Karavanke, ki bi vezal Kranjsko in Koroško. Predor bi šel pod Ljubelom pri Sv. Anin nad Tržičem in prišel na koroški strani pri Sv. Lenartu na dan. Širok bi bil tako, da bi se lahko skozi jezdilo in vozilo. Načrt je napravil Valvasor l. 1679 in ga poslal na Dunaj. Kot nagrado za svoj trud si je izgovoril, da bo smel pobirati mitnino. Medtem je izbruhnila na Dunaju kuga in pokopala za vedno Valvasorjeve dalekosežne ideje.¹⁴⁷

Ko je zapustila slednjič ljuta sovražnica naše dežele, je zavladovalo povsod nepopisno veselje. Na Štajerskem so se vršile na ukaz vlade 13. januarja 1683 v vseh župnih cerkvah zahvalne maše. Slične pobožnosti — zlasti procesije — so se vršile tudi drugod, zlasti v večjih krajih.

Kugi so sledile dobre letine. Tudi število porodov se je znatno zvišalo, zlasti na Spod. Štajerskem, kjer so bili dvojčki in trojčki zelo pogosti. Tako so se rane, ki jih je zadala kuga našemu narodu v strašnih letih 1679—1683, kmalu zacelile.

V zadnjih 15 letih (1685—1699) 17. stoletja so se pojavile nalezljive bolezni v naši domovini le še sporadično. Tem hujše so divjale v sosednjih deželah, zlasti na Ogrskem in Hrvaškem. Zato so morale oblasti pogosto zapreti deželne meje, kar je povzročalo obilo stroškov in še več strahu.

L. 1685 so zanesle cesarske čete, ki so se borile na Ogrskem proti Turkom, razne nevarne bolezni v naše kraje, kjer so divjale še naslednjega leta. Mnogo ljudi — pred vsem otrok — so pobrale zlasti v Mariboru in okolici.¹⁴⁸

L. 1690 je izbruhnila na Ogrskem in Hrvaškem velika kužna epidemija, ki se je razširila kmalu na Nižje Avstrijsko, kjer je pobrala zlasti na Dunaju precej prebivalcev. Pojavila se je tudi v naši domovini. Večji obseg je imela samo v Radgoni. Naslednjega leta (1691) je prišla tudi v Črnomelj, kjer pa so jo kmalu zatrli. Da bi se bolezen ne razširila, je ukazal cesar Leopold I. zapreti vse deželne meje zlasti proti Ogrski in Hrvaški.¹⁴⁹ Obenem je imenoval 16. avgusta 1691 posebno »kontagijsko komisijo« s sedežem v Ptujju, ki je poslovala do 12. marca 1692, ko je kuga v sosednjih deželah prenehala. Solnograški nadškof pa je ukazal vsem podrejenim duhovnikom — posebno na Štajerskem — brati enkrat na teden mašo »pro evitanda mortalitate« in moliti po vsaki pridigi himno »Stella coeli extirpavit«. Ta običaj se je ohranil še mnogo let v naši domovini. Dr. A. v. Lebenwaldt poroča iz tega časa o naslednjem dogodku: L. 1691 so opazili ljudje nekje na Spodnjem Štajerskem (kraja pisatelj ne pove) po hudem nalivu na jelševih listih utisnjene podobe kač. Kmalu so izsledili nekega čarovnika, ki je »priznal«, da je skušal s pomočjo hudiča v vsej deželi kugo, ki bi bila huda kot kačji pik. Bog pa je preprečil nesrečo. Kljub temu je moral umreti »zločinec« na grmadi.

Medtem je izbruhnila v vseh evropskih deželah pegavica (bolezen so imenovali tudi »Petechialtyphus«), ki je divjala skoraj do konca stoletja. Bogato žetev je imela zlasti med siromašnimi sloji, ki so živeli v tesnih, vlažnih in

usque grassante / Miraculose salvaverit. / Se et suos / In perpetuam gratitudinis Mnemosynon / Aemona devovet. / Anno Christi 1682 qui est Aemon. cond. 2904.« — Spominsko ploščo na cerkvi sv. Roka v Dravljah sem že omenil.

¹⁴⁷ Radics: »Valvasor«, 150.

¹⁴⁸ Na Kranjskem so imeli takrat hud potres. Vse te nadloge omenja učeni ljubljanski jurist in pisatelj dr. Ivan Gregor Thalnitzscher (Dolničar) v. Thalberg (1655—1719) v svojih »Observationes«.

¹⁴⁹ Dne 3. februarja 1682 je izšel nov infekcijski red za avstrijske dežele

umazanih stanovanjih. Tudi pri nas je pobrala ta bolezen mnogo ljudi, zlasti l. 1694 v Ormožu, kjer je imela — kakor pravi ptujski zgodovinar Simon Povoden — značaj kuge. Na Gorenjskem pa so razsajale škrlatinka, legar in druge epidemije.¹⁵⁰

Tako se je končalo 17. stoletje, ki spada med najstrašnejše, kar jih je doživel naš narod.

XVIII. stoletje

Je bilo zadnje, ko je obiskala grozna morilka slovenske dežele. Najhuje je divjala v letih 1711—1716. Pozneje se je pojavila le še izjemoma zdaj tu zdaj tam. Kljub temu je povzročala našim prednikom še dolga desetletja obilo strahu in občutne denarne žrtve, ker je divjala pogosto v sosednjih (vzhodnih) deželah tik do naših mej.

Ze l. 1700 (1700—1709) je morila neusmiljeno v evropski Turčiji, od koder je prišla na ozemlje beneške republike. Pri tej priliki je obiskala tudi Gradiško, kjer je ostala do februarja 1701. Kmalu nato (marca 1701) se je pojavila v Osijeku in okolici. Zato so morali pri nas zapreti meje in prepovedati vse sejme. Najbolj ogražena je bila Bela Krajina. Tja — v Metliko in Črnomelj — so poslali kranjski deželni stanovi kot kužnega komisarja Franca Karla Gusiča, ki je z energičnimi ukrepi preprečil, da ni prišla bolezen v naše kraje.

Iz naslednjih let nimamo o epidemijah na Slovenskem poročil, dasi so razsajale takrat kuga, črne koze in druge nalezljive bolezni z vso besnostjo v mnogih evropskih deželah, pred vsem na Balkanu, Ogrskem in Poljskem.¹⁵¹ V tem času so zgradili v Ljubljani pod gradom (tik nad cerkvijo sv. Florijana) cerkvico v čast kužni zavetnici sv. Rozaliji. Temeljni kamen je položil l. 1708 škof Ferdinand Karl grof Künburg. Ob velikem požaru l. 1774 pa je svetišče pogorelo in ga niso več obnovili.¹⁵²

Počasi, toda nevzdržno se je bližala črna smrt osrčju Evrope. Njene označevalke in zaveznice so bile številne elementarne nesreče, ki so zadele našo domovino zlasti v letih 1708—1716. Vremenske prilike so bile skrajno neugodne: neobičajno mrzlim in sneženim zimam (zlasti l. 1709) so sledile hladne in deževne pomladi. V vročih poletnih mesecih so bili viharji in nalivi zelo pogosti. V jeseni so dušile strupene megle ljudi in živali. Večkrat so prestopile tekoče vode bregove in povzročile velike poplave. V letih 1711—1713 so se pojavile v vsej srednji Evropi ogromne množice kobilic, črvov, gosenic, krastač in druge golazni. Obenem so razsajale — zlasti na Kranjskem — živinske bolezni, ki so uničile na tisoče domačih živali. Tudi veliki požari (n. pr. l. 1710 v Ptuj, 1713 in 1714 v Radgoni, 1715 v Slov. Bistrici itd.) so rušili blagostanje prebivalstva. Naravna posledica teh nezgod je bila lakota, ki je pobrala mnogo ljudi zlasti okoli Središča (1714), Ljubljane (1715) in Gornjega grada (1715). Še mnogo huje so zadele naše prednike vsakovrstne nalezljive bolezni, kakor škrlatinka, malarija, legar i. dr., pred vsem pa črne koze, ki so razsajale več let v vseh avstrijskih deželah.¹⁵³ — Mnogo strahu so povzročala slednjič neobičajna nebesna znamenja kakor zmajem slični meteori, repatice itd.

20. novembra 1709 je izdal cesar Jožef I. patent s točnimi navodili, kako naj se odvrne preteča nevarnost. Ukazal je zlasti duhovnikom, da morajo nemudoma sporočiti sanitetnim magistrrom vsak sumljiv slučaj. Nekaj tednov pozneje (18. decembra) je naročila vlada vsem kužnim komisarjem paziti strogo na vse sumljive ljudi, pred vsem iz sosednjih dežel, ne glede na to, če imajo veljavna zdravniška izpričevala ali ne.

¹⁵⁰ Normalna umrljivost je znašala v tem času povprečno 15 odstotkov prebivalstva na leto. V mnogih krajih Slovenije pa je dosegla 20 do 30 odstotkov. — V tem času se je odlikoval kot zdravnik v Gradcu naš rojak dr. Ivan K. Berlošnik iz Mozirja († 1700).

¹⁵¹ L. 1705 je morila kuga v Carigradu tako strašno, da je umrlo dnevno do 1800 ljudi. L. 1707 pa je pobrala v Krakovu v 5 mesecih 18.000 prebivalcev.

¹⁵² Gruden, 1079.

¹⁵³ Dne 17. aprila 1711 je umrl na kozah tudi cesar Jožef I., star komaj 33 let.

Medtem je prišla ljuta sovražnica od vzhoda, severa in juga tik do mej naše domovine. Meseca septembra 1710 so bili okuženi že mnogi kraji v sosednjih delih Ogrske in Hrvaške. Na Beneškem je imela črna smrt obilo žetev. Zato je ukazala vlada 4. oktobra zapreti vse deželne meje in postavila na vseh cestah jezdece (»Patrolier-Reiter«) in straže. V vseh večjih krajih so morali magistrati urediti kontumačne hiše in lazarete. Kmalu nato (12. novembra) je imenovala vlada v Gradcu in Celovcu tričlanski »kontagijski glavni deputaciji« in jima dala neomejeno oblast, ukreniti vse, da se bolezen prepreči.¹⁵⁴ Pozneje (zlasti l. 1712) je nastavila tudi posebne komisarje za posamezne pokrajine, n. pr. za Medjimurje Ivana Ferdinanda Schierera, ki se je odlikoval — kakor sem že omenil — za časa epidemije l. 1680 v Središču. Vrh tega so izdale oblasti še celo vrsto drugih sanitetnih in varnostnih predpisov in navodil skratka storile vse, kar je bilo v njihovih močeh, da obvarujejo prebivalstvo pogube. Tudi cerkev je opominjala s hvalevredno vnemo vernike, naj se pokore brezpogojno vladnim odredbam in zapuste grešna pota. L. 1713 so ukazali avstrijski škofje, zvoniti dnevno z vsemi zvonovi po četrto uri ob 9. uri zjutraj in ob 8. uri zvečer.¹⁵⁵ L. 1714 je prestavil ljubljanski škof Franc Karl grof Kaunitz jutranje zvonjenje od 9. na 7. uro, kar se je ohranilo v naši domovini do današnjih dni.

Toda vsi naporji države in cerkve niso mogli zastaviti kugi zmagovitega pohoda, ker se ljudje niso dosti brigali za ukaze in opomine. Službo kontumačnih stražarjev so opravljali običajno kmetje, za katere bi morale skrbeti po predpisih njihove gosposke. Te pa jim iz lakomnosti in štedljivosti niso dale dovolj orožja, kuriva, živeža in drugih potrebščin. Pogosti so bili tudi mejni spori zaradi kontumačnih kordonov, zlasti med štajerskimi in koroškimi deželnimi stanovi. Zaradi tega so prihajali prebivalci često nemoteno v okužene kraje. Dogodilo se je celo, da so vdrle iz Ogrske v naše dežele roparske tolpe, kakor n. pr. septembra 1710, ko so opustošile pod vodstvom zloglasnega Adama Paloka ptujsko okolicu. Vrh tega niso ljudje verjeli, da jim grozi prava (azijatska) kuga, misleč da je le navadna vročinska bolezen. Medtem ko so izbruhnile namreč v prejšnjih časih kužne epidemije običajno nenadoma in z vso besnostjo, je prišla morilka takrat zahrbtno in v povsem drugačni obliki. Bolniki niso imeli izrazitih in splošno znanih kužnih znakov kakor bul, črnih peg, uljes itd. Ti simptomi so se pojavili navadno šele po smrti. Tudi niso ljudje umirali tako naglo kakor poprej, temveč šele v teku 7 do 14 dni.¹⁵⁶

Štajersko. V letih 1710—1712 je prišla kuga iz Ogrske v Slovenske gorice. Razejalala je zlasti v župniji Sv. Rupert, nakar spominjajo še danes pomorski križi v Selcah (1710), Stražah (1712), Gradenškaku in na Spod. Zavrhu.¹⁵⁶ Precej ljudi je pobrala tudi v okolici Radgone (1714) in Halozah. Najhujše pa je gospodarila v Ptujju, kjer je ostala dve leti (do l. 1714), da so storili vlada, magistrat in zdravniki vse, da bi jo zatrli. Vendar ni zahtevala tolikih žrtev kakor v prejšnjih časih. Medtem — sredi l. 1713 — je prišla ljuta sovražnica na Nižje Avstrijsko. Na Dunaju je zbolelo do februarja 1714 9565 prebivalcev, od katerih je umrlo 8644 (okoli 90%).¹⁵⁷ Zato je odredilo namestništvo v Gradcu 25. avgusta 1713, da se zapre štajersko-avstrijska meja. Kljub temu je dospela kuga

¹⁵⁴ Člani deputacije v Gradcu so bili grofi Ignac Marija Attems, Gandolf Schrottenbach in Jožef Dietrichstein, v Celovcu pa Franc Kristof grof Urschenbeck-Massimi, Franc Andrej grof Grottenegg in Volk Franc baron Ottenfels.

¹⁵⁵ Isto je določila cesarska resolucija od 11. septembra 1715.

¹⁵⁶ Ljubljanski zdravnik dr. Ivan Leopold Radics je poročal l. 1715, da se pozna bolezen po naslednjih znakih: »vomitu, nausea, rigore, delirio, lassitudine virium, dolore intensissimo capitis, inquietudine, palpitatione cordis, siti, praecordiorum aestu, libitidinis frequentibus, cordialgia, petechiis et variis aliis exanthematibus et consequenter contagio.«

¹⁵⁶ Haunig »Večernik« 26. 3. 1933.

¹⁵⁷ V spomin na to epidemijo je dal zgraditi cesar Karl VI. na Dunaju baziliko sv. Karla Bor.

l. 1714 in 1715 na Zg. Štajersko¹⁵⁸ in odtod v naše kraje, zlasti v mariborsko okolico. Na to epidemijo spominja kapela sv. Frančiška Ksav., ki so jo prizidali meščani l. 1715 na južni strani današnje stolne cerkve. Oljnata slika na altarju predstavlja svetnika kot zaščitnika zoper kugo; freske na stenah pa dogodke iz njegovega življenja. Več žrtev je pobrala kuga tudi v celjskem okrožju, kjer se je pojavila sočasno s škrlatinko, malarijo in drugimi nalezljivimi boleznimi.

Koroška. Da ne bi prišla bolezen iz sosednje Štajerske na Koroško, je ukazala »kontagijska glavna deputacija« v Celovcu 6. septembra 1713 zapreti deželne meje. Vsa pota preko gora so napravili nehodne; ob glavnih cestah pa so postavili straže.¹⁵⁹ Kljub temu je obiskala sovražnica deželo meseca avgusta 1715 in ostala tam do srede l. 1716. Morila je zlasti v nemških krajih n. pr. v Brežah (Friesach), kjer je pobrala okoli 600 ljudi, Hüttenbergu, Starem dvoru (Altenhofen), St. Vidu i. dr.; na slovenskem ozemlju pa pred vsem v okolici Velikovca in Pliberka. V spomin na te čase so dali napraviti Pliberčani votivno sliko pri glavnem vhodu cerkve v Nacaretu (Savinjska dolina). Na oblakih sedi Zveličar; pod njim pa kleči Marija. Angel z mrtvaško glavo in golim mečem plava nad obzidanim mestom. Na spodnjem levem kotu so besede »Statt Pleyburg«, na desni strani pa listič z napisom: »Ex voto 1715«. Po ustnem izročilu so obljubili meščani takrat, da bodo šli v procesiji v Nacaret, samostanu pa dajali vsako leto 3—5 funtov najčistejšega voska.¹⁶⁰ Medtem (1713) je prišla kuga tudi iz Italije in razsajala zlasti v okolici Trbiža in v Ziljski dolini. Tu so še sedaj v nekaterih krajih grobovi, kamor prihajajo ljudje ob sobotah zvečer, da molijo za pokojne. Celovca sovražnica ni obiskala, ker so mesto močno zastražili. V letih 1715—1716 je zbolelo v deželi za kugo skupno 5870 ljudi, od katerih je okrevalo samo 1854 t. j. 31%.

Kranjsko. Veliko umiranje na Štajerskem, Koroškem, Primorskem in Hrvaškem je povzročilo Kranjcem obilo strahu in skrbi. Zato je izdal deželni vicedom Franc Anton grof Lanthieri 7. februarja 1713 odlok, kako se naj ravna prebivalstvo v teh težkih časih.¹⁶¹ 22. avgusta 1713 je prepovedala vlada v Ljubljani vse veselice, plese, glasbene prireditve itd. Obenem je določila, da se ne smejo točiti zvečer po danem znamenju v gostilnah in kavarnah (Kaffehgewölben) vino, pivo in druge opojne pljache.¹⁶² Ko je začela l. 1715 kuga na Koroškem hujše razsajati sta nastavila deželni glavar Ivan Gašper grof Kobencelj in vicedom (Lanthieri) ob vsej štajerski in koroški meji vojaške straže dauniškega polka. Vsaka postaja je imela poveljnika, pisarja in 4 vojake.¹⁶³ Povsod so se vršile cerkvene pobožnosti, zlasti v Ljubljani, kjer je šla meseca septembra 1715 velika procesija iz stolnice k cerkvi sv. Jožefa pri bosih avguštincih. Kljub tem odredbam se je pojavila kuga sredi l. 1715 na Dolenjskem zlasti v okolici Stične, Novega mesta in Sv. Ruperta. Bridke čase je doživela tudi Ljubljana, kjer so razsajale spomladi 1715 vročinske bolezni tako hudo, da so imeli v vsaki hiši bolnike. Zato je nastala v Gradcu govorica, da umre v Ljubljani dnevno 20 do 30 ljudi na kugi in da leže po ulicah kupi mrličev. Zato je vprašal graški magistrat ljubljanske mestne očete, če so te

¹⁵⁸ Razsajala je zlasti v okolici Murave (Murau), kjer so morali vojaki obkoliti in zažgati vas Schröder.

¹⁵⁹ Na slovenskem ozemlju so bile stražnice na Magdalenski gori pri Pliberku, pri Dravogradu, blizu Kotelj in nad železno Kapljo. Posledica kuge je bilo veliko pomanjkanje življenjskih potrebščin, zlasti soli.

¹⁶⁰ Stegenšek »Dekanija Gornjegrajska«, 80.

¹⁶¹ Besedilo odloka je priobčil Črnologar v MMK, 1901, 17 sl.

¹⁶² Dimitz IV., 160. To je obenem prvo poročilo o ljubljanskih kavarnah.

¹⁶³ Stražni komisarji za posamezne odseke so bili: Franc Žiga baron Zetscher od Radeč do Krškega, Karl Ignac Hasiber od Trojan do Zidanega mosta, Herbert pl. Wusseth od Krškega do Brežic, Franc pl. Hitzing na Korenu, Anton Kristof Dinzl na Črnilcu, Franc Benedikt Dinzl v Tržiču in Kokri in Mihael Rafael Mille na prehodu Kavce. Pozneje je postavila vlada še komisarje pri Fužinah, nad Jesenicami, na Javorniku, pod Ljubelom in drugod.

vesti osnovane. 18. maja so odgovorili ljubljanski zdravniki,¹⁶⁴ da razsajajo sicer od novega leta razne bolezni, da pa so se pojavili le pri redkih bolnikih rdeči (kužni) mozolji (»Peteschen«), medtem ko bubonov (bul) niso opazili. V mesto je prišlo mnogo izstradanih beračev iz okolice. Od teh so obležali trije mrtvi na ulici, ko so jim dali meščani hrane. Iz mrtvaške knjige šentpeterske župnije izhaja, da je umrlo pogosto do 5 ljudi na dan. Po naročilu magistrata je pregledal zdravnik dr. Radics lazaret, kjer je našel okoli 400 bolnikov. Od teh jih je imelo 55 »febrim summe malignam«; neka ženska pa je imela tekoče bubone. Ker je umrlo več bolnikov, je ukazal zdravnik, da morajo izkopati na šentpeterskem pokopališču bolj globoke jame in posuti mrliče z živim apnom, češ da je bolezen zelo nalezljiva.

Primorsko. L. 1709 je divjala kuga v severni Italiji. Odtod je prišla l. 1711 na Goriško in v Istro, kjer je pobrala v nekaterih krajih več ljudi, ne da bi povzročila sicer večje škode.

V začetku l. 1717 je prenehala v naši domovini zadnja velika kužna epidemija, ki je trajala okoli 6 let, uničila več tisoč življenj in povzročila prednamicem nad 150.000 fl. izdatkov.

1718—1750

Dasi so se pojavili po l. 1717 le še posamezni primeri prave (azijatske) kuge, je povzročala kruta sovražnica našim pradedom do sredine tega stoletja obilo skrbi in stroškov.

Ko je morila kuga l. 1718 na Turškem in Ogrskem, je ukazala vlada 23. junija, da se vrše v vseh cerkvah pobožnosti. V naslednjih letih (1720—1724) je obiskala črna smrt južno Francijo (Marseille), balkanske dežele (Srbijo, Slavonijo, Bosno, Dalmacijo) in Ogrsko. Pri nas — zlasti na Dolenjskem — pa se je pojavila neka zelo nalezljiva bolezen, imenovana »pleuritis maligna«. Zaradi tega so se bali kranjski deželni stanovi, da bo prišla kuga tudi v naše kraje. L. 1724 so poslali v Belo Krajino odličnega zdravnika dr. Franca Ks. Zalokarja, da bi ugotovil zdravstvene razmere. Njegovo poročilo je kulturno-zgodovinsko zelo zanimivo: Če kdo umre v Beli Krajini, ga prinese svoji v tesno, nizko in močno zakurjeno sobo. Poleg mrliča postavijo žerjavico, ki jo imenujejo »pegue«, tako da se pečejo vsi navozi z mrličem vred. Nato obhajajo mrtvaško pojedino, kjer veliko jedo in pijejo. Kadar pa so razgreti, gredo na mrzel zrak. Umevno je, da so se pri takih »higienskih« razmerah nalezljive bolezni naglo širile in zahtevale veliko žrtev.

L. 1726 so imeli na Turškem zopet strahovito kužno epidemijo, ki je pobrala samo v Carigradu in okolici nad 200.000 ljudi. Odtod se je širila v naslednjih letih proti zapadu in prišla l. 1729—1732 v Tarent, Otranto in slednjič celo v bližnji Benetk. Da ne bi dospela (po morju) tudi v avstrijske dežele, je izdala vlada l. 1730 za Trst posebni »kontumačni in lazaretni red«. Tudi je zaprla vse ogražene meje.¹⁶⁵ Kljub temu so se pojavili posamezni kužni primeri l. 1732 na Goriškem.

Še mnogo večja nevarnost je pretila našim deželam v letih 1738—1741, ko je razsajala kuga v sosednjih ogrskih in hrvaških pokrajinah. Nemudoma so zaprli meje, napravili vsa stranska pota nehodna, podrli vse mostove in brodove preko Sotle, Save in Kolpe ter postavili povsod močne stražne oddelke in jezdečke patrole. Potniki iz Hrvaške so mogli priti v naše kraje samo pri Zavrču in Brežicah. Morali pa so prestati 42 dnevni kontumac, preden so smeli dalje potovati. Silno strogi so bili predpisi zaradi prometa z blagom, tako da je trgovina popolnoma prenehala. 27. septembra 1738 je izšla cesarska resolucija, ki je pozivala prebivalstvo k molitvi in pokori. Tudi cerkvene oblasti so odredile razne pobožnosti in določile zlasti pred imendanom sv. Sebastijana (19. januar) in 18. oktober kot stroga posta ob kruhu in vodi.

¹⁶⁴ Doktorji medicine Ivan Andrej pl. Coppini, Marko Gerbec, Volk Andrej Widmayr, Ivan Jurij Kržinar, Andrej Klapenlager, Ivan K. Kamnitzer, Jurij Bolfenk Sigur, Ivan Ludvik pl. Qualiza in Ivan Leopold Radics.

Varnostne odredbe so veljale do konca l. 1741 in povzročile nad 60.000 fl. izdatkov.

Zadnjič so morali zapreti meje naše domovine zaradi kuge l. 1744, ko se je pojavila v Kostanjevici, Palanki in Lipovcu na Hrvaškem. K sreči so oblasti epidemijo kmalu zatrla, tako da mejne straže niso bile več potrebne.

Zadnja znana žrtev kuge na Slovenskem — razen enega primera l. 1897 v Trstu — je bil o. Anton pl. Warnhauser, ki je umrl 17. marca 1749 v Celovcu. Bolezen je dobil na Ogrskem, kjer je deloval kot misionar.

Kako silno pa so se bali ljudje še vedno grozne sovražnice, dokazujejo številni napisi (n. pr. »A peste, fame et bello, libera nos domine«), ki so v mnogih cerkvah, zlasti na zvonovih¹⁶⁶ in raznovrstne pobožnosti, ki so se vršile leto za letom v vseh krajih naše domovine do reform cesarja Jožefa II. (1784).

Sosednje dežele — Ogrsko, Hrvaško, Bosno in Dalmacijo — je obiskovala strašna sovražnica skoraj do konca 18. stoletja in uničila tam še mnogo tisoč življenj. Tako je divjala n. pr. v l. 1750—1753 v okolici Temešvara, l. 1756 na Sedmograškem (zlasti v Brašovem), 1762—1763 v Pančevu, Vršču, Bečkereku in Beogradu itd. L. 1766 je dospela celo na Hrvaško Primorje, kjer je morila v okolici Novega. Da bi se ne razširila v naše kraje, je avstrijska vlada 25. avgusta 1766 znatno poostrila kužne predpise. Pred vsem je določila za vse težje delikte smrtno kazen na vislicah. Če pa bi kdo prekoračil brez oblastnega dovoljenja kužni kordon, naj ga stražarji na mestu ustrela in truplo upepele. Na ta način so v kratkem zadržali nevarno epidemijo, ki je ogražala bližnje slovenske dežele. V letih 1770, 1781, 1785—1786 in 1795 je obiskala stara znanka zopet Ogrsko, Srem, Bosno in Dalmacijo (pred vsem okolico Splita). Te epidemije so povzročale v naši domovini umevno precej strahu in ovirale znatno promet in trgovino. Hujših posledic pa k sreči ni bilo več.

Nalezljive bolezni, ki so razsajale na Slovenskem od l. 1750 dalje

Zgodovina prave ali azijske kuge na Slovenskem se konča prilično z letom 1750. Kužna kronika pa bi bila nepopolna, če se ne bi ozirali vsaj v glavnih obrisih na številne druge epidemije, ki so razsajale v poznejših desetletjih po naši domovini in povzročale pogosto isto nepopisno paniko kakor nekoč silna morilka kuga. Te razmere so se zboljšale polagoma šele po letu 1850, ko je uvedla avstrijska vlada pri nas in drugod zdravstvene svete po pruskem vzorcu. Zato se oziram v tem poglavju pred vsem na dobo od l. 1750 do 1850, med tem ko omenjam poznejše epidemije le bolj mimogrede.

L. 1750 je izbruhnila pri Sv. Duhu v Ločah (okraj Konjice) in v bližnjih vaseh neka doslej neznana, kugi slična bolezen, ki je razsajala v presledkih celih 22 let. Zahtevala je obile žrtve, kar dokazuje že dejstvo, da je pobrala v teku l. 1758 v teh redko naseljenih krajih 222 prebivalcev.

Meseca decembra 1786 se je pojavila v Soboti (ob štajersko koroški meji severno od Drave) neka zelo nevarna vročinska bolezen, ki so jo imenovali tedanji zdravniki »febris acuta pituitosa nervosa«. Odtod se je širila v naslednjih mesecih naglo po Dravski dolini med Mariborom in Dravogradom. Okuženi so bili zlasti kraji oziroma župnije Maribor, Kamnica, Viltuž, Selnica ob Dravi, Sv. Lovrenca na Pohorju, Sv. Ožbald, Brezno, Marenberg in Muta. Zboleli so večinoma ubožni ljudje, zlasti kmetje in viničarji, pa tudi nekateri duhovniki in celo zdravniki. Prebivalci so trdili, da je bolezen kuga, ki je prišla iz Turčije. Ob Dravi so postavili na lastno pest kužne kordone in onemogočili vsak promet. Marca 1787 je poslala deželna vlada v okužene kraje nekega zdravnika. Ta je trdil prvotno, da bolezen nialezljiva; pozneje pa jo je označil kot epidemično »gnilo trešaljiko« (Faulfiebers), ki je nastala zaradi pokvarjenega zraka. Ker je umrlo med tem mnogo ljudi, je naročil okrožni urad v Gradcu mestnemu

¹⁶⁶ Take napise imajo n. pr. zvonovi v Žirovnici (1745), pri sv. Jakobu ob Ribnem (1747), pri sv. Lampertu v Zalogu (1753) itd.

fiziku dr. Gregorju Fabru, naj ugotovi na licu mesta — zlasti v Soboti — točno vzroke epidemije.

Poročilo zdravnika¹⁶⁷ je kulturno zgodovinsko zanimivo, ker podaja skrajno žalostno sliko tedanjih življenjskih in zdravstvenih razmer v tem delu naše domovine. Sobota je — tako pripoveduje pisec — zapuščena, malo rodovitna in nepopisno ubožna gorska pokrajina, oddaljena od Marenberga kakih osem ur hoda. Prebivalci so redki in napol divji. V tesnih, nizkih, zaduhlih, vlažnih in umazanih kočah (dimnicah) biva v istem prostoru več rodbin, često v družbi kokoši in prašičev. Vsaka bajta stoji zase na posebnem griču, ločena od ostalih po strmih jarkih in grabah. Podnebje je mrzlo, viharo, megleno in deževno. Posebno neugodno je bilo vreme poleti in v jeseni l. 1786. Zato niso mogli dozoreti itak pičli poljski pridelki. Edina hrana prebivalcev so nezabeljeni ovseni ali koruzni žganci, močnik, gobe, sočivje in vino. Pa še tega jim primanjkuje. Tudi nimajo zdrave pitne vode. Tudi dela in zaslužka ni, tako da žive vsi v največji bedi. Zato so ljudje sprejemljivi za vsakovrstne bolezni, zlasti kadar so razburjeni, žalostni, pijani itd. Ker se za bolezni ne brigajo in ker tudi nimajo potrebnih zdravil in postrežbe, je umrljivost zelo velika, posebno med otroci, starčki in ženami. V neki hiši je videl zdravnik bolno in popolnoma golo žensko, ki je pred 14 dnevi porodila. Poleg nje sta sedela dva naga otroka. Mož je imel na sebi le nekaj umazanih in smrdečih cunj. V rokah je držal nagega dojenčka in ga krmil z močnikom, ker mati ni imela mleka. Tudi žena je zajemala iz sklede jed z veliko naglico, ker se je bala, da ji bodo mož in izstradani otroci vse pojedli. Nekaj dni poprej je prinesel sicer neki ranocelnik bolnici mesa in kruha za tri dni. Vse to pa so snedli mož in otroka takoj prvi dan, tako da žena ni dobila ničesar. V sosednji hiši so bivale skupno tri rodbine s številnimi otroki. Vsaka je imela par bolnikov; vsi prebivalci so bili popolnoma izstradani. Slične razmere so bile tudi drugod, zlasti v okolici Marenberga. Zato ni čudno, da je bolezen tako strašno razsajala in usmrtila v Soboti do 10. maja 1787 od 600 prebivalcev 80. Zdravstveno stanje se je zboljšalo nekoliko šele konec junija. Pa še takrat so zrli ljudje s strahom v bodočnost, ker se je obetala slaba letina.

Skoraj istočasno je izbruhnila v okolici Mozirja in v bližnji Mislinjski dolini neka druga nevarna bolezen, tako zvana »gnila griža«. Odtod se je širila tako naglo, da sta bila okužena avgusta 1787 skoraj vse celjsko okrožje in znaten del mariborske okolice. Zlasti so trpeli okrajji Slov. Bistrica, Štatenberg (graščina pri Poljčanah), Rogatec in Konjice. Bolezen se je pojavila v dokaj različnih oblikah. Nekateri bolniki so imeli hudo vročino, druge je tresel neznosen mraz. Mnoge je trgalo po udih, drugi so kašljali in bljuvali. V nekaterih primerih so otekle žrtvam žleze ali celo telo kakor pri vodenici. Opazovali so tudi črve, ki so lezli bolnikom iz ust in ušes. Že omenjeni dr. G. Faber je ugotovil, da je nastala bolezen, ker so uživali ljudje nezrele poljske pridelke in ker so bile vremenske prilike neugodne, zlasti ker so sledile vročim dnevom mrzle in meglene noči. Na tej epidemiji je umrlo mnogo ljudi, pred vsem mož v najboljših letih, ker so uporabljali neuspešna in celo škodljiva sredstva,¹⁶⁸ dasi so dajali duhovniki na ukaz vlade primerna navodila. Večje epidemije rdeče griže (dizenterije) so bile zlasti v letih 1754, 1761—1763, 1788, 1795, 1798 in pozneje.

Koze (osepnice) so zahtevale že v prejšnjih stoletjih pri nas in drugod obilne žrtve. Posebno hudo so razsajale v slovenskih deželah v vojnih letih 1793, 1801, 1806 in 1807. Pozneje — zlasti l. 1812 — so se pojavile le še sparsadično. L. 1831 so se začele zopet širiti epidemično na Štajerskem, odkoder so prišle — z vojaškimi transporti — na Kranjsko. K sreči je imela epidemija lahek značaj, ter je umrlo le malo ljudi. Zaradi gostih obolenj je priporočala vlada staršem, naj puste otroke cepiti.¹⁶⁹ Nasveti pa so ostali po-

¹⁶⁷ »Nachricht an das Publikum zum Besten der leidenden Menschheit. Graz, 1788.c

¹⁶⁸ Zlasti priljubljen je bil breskovolistni ali vodni dresen (Polygonum persicaria). Rastlino so stolkli in jo položili bolnikom na trebuh, kjer je povzročila mehurje.

¹⁶⁹ Na Goriškem je uvedel cepljenje kurat Valentin Stanic; na Kranjskem pa kirurg dr. Vincenc Kern, ki je izdal l. 1797 brošuro »Aufruf zur allgemeinen

gosto brezuspešni. Posebno trdovratni so bili prebivalci celovške kresije, kjer so imeli l. 1830 največji odstotek necepljenih otrok v monarhiji.

Tudi legar (tifus) je bil mnogokrat nepovabljen gost v naši domovini zlasti ob času vojn in v krajih ob vojaških cestah. Večje epidemije so bile v letih 1757, 1791, 1793—1794, 1797, 1806 in 1809—1810. Hladna in deževna jesen vojnega leta 1813 je pospeševala to bolezen pred vsem med vojaštvom, ki je moralo taboriti navadno pod milim nebom. Pa tudi civilno prebivalstvo je mnogo trpelo. Zlasti hudo je zadela epidemija l. 1814 celovško okolico, kjer je izumrlo več rodbin. V milejši obliki se je pojavil legar l. 1816 in še večkrat pozneje — zlasti med svetovno vojno — prav do današnjih dni.

Zelo pogoste in razširjene so bile škrlatinika (zlasti od l. 1820 dalje), davica (influenca) in slične bolezni, ki so zahtevale posebno v letih 1831 do 1832, v novejšem času pa med svetovno vojno in pozneje mnogo žrtev.

Slednjič moramo omeniti še razna kožna, zlasti spolna obolenja. Razširjena so bila posebno med vojaki, ki so jih zanesli pogosto — zlasti pri izterjavanju davčnih zaostankov in ob priliki manevrov in pohodov — med kmetско prebivalstvo. Najbolj pogosta so bila na Koroškem. Zato je izdala vlada več razglasov (posebno l. 1830) in naročila tudi učiteljem, uradnikom in duhovnikom, naj ljudi primerno pouče in jih navajajo k vzdržnosti in snažnosti, ker se morejo samo tako trajno in zanesljivo izlečiti oziroma se obvarovati bolezni.

Mnogo pomembnejši kakor vse doslej opisane nalezljive bolezni pa ste bili dve epidemiji, ki ste spravili v grob mnogo tisoč naših pradedov in povzročili preživečim nepopisen strah in ogromne denarne žrtve — škrljevka in kolera.

Škrljevka. L. 1790 je izbruhnila v vasi Škrljevo ali Škriljevo nad Bakrom (Hrvatsko Primorje) neka pri nas doslej neznana zelo nevarna kužna epidemija.¹⁷⁰ Imenovali so jo po vaseh, odkoder se je širila, škrljevko ali grobniško¹⁷¹ bolezen (ital. malattia Scherliero), znanstveno pa »scabies venerea contagiosa«, »framboesia illyrica« ali »leprosyphilis illyrica«.¹⁷² Škrljevka je bila silno nalezljiva. Že pri najmanjšem dotiku — n. pr. orodja, obleke ali perila okuženega — jo je mogel dobiti vsak: otroci in odrasli, moški in ženske, dasi so ostali mnogi na videz več mesecev ali celo let zdravi. Šele ko je bolezen močno napredovala, so se pokazala grozna razdejanja. Vsa hrustančevina na obrazu, v nosu in grlu je bila razjedena. Na čelu, na rokah, nogah, zadnjici in drugih delih telesa so se pojavili številni izpuščaji in rdečkaste ali temnordeče pege; tvorile so se smrdeče bule, gobaste kepe in divji izrastki. Pomilovanja vredni žrtvi je odmiral pri živem telesu ud za udom, dokler jo ni — večkrat šele po več letih — rešila smrt neznosnega trpljenja. Nekateri zdravniki so smatrali to »okrutno in nalezljivo bolezen« za neko vrsto venerične kuge; drugi so trdili, da je istovetna z gobavostjo. Ljubljanski zdravnik dr. Viljem Lipič pa je zavzel srednjo pot, češ, da je škrljevka mešanica ostankov nekdanje gobavosti (lepra) in sramne kuge (syphilis).¹⁷³ Začetki epidemije niso točno znani. Po nekaterih vesteh so zanesli bolezen štirje vojaki, ki so se vrnili po turški vojni (1788—1789) v domačo vas; po drugih pa neki vojaški ubežnik, ki se je skrival v Dalmaciji in prišel slednjič v Škrljevo. Epidemija se je širila zelo naglo; kajti l. 1801 je bilo v reški kresiji, ki je štela takrat okoli 38.000 prebivalcev, že 13.000 okužencev, med njimi 6.000 nevarno bolnih. Med tem je prišla epidemija tudi na sosednjo Kranjsko, zlasti v okolico Prema. Sedaj šele so postali vladni organi pozorni in skušali z raznimi sredstvi zatreti bolezen. Nemirni časi pa so otežkočili delo, tako da je bilo l. 1808 še vedno nad 8.000 okuženih. Za naslednje leto (1809) je napo-

Annahme der Kuhpockenimpfung«. Delo (»Nauk od kose stavljenja...«) je prevedel v slovenščino Valentin Vodnik; izšlo je l. 1798 kot priloga v »Lublanskih Novicah« (Dimitz. VIII. 287; Glaser, Zgodovina slov. slovstva II., 231).

¹⁷⁰ Bolezen je bila znana tudi v Kanadi in na škotskem. L. 1815 se je pojavila v južnih delih Ogrske ob Tisi.

¹⁷¹ Grobnik je vas severno od Reke.

¹⁷² Slednje ime je uvedel ljubljanski zdravnik dr. Viljem Lipič.

¹⁷³ Škrljevka se je razlikovala od gobavosti v tem, da so se pojavile poleg vozlov

vedal temeljitejše ukrepe. Med tem je izbruhnila vojna z Napoleonom, ki je zasedel ilirske province. Pod francosko vlado se je sicer o škrljevki mnogo pisalo in govorilo, storilo pa se ni ničesar. Sistematična borba se je začela šele po avstrijski reokupaciji l. 1815. Sanitetni načrt sta napravila znameniti dunajski zdravnik Andrej baron Stifft in tržaški gubernialni proto-medicus Jožef Klucky. Vsi škrljevci bi se morali lečiti v bolnicah, kamor naj bi prinesli lastno perilo in hrano za tri mesece; neozdravljive pa naj bi oddali v posebne hiralnice. Stanovanja bolnikov naj se temeljito razkužijo. Tudi naj se ne poroči nihče brez zdravniškega izpričevala. Slednjič naj se (ob priliki ljudskega štetja) zdravniško preišče vse prebivalstvo okuženih krajev. Drugi veščaki so priporočali tudi, da se postavijo vojaški kordoni. Celotni stroški bi znašali (za reško, karlovško in postojnsko okrožje) okoli 1.200.000 fl. Oktobra 1816 je določil cesar Franc I. Frankopanski grad v Kraljevicu kot hiralnico za neozdravljive bolnike; za ostale pa naj se osnuje posebna bolnišnica v Postojni. Vse stroške trpi država. Zaradi finančnih težav se je uresničil ta ukaz šele l. 1818. Med tem (10. januarja 1818) je izšel odlok dvorne pisarne, kako naj se pouči ljudstvo v nemškem in hrvatskem jeziku o bolezni in kako se naj ravna sanitetno osobje. Sredi marca 1818 je izdala vlada na prebivalstvo reške in postojnske kresije v slovenskem jeziku oklic zaradi krute bolezni, ki »že 27 let se med vami klati«. ¹⁷⁴ V postojnski bolnišnici je bilo v letih 1818—1820 povprečno po 100 bolnikov, ki so jih zdravili z modro galico, živim srebrom in sublimatom. V tem času se je pojavila bolezen tudi v novomeški kresiji, zlasti v okolici Ribnice, kjer pa so jo kmalu zatrli. Tudi v ostalih krajih je epidemija naglo pojemala. L. 1829 je bilo v novomeški kresiji le še 20, v postojnski pa 50 škrljevcev. Štiri leta pozneje so našli na vsem Kranjskem samo 9 okuženecv, ki so jih oddali v Kraljevico. S tem je prenehala slednjič epidemija, ki je divjala v naši ožji domovini priložno 30 let.

Kolera. Prava naslednica črne smrti pa je bila azijska kolera (cholera asiatica), ki se je pojavila v srednji in zapadni Evropi prvič neposredno po rusko-turški vojni l. 1828—1829. Neznana bolezen, ki je pokosila v kratkem času zdaj tu zdaj tam na tisoče ljudi, je povzročila povsod nepopisen strah. Z istimi sredstvi, ki so jih uporabljali prednamci v boju zoper kugo, so se skušali prvotno obvarovati nove sovražnice.

Ko je divjala kolera junija 1831 v Galiciji in na Ogrskem so postavili ob štajerski, kranjski in primorsko-hrvatski meji vojaške kordone. Nihče ni mogoč priti iz okuženih krajev v naše dežele brez potnega lista in če ni prestal večtedenske karantene. Pazili pa so tudi na tujce iz drugih pokrajin. Promet s Kranjsko je bil mogoč le preko Jesenic na Gorenjskem in Metlike. Tu so postavili cestne pregrade, v Metliki tudi kopeli za razkuževanje živine. Te odredbe so zadele hudo zlasti ubožne ljudi, ki so morali potovati zaradi zaslužka iz kraja v kraj. Sredi julija 1831 je izdala vlada posebno »Oznanilo«¹⁷⁵ z nasveti, kako naj se prebivalci varujejo kolere. Časniki so priporočali ljudem, naj si drgnejo tejo z raskavim suknom ali krtačami, ogrevajo noge s toplo opeko, si polagajo na trebuh vroč močnik i. t. d. Eni so svetovali vrelo, drugi ledenomrzlo pitno vodo. Ko so prinesli angleški zdravniki iz Indije vest, da povzročajo kolero skrivnostni »kozmično telurski«¹⁷⁶ plini v zraku, so zažigali prebivalci v mnogih krajih grmade ali streljali z možnarji, da bi pregnali po-

(kep) še številne druge kožne in kostne izpremembe in da so bolniki večkrat sami ob sebi okrevali; od sifilide, da se je širila škrljevka le izjemoma s spolnim obnavljanjem in da ni uničevala v splošnem notranjih organov oziroma mezo-govine (limf); od azijske kuge pa, da je bil potek bolezni navadno dolgotrajen.

¹⁷⁴ Odlomek tega oklica je priobčil Mal v »Zgodovini slov. narodov«^{10. zv., 459.}

¹⁷⁵ L. 1831 je priobčil »Illyrisches Blatt«^{in Ljubljani zafrkljiv članek »Porträt eines Cholera-Präservativ-Mannes«} kjer opisuje znan' nemški humanist M. G. Saphir, kako naj se »oboroži«^{previden človek z vsemi mogočimi očuvalnimi sredstvi, da dobi gotovo — kolero (Obširnejše Kopal. 87—88).}

¹⁷⁶ Tako je zbolelo n. pr. na Dunaju v času od 31. avgusta do 15. decembra 1831 4058 oseb, od katerih je umrlo 2059 (torej nad polovico!).

gubno snov.¹⁷⁵ V tem času (1831) je izšla v Ljubljani (pri Egerju) brošura »Kojera. Potrebno poduzhenje sa kmeta, kako naj fam febe in fvoje ljudi te ftrashne bolesni obvaruje«. V njej daje neznani avtor — v nasprotju z mnogimi bedarijami drugih »strokovnjakov« — v razmeroma dobri slovenščini pametne in trezne nasvete »od tega kar morefh fturiti, de kolere ne bofh dobil« in »od tega, kar moresh fturiti, kadar je kolera she v tvojim krajih, ali zhe imafh bolesen she fam«.

Medtem se je izkazalo, da zapiranje mej proti koleri ne zaleže, temveč da le povečava splošno razburjenje, povzroča ogromne stroške in ovira promet in trgovino. Zato je ukinila vlada 5. oktobra 1831 vse dotodanje kontumačne predpise in priporočala mesto tega — kakor ob času epidemije legarja l. 1806 —, naj žive ljudje zmerno in skrbe za snago in red, zlasti pri bojnikih. Toda manjkalo je sredstev, da bi zasuli vse odprte greznice, skrbeli za zdrava stanovanja in dobro pitno vodo, uredili v mestih kanalizacijo i. t. d. Tudi ni bilo dovolj izkušenih zdravnikov, ranocelnikov, strežajev. Pri teh razmerah je bila za naše dežele velika sreča, da jih ni obiskala kolera, ki je divjala neusmiljeno v ostalih avstrijskih deželah.¹⁷⁶

Na strah, ki ga je povzročila preteča »bljuvodriska iz jutranjih dežel« l. 1831 pa so ljudje kmalu pozabili in nihče ni več mislil na to, kako naj bi se zdravstvene razmere zboljšale. Ta brezbriznost se je kmalu maščevala. Sredi leta 1836 so zanesli namreč vojaki, ki so se vračali iz Italije, kolero v slovenske dežele. Bolezen se je širila strahovito naglo, zlasti ker je bilo vreme vlažno in hladno. Najprej se je pojavila v Ljubljani, kjer je usmrtila dnevno povprečno 5—7 ljudi. V hiši na Starem trgu št. 158 pa je pobrala v eni noči celo 9 prebivalcev. Da bi se Ljubljančani zaradi pogostih smrtnih primerov preveč ne razburjali, je prepovedala vlada zvoniti mrličem. Od začetka junija do konca avgusta je spravila epidemija v mestu (ki je štelo takrat okoli 20.000 prebivalcev) okoli 300 vojaških in civilnih oseb v rani grob. Še mnogo večje je bilo število obolelih, ki so pozneje okrevali. Občutna je bila tudi gmotna škoda, ki jo je povzročila epidemija. 16. julija je poročal namreč uradni list med drugimi: »... Razmere so bedne: koliko hišnih gospodarjev je ugrabila kruta morilka, koliko ljudi je prišlo zaradi nje ob svoj kruh, uboštvo in reva vladata povsod.« V tej stiski je pokazala Ljubljana — kakor ob mnogih drugih prilikah — svoje zlato srce: ljudje so darovali radi in razmeroma veliko bolnikom in siromakom, kar so potrebovali. Kruto je gospodarila epidemija tudi drugod. V Postojni se je pojavila 6. junija, ko so umrli nenadoma trije vojaki 12. pešpolka. Zupna kronika pravi, da je vplival ta dogodek silno na občutljive ljudi: nekateri so že ob samem pogledu na mrliča zboleli in celo umrli! Od 2232 prebivalcev, ki jih je štela takrat postojnska župnija, jih je umrlo v trgu (sedaj mestu) 75, na Velikem Otoku 9, v Zalogu 9 in v Stari vasi 2. V bližnji Slavini je zbolelo 150 oseb; umrle pa so samo 3. V Ribnici so zanesli bolezen vojaki 17. pešpolka (Hohenlohe). Med mnogimi žrtvami je bil tudi edini zdravnik ranocelnik. Zato je prišel iz Ljubljane dr. Vesel, ki se je moral po lastnih navedbah »več dni in noči boriti sam... proti epidemiji, ki je dosegla takrat svoj vrhunec.« Tudi v Turjaku in v okolici Kočevja je bolezen hudo razsajala. Na Gorenjskem je obiskala zlasti Kranj in Železnike. Odtod je prišla na Koroško, kjer je gospodarila hudo v Spodnji Ziljski dolini, okrog Beljaka, Velikovca in Borovelj. Mnogo razburjenja je povzročila epidemija na Spodnjem Štajerskem. V celjski kresiji se je pojavila najprej (junija 1836) v vojaški bolnici v Celju, odkoder se je širila naglo po deželi. Okuženi so bili zlasti kraji oziroma gosposke: Slov. Bistrica, Konjice, Statenberg, Rogatec, Novo Celje in Brežice. Težko je zadela zaradi vojaških

¹⁷⁵ L. 1831 je priobčil »Illyrisches Blatt« v Ljubljani zafrkljiv članek »Portrait eines Cholera-Präservativ-Mannes«, kjer opisuje znani nemški humanist M. G. Saphir, kako naj se »oboroži« previden človek z vsemi mogočimi očevalnimi sredstvi, da dobi gotovo — kolero. (Obširnejše Kobal, 87—88).

¹⁷⁶ Tako je zbolelo n. pr. na Dunaju v času od 31. avgusta do 15. decembra 1831 4058 oseb, od katerih je umrlo 3059 (torej nad polovico!).

transportov — tudi mariborsko kresijo zlasti kraje Maribor, Ptuj, Slivnico, Račje, Hoče, Falo, Njiverce, Turniš (pri Ptuj) in Meretince. Zaradi neugodnih finančnih razmer ni mogla vlada mnogo pomagati, zlasti ne graditi novih bolnišnic in nastaviti dovolj večjih zdravnikov. Izdala je le več odredb, za katere se ljudje navadno niso brigali. Sicer pa zdravniki sami niso vedeli, kako naj se bore zoper neznano bolezen. Zato je umevno, da je zahtevala epidemija mnogo žrtev.

Odslej se ni pojavila zahrbtna sovražnica več ko deset let v naši domovini. L. 1849 pa so zanesle ruske čete bolezen na Ogrsko, odkoder je prišla kmalu na Dunaj. Medtem so se uprle severne italijanske pokrajine avstrijskemu gospostvu. S številnimi vojaškimi transporti pa je obiskala kolera proti jeseni 1849 tudi naše kraje. Zlasti hudo je gospodarila v Trstu, kjer je zbolelo do srede oktobra 2193 ljudi, od katerih je umrlo 847. Velika nevarnost je pretela tudi strateško važni Ljubljani. Tu se je končala namreč takrat še nedovršena južna železnica in odtod so morali korakati vojaki proti Italiji.¹⁷⁷ Tako so šle skozi mesto vsak dan številne čete. Vrh tega so bile tu vojaške bolnišnice. Ker pa je bila že jesen, se epidemija ni mogla prav razviti. Kljub temu je zbolelo v mestu in okolici okoli 300 vojakov in civilistov, od katerih je umrlo 140 (večinoma vojakov). Hujše je bilo v Postojni, kjer se je pridružil koleri legar. Vojaška bolnišnica je imela samo 5 postelj, tako da je bila kmalu prenapolnjena. Vrh tega ni bilo vojaškega zdravnika. Zato sta morala oskrbovati obolele vojake in civiliste postojnski okrožni zdravnik dr. K. Vesel in neki ranocelnik, ki pa je kmalu sam na koleri umrl. Slednjič je pobrala bolezen tudi poveljnika bolnišnice nadporočnika Pellegrinija. Tudi v drugih krajih ob glavni cesti proti Italiji — zlasti v Logatcu in v Vipavi — je usmrtila epidemija precej ljudi. Obenem se je pojavila v Zagorju (ob novi železnici), v kočevski okolici in v Ptuj. V nekaterih krajih je trajala kolera še preko zime; zahtevala pa je le še posamezne žrtve, zlasti med ubožnimi sloji. Ta naval je za zgodovino zdravstva važen, ker je povzročil, da je ustanovila vlada pri nas (in v drugih avstrijskih deželah) prve zdravstvene svete.¹⁷⁸

Dasi so se medtem zdravstvene razmere nekolikoboljšale, je priplul angel smrti kmalu znova nad našo zemljo in moril mnogo huje kakor kdaj poprej. O priliki krimske vojne (1853) je izbruhnila v južni Rusiji velika epidemija, ki je zajela slednjič (1855) tudi Italijo. Odtod so zanesli bolezen avstrijski vojaki (zlasti 62. pešpolka) v Slovenijo. Tudi takrat se je pojavila najprej in z veliko silo v Trstu in okolici, kjer je umrlo od 1. julija do 20. oktobra od 4255 bolnikov 1753 (41 odstotkov). Povzročila je tako paniko, da je — kakor poročajo »Novice« — zapustilo mesto okoli 25.000 ljudi. Odtod se je širila epidemija naglo proti Kranjski. V Ajdovščini je pobrala več tovarniških delavcev. Hudo je razsajala julija in avgusta po Vipavski dolini, zlasti v Vipavi, Šturjah in Zapužah. Odtod je krenila na Col in preko Zagorja (kjer je pobrala v enem mesecu nad 50 ljudi) v bistriški okraj. V Knežaku je spravila pod zemljo okoli 60, v Trnovem pa 140 prebivalcev. V vasi Koritnice (župnija Knežak) je usmrtila v 14 dneh od 290 prebivalcev nad 50. V mnogih hišah in celo hlevih so ležali istočasno trije, štirje bolniki »brez čedenja (postrežbe), v strašnem smradu in neznanih bolečinah« (»Novice«). Neusmiljeno je gospodarila v Košani in Premu. Najhujše pa je bilo v Suhorju in na Ostrožnem vrhu, kjer je umrlo — po poročilu zdravnika Tomince — v eni sami noči 150 ljudi, tako da so imeli v vsaki hiši povprečno 7 do 10 mrličev in da je ostal le malokdo živ. V postojnskem okraju, ki je štel takrat 11.400 duš, je izdihnilo dnevno do 30 oseb. Vzrok toliki umrljivosti so bile slabe gospodarske in higienske razmere. O njih so poročale »Novice«: »Postrežbe že celo nobene ni, revščina pa ljudstvo čez

¹⁷⁷ Progo Zidani most—Ljubljana so otvorili 16. septembra 1849.

¹⁷⁸ O tej epidemiji so poročali mnogo vsi tedanji časniki in gradjali ostro neurejene sanitetne razmere. Tudi v Bleiweisovih »Novicah« je izšlo več člankov kakor »Kako se kolere ogibati in kako v koleri živeti« (str. 121), »Kako s človekom ravnati, ki ga je kolera napadla« (str. 126) i. dr.

silo tare... Mnogokrat leži tudi po več bolnikov v eni sami sobi, starci, mladi in otroci, kdaj celo merlič včasih med njimi.« Boljše je bilo v Cerknici, kjer je zbolelo sicer mnogo ljudi, umrlo pa jih je le malo. Zato pa je pobrala kolera v Križni gori pri Ložu 165 prebivalcev. V Logatcu je razsajala bolezen zlasti med vojaštvom ter so morali zgraditi zasilno bolnišnico. V Ljubljani ni bilo posebno hudo. Zbolelo je skupno le 382 oseb, umrlo pa 140. Hujše je divjala po nekaterih krajih na Gorenjskem. V Kamni gorici je pobrala med drugimi znamenitega slikarja Matevža Langusa († 20. oktobra 1855). V Predosljah pri Kranju je pokosila 61 večinoma odraslih oseb. Odtod je prišla v Radovljico in okolico, kjer je zbolelo 318 ljudi, od katerih je umrlo 88. Na Dolenjskem je razsajala zlasti v kočevskem in črnomeljskem okraju. Tako so imeli n. pr. v Kočevju 120, v Nemški Loki 105, v Starem Logu pa celo 199 mrličev. Slednjič je obiskala ljuta morilka tudi Spodnjo Štajersko in Koroško, zlasti kraje ob železnici in velikih cestah Slov. Bistrica, Maribor, Slovenjgradec, Šoštanj, Celovec i. dr. Najhujše je divjala v Zidanem mostu in okolici, kjer je leglo v grob dnevno 3 do 5 oseb. — Žrtve, ki jih je zahtevala epidemija l. 1855 na Slovenskem, so bile zelo občutne. Na Primorskem je pobrala nad 13.000 prebivalcev. Na Kranjskem je zbolelo v teku treh mesecev (od 11. junija do 12. septembra) okoli 23.000 oseb; od teh jih je umrlo skoraj 6.000. Tudi na Spodnjem Štajerskem in Koroškem je imela kolera bogato žetev. Značilno je, da je mnogim krajem popolnoma prizanesla, medtem ko je druge strahovito opustošila. Večkrat (zlasti na Notranjskem in Goriškem) je manjkalo zaradi epidemije delavnih moči, tako da kmetje niso mogli spraviti poljskih pridelkov pod streho. Beda je bila splošna. Zato je odredila vlada, da dobe siromašni bolniki zdravniško pomoč, zdravila in — v primeru potrebe — tudi hrano brezplačno. »Zdravilski odbor« v Ljubljani (predsednik Andrej grof Hohenwarth) se pa je obrnil »do miloserčnih prebivalcev Kranjskega« s prošnjo, naj pomagajo trpečim. Temu pozivu so se ljudje radi odzvali in darovali revežem in bolnikom po svojih močeh denar, obleko, jestvine in druge potrebščine.¹⁷⁹

Četrtrič je prišla sovražnica v naše dežele l. 1866, ko je divjala na jugu in severu avstrijskega cesarstva vojna z Italijani in Prusi. Bolezen so zanesli k nam vojaki zlasti z italijanskega bojišča. Takrat pa so bile naše dežele že mnogo bolje pripravljene kakor nekoč. Še preden je prišla kolera v Slovenijo, so ustanovili v Ljubljani zasilni bolnišnici za civiliste¹⁸⁰ in vojake, razkužili stranišča in greznice s klorovim apnom in železno galico, poučili ljudstvo, nastavili strežaje itd. Kljub tem odredbam se je pojavila bolezen v posameznih krajih ob vojaških cestah, kjer so morali nastaniti čisto v eni hiši 30 in celo do 70 vojakov. Zlasti so trpele nekatere vasi na Goriškem; na Kranjskem pa okraj Ljubljana (mesto in bližnja okolica),¹⁸¹ Kamnik (Moste, Domžale, Mengeš in Dragomlje), Radovljica (Zgoše in Begunje), pred vsem pa Planina in Lož (Lož, Stari trg in Nadlesek). Skupno je zbolelo na Kranjskem 2276 civilnih in vojaških oseb, od katerih je umrlo nekaj nad 800.

Ta epidemija je dala znanstvenikom pobudo, da so se bavili temeljito s kolero in njenimi vzroki. Dognali so, da je najnevarnejši prenašalec boleznih človek in da je kužni strup zlasti v odpadkih bolnikov. Epidemije pa je mogoče preprečiti s pravočasno dezinfekcijo (n. pr. s cinkovo galico), ki mora biti obvezna za vse države.¹⁸² Tako je izšlo tudi v Avstriji več zakonov in odredb zoper

¹⁷⁹ Najizdatnejša pomoč je prišla z Dunaja, kjer je daroval neznan dobrotnik za tiste čase ogromno vsoto 20.000 fl.

¹⁸⁰ Vodja civilne bolnišnice je bil dr. Bleiweis.

¹⁸¹ Zaradi kolere so dovolili Dobrletu v Ljubljani uporabljati mrtvaške vozove, dasi so nekateri — zlasti cerkveni krogi — tej »novotarije« ugovarjali.

¹⁸² Glavne zasluge si je pridobil znameniti nemški kemik in higienik Maks v. Pettenkofer (r. 1818; † 1901 kot vseuč. profesor v Monakovem). S temi problemi se je bavil že od l. 1855 dalje in objavil več znanstvenih del kakor »Untersuchung

kolero in druge nalezljive bolezni kakor zakon o organizaciji zdravstvene službe na Kranjskem (30. 6. 1871) i. dr. L. 1883 je odkril Robert Koch povzročitelje kolere — komabacile in omogočil s tem sistematično in uspešno borbo zoper ljuto in zahrbtno sovražnico človeštva. Tudi ljudstvo je uvidelo med tem da so ukrepi oblasti in zdravnikov premišljeni ter se jim je rado pokorilo.

V letih 1885 in 1886 je obiskala stara znanka še enkrat našo domovino; ni pa mogla več povzročiti občutnejše škode. Najprej (12. decembra 1885) se je pojavila — kakor običajno — v Trstu, kjer je zbolelo od junija do septembra 1886 541 prebivalcev, od katerih je umrlo 344. Odtod so jo zanesli trgovci v Ljubljano, kjer so zgradili takrat za Sv. Krištofom tako zvani »kolerašpital«. Razsajala pa je samo v prisilni delavnici in usmrtila tam 11 oseb. Posamezni primeri kolere so se pojavili še v nekaterih drugih krajih, n. pr. na Igu, na Vrhniki, v Loškem potoku (okraj Kočevje) in v Gribljah pri Črnomlju. Skupno je zbolelo na Kranjskem 129 ljudi, od katerih je umrlo 65.

V poznejših časih je dospela kruta morilka še večkrat v Evropo, zlasti v letih 1892, 1910, 1912 in 1914—1918 in uničila še mnogo tisoč življenj pred vsem v južni Rusiji in na Balkanu. Naše ožje domovine pa ni več obiskala niti v stiskah in bedi svetovne vojne.

Spomeniki na kolero in druge novejšje epidemije so primeroma redki in zastajajo znatno za kužnimi spomini. V tem času je ponehala namreč — pod vplivom racionalizma — nekdanja verska gorečnost, ki je vzpodbujala prednamce, da so postavili toliko cerkva, kapel, oltarjev in slik v spomin na težke čase.

Splošen pregled in topografija kužnih bolezni na Slovenskem — Pogled v bodočnost

V kroniki kuge in njenih zaveznic sem navajal okoli 400 slovenskih mest, trgov, vasi in gosposčin, kjer so razsajale v prejšnjih stoletjih velike epidemije. Mnoge (zlasti večje) kraje so obiskale ljute sovražnice človeštva ponovno, često po deset- in še večkrat. Cetudi kronika ni popolna, je zbrano vendar v njej toliko podatkov iz raznih časov in krajev, da si ustvarimo le težko — baš zaradi pogostih vpadov bolezni in številnih imen — jasno sliko o velikem umiranju v prejšnjih časih. Zato je umestno, da podam na podlagi kronike kratek splošen pregled in topografijo kuge in drugih velikih epidemij na Slovenskem.

Kuga — ali kar so že razumeli prednamci pod tem izrazom — je prastara znanka v naši domovini. Točnejše podatke o njenem divjanju pri nas pa imamo šele od l. 792 dalje. Od tega časa do l. 1732, ko se je pojavila zadnjič na naših tleh, štejemo več ko 150 tako zvanih kužnih let. Posebno pogosto je prihajala morilka k nam v teku 14., 15., 16. in 17. stoletja; vrhunec svojega gospostva pa je dosegla v letih 1348—1350 (»črna smrt«), 1480 in v teku 16. in 17. stoletja (pred vsem v letih 1644—1650 in 1678—1683). Do sredine 16. veka je zahajala k nam — v zvezi z madžarskimi in turškimi vpadi ter prihodom kobilic — večinoma iz vzhoda (Turčije in Ogrske), večkrat (n. pr. v letih 1348—1350, 1445, 1509, 1511—1512) z juga (Italije) in je izjemoma s severa (nemško-avstrijskih dežel oziroma s severozapada (n. pr. l. 872 iz Nemčije)). Nekako od l. 1550 dalje pa je obiskavala kuga Spodnjo Štajersko in večji del Kranjske skoraj vedno s severa; Primorsko in Notranjsko pa z juga (Italije). Meja med obema »kužnima ozemljema« je bila prilično današnja državna meja, vštevisi okolico Loža, ki je spadala še pod južno območje. To je v zvezi s tedanjimi političnimi, gospodarskimi in prometnimi razmerami. Turške plenitve so v naših deželah skoraj povsem prenehale. Avstrijske dežele — zlasti Notranja Avstrija — so tvorile organično in nedeljivo politično in gospodarsko enoto. Promet z vzhodom se je vršil večinoma po Donavi,

und Beobachtung über die Verbreitungsart der Cholera« (1855), »Hauptbericht über die Choleraepidemie von 1854 in Bayern« (1857), »Cholera regulativ« (1866), »Verbreitungsart der Cholera in Indien« (1871), »Was man gegen die Cholera tun kann« (1877), »Über den gegenwärtigen Stand der Cholerafrage« (1873, 1887), »Künftige Prophylaxis gegen Cholera« (1875) i. dr.

kjer je bil Dunaj glavno tržišče. Po tej poti so prihajale običajno bolezni iz vzhoda v Nižjo Avstrijo in od tod preko Zgornje Štajerske v naše severne pokrajine. Južni deli Slovenije (Tržaško, Goriško in Notranjsko) pa so imeli živahne trgovske zveze s sosednjo Italijo in preko njih so šli pogosto veliki vojaški transporti posebno za časa vojn s Francozi (1797, 1806, 1809) in Italijani (1848, 1866). Tako so prihajale k nam iz južnih krajev številne epidemije, pred vsem kuga in pozneje kolera. Sem ter tja so zanesli ljudje bolezni iz Hrvaške in Ogrske zlasti na Dolenjsko in vzhodno Štajersko. Pa tudi iz naših krajev so se širile epidemije v sosednje dežele, posebno na Zgornje Štajersko in v Benečijo. Naša domovina je bila torej nekako križišče velikih ljudskih bolezni. Zato je umljivo, da so pri nas tako pogosto razsajale, zlasti če upoštevamo še neugodne vremenske, gospodarske in higienske prilike, ki sem jih opisal obširno v prvem delu (>Vzroki nastanka kuge in njeni oznanjevalci<).

Središča in izhodišča epidemij so bila — kakor drugod — skoraj vedno mesta z živahnim prometom. Kakor hitro se je udomačila kuga v teh krajih, se je širila neverjetno naglo — kljub vsem varnostnim odredbam — po bližnji in daljni okolici. Pojavila se je pa v raznih krajih in časih različno: večkrat v nepopisno besnostjo, večkrat mileje. Posebno težko in pogosto je zadela obmejne pokrajine, zlasti Podravje, Belo Krajino, Tržaško in Goriško. V osrčje Slovenije — pred vsem v okolico Ljubljane in na Gorenjsko — je prišla primeroma redko in tudi ni zahtevala običajno tako številnih žrtev kakor drugod. Preden je namreč dospela sem, so mogle ukreniti oblasti vse potrebno, da so ji po možnosti zastavile pot.¹⁸³

Prvo mesto v zgodovini kužnih bolezni v severnem delu Slovenije zavzema Ptuj; kajti tu se je pojavila kuga najmanj 14krat in običajno z vso besnostjo (872—873, 1272—1273, 1348—1350, 1519, 1542, 1545, 1568, 1586, 1623—1625, 1645, 1672, 1680—1683, 1712—1714). Pogosto so razsajale tudi druge bolezni, zlasti kolera (1836, 1849 i. dr.). Grozno je trpela bližnja in daljna ptujaska okolica (Haloze, Dravsko polje in Slovenske gorice). Tu ni kraja, ki ne bi občutil večkrat strašne božje jeze (zlasti v letih 1348, 1480, 1529, 1542, 1614—1617, 1641—1644, 1675, 1678—1683 in 1710—1712). Ogromne žrtve je zahtevala kuga v Radgoni in sosednjih (slovenskih) krajih, kjer je morila neusmiljeno posebno v letih 1560, 1576, 1609, 1646, 1679—1681, 1690 in 1712—1714; nadalje v Ljutomeru (1609, 1681—1683), Ormožu (1680, 1694), Središču (1645, 1680) in mnogih drugih krajih, posebno v Prekmurju (1679, 1682). — Maribor je obiskala ljuta sovražnica v letih 1348, 1386, 1542, 1624, 1680 in 1714—1715. Razen kuge so razsajale mnoge druge nalezljive bolezni kakor legar, malarija (1666, 1685, 1785), kolera (1836, 1855) i. dr. Isto bridko usodo je delila vsa bližnja in daljna okolica. Nekoliko srečnejši so bili današnji okraji Marenberg, Slovenjgradec in Šoštanj, dasi so pokosile tudi tu kuga, legar, kolera in druge epidemije v letih 1473, 1679—1682, 1786—1787, 1855 i. dr. več tisoč prebivalcev. V Celje je prišla črna smrt v letih 1473, 1542, 1600—1601, 1644—1647 in 1679—1680; kolera pa zlasti v l. 1836. V Savinjski dolini so trpeli zaradi pogostih epidemij posebno Žalec (1552, 1600, 1646, 1680), Braslovče (1646, 1680), Vransko (1599—1600, 1625, 1646), Gornji grad (1473, 1552, 1603, 1646) in Mozirje (1646, 1785). Večkrat je obiskala kuga sedanji okraj Laško, kjer je gospodovala posebno ljuto leta 1646, ko je iztrebila v prilično 30 vaseh velik del prebivalstva. Tudi na ozemlju med Celjem in Slovensko Bistrico so bile opasne bolezni pogoste. Kuga je divjala tu v letih 1473 (Konjice, Vitanje), 1646 i. dr.: tifuzne bolezni pa zlasti v času od 1750—1772. Obilo gorja je pretrpela pokrajina med Sotlo in Savo (današnji okraji Šmarje pri Jelšah, Rogatec, Kozje, Brežice in Sevnica), kjer je morila kuga v letih 1358 (Podsreda) 1529 in 1625; najhuje pa v času od 1646—1652, ko se je pojavila skoraj istočasno v več ko 60 trgih in vaseh, položila v grob marsikje 50 do 80 odstotkov prebivalstva

¹⁸³ V topografiji omenjam samo pomembnejše kraje, ker je nemogoče naštevati znova vseh številnih vasi, ki sem jih navedel v kroniki.

in uničila popolnoma posamezne naselbine. L. 1855 pa je divjala tu kolera. V slovenskem delu Koroške je imela kuga bogato žetev v okolici Pliberka (1572, 1680, 1715), Velikoveca (1580, 1598, 1601, 1715), Borovelj (1580, 1680) in Beljaka z Zilsko dolino (1630, 1659, 1714—1715). Glavno mesto Celovec je obiskala v letih 1598 in 1601. Pozneje so ji zastavili pot s strogimi odredbami. Zelo pogoste in nevarne so bile v celovški kresiji razne druge bolezni kakor osepnice (1836), legar, sifilida in kolera.

Posebno poučna je zgodovina epidemij v Ljubljani. Slovenska prestolnica je bila že izza 12. stol. pomemben kraj.¹⁸⁴ V 17. stol. pa je bila zdaleko najvažnejše mesto v naši domovini. Saj je imela takrat (ok. 1680) prilično 20.000 prebivalcev, medtem ko so šteli Trst, Gorica, Maribor, Celovec i. dr. komaj 1500—7.000 duš. Bila je trgovsko središče obsežnega ozemlja. Klimatične prilike pa so bile dokaj neugodne: poplave so bile pogoste in iz bližnjega barja so prihajale nad mesto in okolico velikokrat goste in strupene megle. Tudi potresi in požari so povzročali prebivalstvu obilo gorja. Pri teh razmerah bi bilo pričakovati, da so razsajale v mestu čisto epidemije. V resnici pa je zadela Ljubljano velika katastrofa samo l. 1006 (če je Valvasorjevo poročilo točno). Pozneje je obiskala kuga našo prestolnico sicer še večkrat (1564—1565, 1578—1579, 1593, 1598—1599 in 1600—1601); zahtevala pa je v primeri z drugimi mesti le neznatne žrtve. Po l. 1601 se morilka v Ljubljani ni več pojavila, dasi je divjala pogosto in z vso silo v mnogih drugih krajih in celo tik pred mestom (1608 na Igu, 1645 v Dravljah in Zapužah). To je bilo mogoče le, ker je skrbel mestni magistrat požrtvovalno za dobrobit prebivalstva in ukrenil vse, da reši mesto in deželo pogube. Tej tradiciji je ostal zvest tudi v poznejših stoletjih, ko so grozile mestu mnoge druge epidemije kakor l. 1715 vročinske bolezni in v l. 1836, 1849, 1855, 1866 in 1886 kolera. Kajti tudi takrat so bile žrtve primeroma majhne.

Na Gorenjskem je obiskala kuga l. 1553, 1557, 1625 in 1627 Kranj, oziroma okolico (Šmartno, Bitnje); l. 1580 in 1582 Škofjo Loko; leta 1510, 1599 in 1625 Kamnik in bližnje kraje, posebno hudo pa l. 1599—1600 in 1646 obmejni Motnik. Najsrečnejši del slovenske zemlje v teh bridkih časih je bil Blejski kot (današnja okraja Radovljica in Kranjska gora); kajti tu ni divjala kuga nikdar v večjem obsegu. Redki prebivalci so bili utrjeni in so živeli v zdravem podnebju; promet pa je bil — razen na Jesenicah — neznaten. Zato je tudi v tem delu Slovenije le malo kužnih spomenikov. Večje epidemije (škrlatinka, legar, griža, kolera i. dr.) so se pojavile šele v novjšem času (1694, 1836, 1855, 1866).

Mnogo neugodnejše kakor na Gorenjskem so bile zdravstvene razmere na Dolenjskem, kjer so razsajale številne epidemije zlasti v Posavju, ob Krki, Mirni in Temenici, v Beli Krajini in na Kočevskem. Dolenjsko metropolo — Novo mesto — je obiskala kuga sicer samo trikrat (1578, 1599 in 1625); zato pa jo je spravila vsakokrat na rob propada. Pogosto je razsajala v okolici Kostanjevice zlasti v l. 1646—1650, 1663, 1670 in 1676. Te epidemije so bile očitno v zvezi s poplavami Krke. Posebno hudo je trpelo Krško, kjer je bila kuga v gostih v letih 1578, 1625—1626, 1634 in 1646. Prav tako kruto in često je gospodarila morilka v okolici Mokronoga (n. pr. pri Sv. Rupertu 1564, 1578, 1599, 1715, v Šmarjah 1564 i. dr.). V Radčah in v okolici Litiše je morila l. 1576 in 1646, v Stični 1599 in 1713, v Žužemberku 1625, v Kočevju pa najhuje l. 1578. Belo Krajino (okraja Črnomelj in Metlika) je opustošila posebno l. 1348, 1510, 1646—1647 in 1691. Tudi sicer so divjale tu razne nevarne kuži slične bolezni zlasti v letih 1720—1724. Od ostalih večjih epidemij, ki so razsajale na Dolenjskem, so bile opasne zlasti škrljevka (1829), legar, škrlatinka in kolera.

¹⁸⁴ L. 1144 je bila Ljubljana prestolnica brata koroškega vojvode. L. 1220 se imenuje ljubljanski grad izrecno »palatium«. V tem času so imeli Spannheimovci v Ljubljani celo vrsto uradnikov (Zwitter »Starejša kranjska mesta in meščanstvo«, 8—9).

Tudi na Notranjsko je prihajala večkrat kuga, pred vsem v Postojno (1511), Cerknico (1578), Lož (1631), Idrijo (1634, 1682), Vipavo (1634) i. dr. Zelo pogoste in pogubne pa so bile velike epidemije v novjšem času, posebno škrljevka (1801—1829) in kolera (1836, 1849, 1855, 1866, 1886), ki je obiskala celo vrsto krajev v sodnih okrajih Ilirska Bistrica, Senožeče, Postojna, Vipava, Cerknica, Lož, Logatec in Vrhnika.

Na Primorskem je trpel naravno (zaradi trgovine) v prvi vrst Trst z okolico (zlasti s Kopro), kjer je razsajala kuga nešteto krat, posebno pa v letih 1348, 1445, 1463, 1476, 1477, 1503, 1509, 1511—1512, 1534—1555) z redkimi presledki), 1557, 1576 in 1601—1602. Ostale dele dežele oziroma posamezne kraje je obiskala v letih 1270, 1348, 1445 (Tolminsko), 1467, 1480, 1497, 1532, 1542—1543, 1558, 1570 (Gorica), 1595—1598 (zlasti Bovec in Kobarid), 1601, 1670—1671, 1682 (Gorica), 1700 (Gradiška) in 1732. Umevno je, da so bile v tej obsejni pokrajini z živahnim prometom zelo pogoste tudi druge bolezni kakor osepne in legar za časa Napoleonovih vojn; nadalje škrljevka, pred vsem pa kolera.

Koliko žrtev so zahtevale v teku stoletij razne kužne bolezni na Slovenskem, se ne da niti prilično ugotoviti. Ob času večjih epidemij so pobrale povprečno 30 do 40 odstotkov, večkrat tudi 80 do 90 odstotkov prebivalstva okuženih krajev, tako da je padlo v grob pod njihovo koso več sto tisoč naših prednikov. S tem se je zmanjšalo znatno število porodov, kar je bilo za naš itak maloštevilni narod posebno usodno. Prav tako ne moremo preceniti ogromne gmotne in ideelne škode, ki so jih povzročile pri nas ljute sovražnice.

Velike epidemije pa so imele — kakor vsako zlo — tudi dobre posledice. Pred vsem so se začeli ljudje zanimati za zdravstvena in higienska vprašanja ter proučevati vzroke bolezni in sredstva zoper nje. Zanimivo je tudi, da je zatrla kuga pri nas in v mnogih deželah gobavost, ki je bila nekoč silno razširjena; kajti po letu 1348 (črna smrt) se gobavci v naši domovini več ne omenjajo, ker jih je pobrala vse silna morilka. Obenem so pospeševale velike ljudske bolezni verski čut, ljubezen do bližnjega in rodne zemlje, požrtvovalnost in druge kreposti, ki so pripomogle, da je prestal naš narod zmagovito te bridke čase.

Najsilnejši sovražnici človeštva — kuga in kolera — sta zapustili našo domovino — kakor upamo — za vedno; vsaj pod normalnimi okolnostmi se ni treba bati, da bi se še kdaj povrnili. Ne moremo pa izključiti možnosti, da bosta zopet zavihтели nad našimi potomci svoj pogubni meč ob času vojn, zlasti če se uresniči strašno prerokovanje, da bodo unorabljali »kulturni« narodi v bodočih »plemenitih bojih za svobodo, bratstvo, enakost in pravice vseh« — kužne bacile.

Ostale pa so številne druge nalezljive bolezni. V tem pogledu rožnato gledanje v bodočnost — žal — ni umestno; kajti kljub silnemu razmahu medicinske vede, higijene in sporta (telovadbe) infekcijske bolezni pri nas ne nazadujejo, temveč celo naraščajo. Med njimi je razširjena najbolj tuberkuloza (jetika), ki usmrti v dravski banovini vsako leto prilično 3.000 oseb zlasti v starosti od 16. do 30. leta. Strahoten obseg so zavzele v naši domovini v zadnjem času spolne bolezni: l. 1914 je iskalo zaradi njih pomoči v bolnišnicah komaj 79 oseb, l. 1919 že 492, l. 1932 pa celo 616. Seveda moramo pri tem upoštevati, da je prijava okuženih obvezna in da morajo zdravniki ugotoviti po možnosti izvor bolezni. Kako resno ogražajo te sramne okužbe naše narodno zdravje, dokazuje v februarju 1934 sprejeti specialni zakon o zatiranju spolnih bolezni, doslej smo imeli že poprej tozadevna splošna določila. Razširjene so tudi davica, škrlatinka, eriza in druge nalezljive — zlasti tifuzne — bolezni. Saj je zbolelo na njih l. 1933 v naši banovini 5.930 oseb, od katerih je umrlo 316. Zato je tudi potrebno, da zgradimo čim prej v večjih mestih — zlasti v Ljubljani — nove, moderne infekcijske bolnišnice.

Vzroki današnjega naraščanja epidemij so deloma gospodarski (beđa, brezposelnost i. dr.), pred vsem pa moralni. Svetovna vojna in njene posledice so omajale nekdajne temelje pravnosti in povzročile enlošno razhuzdanost strasti, pohlepno uživanje in silno lahkomišelnost. To se kaže v vsem javnem in zasebnem življenju, zlasti pa v širjenju nalezljivih bolezni. Epidemije niso namreč zloč

telesno, temveč tudi duševno zlo. Zato se moramo boriti zoper nje ne le s sredstvi medicine, higiene in sporta, temveč tudi z moralnim orožjem, t. j. da gojimo vrline duha in srca. Zdrava duša v zdravem telesu, to mora biti naš smoter in to nam dokazuje zlasti — kuga na Slovenskem.

Dr

POPRAVKI IN DOSTAVKI

- Str. 1 vrsta 2: beri V vsakem mesto Vsakem.
- " 1 " 14: vstavi med pomembno in razpravo pomišljaj (—).
- " 6 " 32: vstavi med (1665) in »Kužni red« pomišljaj (—).
- " 8 " 17: vstavi med brezuspešna in zdravila pomišljaj (—).
- " 9 " 14: beri toksine mesto toksini.
- " 10 " 16: beri določajo mesto določijo.
- " 11 " 26: beri typhi mesto tipni.
- " 12 " 17: vstavi za ustih oklepaj []].
- " 14 " 43: beri obleko mesto jedjo.
- " 15 " 17: beri plaie mesto plaic.
- " 15 in 16. K označbam za kugo mi je sporočil g. prof. I. Koštiál med drugim naslednje popravke in dostavke: Običajni starogrški izraz za kugo je »ho loimós«; odtod »Loimographia« za številna medicinska dela, ki se bavijo s to boleznijo.
- Latinski izraz »panucula« (od »panus« = vnemljiva otekline) se je ohranil v novogrščini (»he panukla«) in romunščini (»panuc'ea«).
- Italijani pravijo kugi tudi »lue« in »contagio«; Francozi »typhus orientale«; Angleži pa »peste«, »pestilence« in »plague«.
- Beseda »čuma« je po 3. izdaji Vukovega »Srpsk. riječnik« kitajskega izvora. Poznajo pa jo Rusi, Poljaki (»czuma«, »džuma«), Bolgari, Srbohrvati in Madžari (»czoma«, »csuma« = kužna bula).
- Izraz »mor« in izpeljanke (n. pr. pomor, morija i. dr.) so znani Poljakom, Čehoslovakom in Slovencem.
- »Kuga« je nastala po Bernekerju iz staronemške besede »koge« = contagio. V današnjem bavarskem narečju pomeni »kog(en)« mrhovino.
- Številne in mnogovrstne izraze za silno morilko imajo zlasti Turki in Madžari, kjer je bila stalni gost.
- " 26 vrsta 46: beri slaba mesto salba.
- " 27 op. 33 zadnja vrsta: vstavi za op. 32.
- " 30 vrsta 7: Ko so se vrnili vojaki mesto Ko so vrnili vojake.
- " 34 " 4: beri Umevno mesto Umetno.
- " 49 " 37: beri postava mesto pojava.
- " 51 zadnja vrsta: vstavi med anisum in Bibernell vejico (,).
- " 52 vrsta 38: vstavi za Vzemi številko 71.
- " 56 " 10 in večkrat pozneje: beri Sebastijan mesto Sebastjan.
- " 59 op. 83 vrsta 4: beri Polaiuolo mesto Polainolo.
- " 61 vrsta 37 črtaj stavek: Zanimivo je, da nosi isti napis zvon v Kamnici pri Mariboru (iz l. 1696). — Zvon z napisom Caharijevega križa je namreč v kraju Gams na Zg. štajferskem, ne pa v Kamnici (Gams) pri Mariboru.
- " 61 op. 85 vrsta 7: beri (In) mesto (I).
- " 67 vrsta 10: beri ok. 1160 mesto 1260.
- " 74 " 4: črtaj drevo pred zavrtajo.
- " 79 op. 112 zadnja vrsta: vstavi za Sprüche narekovaj («).
- " 81 vrsta 28 in op. 117 vrsta 1: beri Atellanae mesto Antellanae.
- " 82 " 8: vstavi med v Pongercah in pri Novem mestu — in na Trški gori.
- " 88 " 29: vstavi za kugo oklepaj []].
- " 90 predzadnja vrsta: beri naštel mesto našel.
- " 94 vstavi za 8. vrstico še: Iz procesa, ki se je vršil ok. 1480 zaradi kanonizacije bl. Heme vemo le, da je razsajala kuga l. 1462 (ali 1454) v okolici Nove cerkve pri Celju. V vasi Lipovec je pobrala nekemu kmetu 6 sinov. Slednjič je zbolel tudi zadnji 25letni sin Mihael. Dobil je tri bule in več izpuščajev, tako da so bili vsi preživeči prepričani, da bo kmalu umrl. V tej stiski je obljubil nesrečni oče, da bo romal v Krko na grob bl. Heme, če mu reši sina. Nato je sin kmalu okreval in izpovedal, da bi bl. Hema rešila tudi ostale sinove, če bi jo prosil oče za pomoč. (Orožen, Dekanat Neukirchen, 31—32).
- " 106 vrsta 25: beri 1.670 fl mesto 167 fl.
- " 107 " 18: beri 369 m mesto 3669 m.
- " 108 " 15: beri o. mesto g.
- " 109 " 41: beri Rajavec mesto Rajovec.
- " 111 " 4: vstavi za pomoči narekovaj («).
- " 112 " 31: beri Borl mesto Boel.
- " 115 " 38: beri Dietla mesto Lietha.
- " 116 " 24: beri Medtem mesto V tem primeru.

- „ 116 „ 37: beri tri mesto tudi.
 „ 120 „ 10: beri ulici mesto okolici.
 „ 121 „ 18: beri Egidij mesto Agidij.
 „ 122 op. 133 vrsta 2: beri leidige mesto leidide.
 „ 122 zadnja vrsta: beri pridobil mesto priboril.
 „ 125 vrsta 3: beri deželo mesto dežele.
 „ 125 „ 33: beri Kornskem mesto Koruskem.
 „ 127 „ 3: beri Rabatta mesto Rabatto.
 „ 129 „ 12: črtaj letnici 1700—1709.
 „ 130 številka op. 156 je navedena dvakrat.
 „ 132 vrsta 41: črtaj za mejo številko 165.
 „ 135 „ 29: beri Scherlievo mesto Scherliero.
 „ 136 opombi 175 in 176 odpadeta, ker sta navedeni na str. 137.
 Tiskovne pomote, ki sem jih morda prezrl, naj popravijo bravci sami,

SULICARJI IN SMRT
 (lesorez Ura, Grafia, ok. 1500).

